

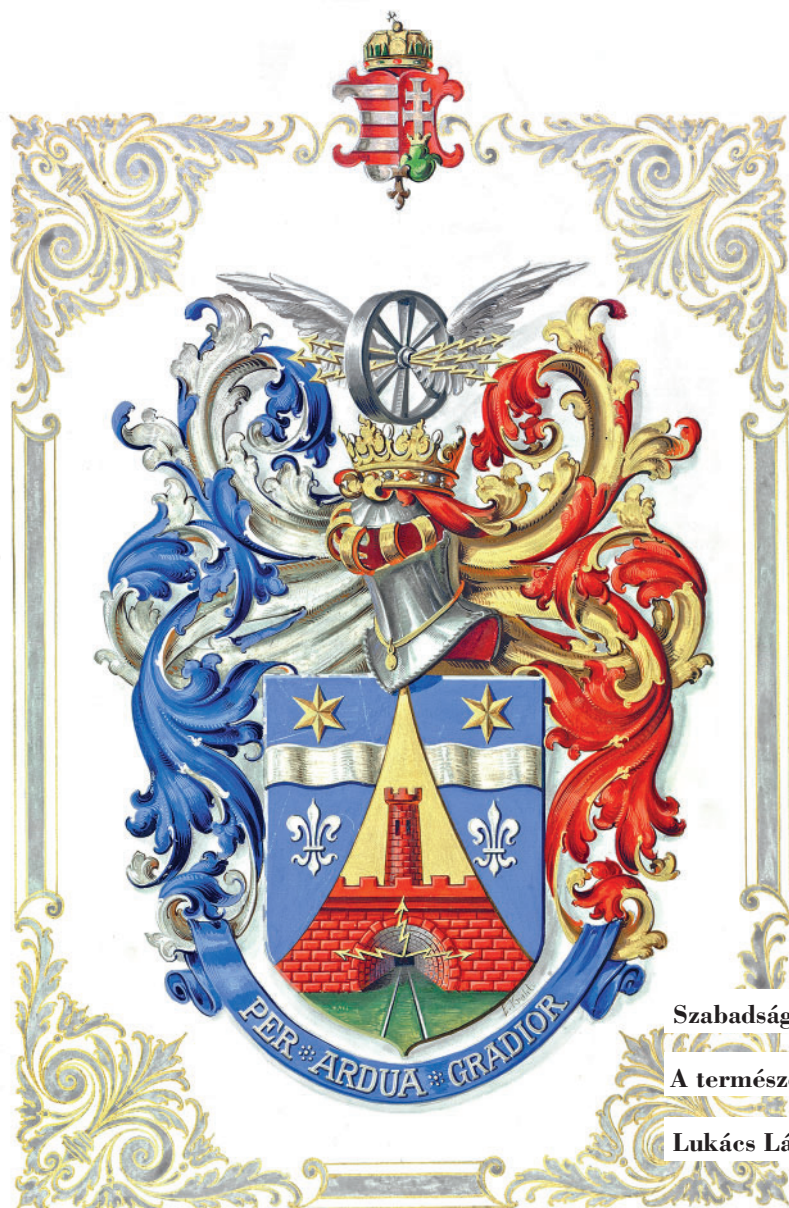

2024/2

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

LII. ÉVFOLYAM

Szabadságharc, 175

A természet csodái

Lukács László (1950–2023)

HONISMERET

LII. évfolyam, 2. szám
2024. április

Kiadja a HONISMERETI SZÖVETSÉG
1088 Bp., Múzeum krt. 14–16.

FELELŐS KIADÓ:
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
elnök

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
ANDRÁSFALVY BERTALAN,
BAKSA BRIGITTA, BARTHA ÉVA,
GÁLNÉ JÁGER MÁRTA,
HALÁSZ PÉTER, HÁLA JÓZSEF,
KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
LŐRINCZ RÓBERT, NÉMETH LÁSZLÓ,
SELMECZI KOVÁCS ATTILA,
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN,
VERES GÁBOR

SZERKESZTI:
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA

SZERKESZTŐSÉG:
Budapest V., Magyar u. 40.
Levelezési cím: 1370 Budapest, Pf. 364
Tel/fax: +36 1 327 7761
Internetes elérési cím: www.honismeret.hu
INDEX 25387
E-mail: honismeret25@gmail.com

Megjelenik
a Magyar Nemzeti Múzeum,
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Kultúráért Alapítvány
támogatásával.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely
postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban
(https://eshop.posta.hu/storefront/),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon +36 1 767 8262 számon, levélben
a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető
a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu
WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/
storefront/), 1900 Budapest, +36 1 767 8262,
hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díj egy évre 4500 Ft

Arculat: Farkas Anna

Nyomdai munkák:
Opticult Bt., Prime Rate Kft.
ISSN 0324-7627 (nyomtatott)
ISSN 1588-0672 (online)

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Antal László, PhD. hidrobiológus, halbiológus,
egyetemi docens, Debreceni Egyetem TTK,
Hidrobiológiai Tanszék, Debrecen

Balogh Mihály ny. tanár, könyvtáros, Kunszentmiklós
Bartha Dénes, DSc. egyetemi tanár,
Soproni Egyetem, Erdőmérnöki Kar, Környezet-
és Természetvédelmi Intézet, Sopron

Biczó Zalán könyvtáros, Széchenyi István Egyetem, Győr
Dukrét Géza ny. tanár, Nagyvárad
Frisnyák Sándor, DSc. professor emeritus,
ny. tanszékvezető egyetemi tanár, Isaszeg

Gasparik Mihály, PhD. paleontológus, főmuzeológus
Magyar Természettudományi Múzeum, Óslénytani
és Földtani Tár, Budapest

Gelencsér József, Dr. jogász, c. egyetemi docens, Székesfehérvár
Halász Péter ny. főtanácsos, Csongrád
Harangozó Imre néprajzkutató,
módszertani referens NMI Makoldi Sándor Központ, Újkígyós
Hermann Róbert, DSc. történész, egyetemi tanár,
főtanácsos, tudományos helyettes,
Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest
Horváth József, Dr. ny. középiskolai tanár, Csurgó
Kemény Krisztián főlevéltáros, főtanácsos, HM HIM
Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

Király Szusanna tanító, hagyományismeret oktató, Albertirsa
B. Kiss Gabriella, PhD. egyetemi adjunktus, ELTE TTK FFI
Földrajz- és Földtudományi Intézet, Ásványtani Tanszék,
Budapest

Kuglics Gábor történész, helytörténelmi kutató, Püspökmolnári
Langó Zsuzsanna, PhD. biológus, Budapest
Nagy Éva ny. népművelő, közművelődési tanácsos,
a Fejér Megyei Honismereti Egyesület volt titkára
(1990–2021), Székesfehérvár
Németh László, PhD. történész
Nothof Éva helytörténész, Madaras
Nyeste Krisztián, PhD. hidrobiológus, halbiológus,
egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem TTK,
Hidrobiológiai Tanszék, Debrecen

Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna ny. középiskolai tanár,
helytörténész, a Makói Honismereti Kör elnöke, Makó
Puskás Gellért, PhD. entomológus,
önkéntes munkatárs, Magyar Természettudományi Múzeum,
Állattár, Budapest

Rácz Attila, PhD. főlevéltáros, fősztályvezető,
Budapest Főváros Levéltára

Sági György, PhD. tudományos segédmunkatárs,
tudományos titkár HUN-REN PPKE-PTE
Fraknói Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport, Budapest

Selmeczi Kovács Ádám igazgató, Duna-Ipoly Nemzeti Park,
Esztergom

Somogyi Dóra hidrobiológus, halbiológus
PhD-hallgató, Debreceni Egyetem TTK,
Hidrobiológiai Tanszék, Debrecen

Szabó László Gy., DSc. professor emeritus,
Pécsi Tudományegyetem TTK Biológiai Intézet,
GyTK Gyógyszerészeti Intézet, Pécs

Szél Győző, PhD. entomológus, főmuzeológus,
Magyar Természettudományi Múzeum, Állattár, Budapest
Szuromi Rita, PhD. történész,
Magyarságkutató Intézet Történelmi Kutatóközpont, Eger

Takács József, PhD. geológus-mineralógus,
ötövmester, Budapest

Tölgyesi József, Dr. főiskolai docens, Veszprém
Vágvölgyi Zoltán könyvtáros, Szentesi Városi Könyvtár, Szentés
Zsigmond Gábor, PhD. történész,
főigazgató-helyettes, Magyar Közlekedési és Műszaki Múzeum,
Budapest

A borítón: *verőcei Balázs Mór nemesi címere, 1897*
(Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum –
Zsigmond Gábor tanulmányához)

TARTALOM

ÉVFORDULÓK

Szabadságharc, 175

A magyar honvédsereg 1849. évi tavaszi hadjárata a főhadszíntéren (<i>Kemény Krisztián</i>)	3
A Függetlenségi Nyilatkozat és a trónfosztás (<i>Hermann Róbert</i>)	12
175 éve született Balázs Mór (<i>Zsigmond Gábor</i>)	19

ISKOLA ÉS HONISMERET

A hon- és népismeret tanításának módszertani lehetőségei az albirtisrai Faluházban (<i>Király Zsuzsanna</i>)	27
Tanítómestereink <i>Fodor Ferenc</i> : Szülőföld és honismeret könyve (Részlet)	35

HAGYOMÁNY

Bújj, bújj zöld ág... Egy gyermekdal védelmében. (<i>Vágvölgyi Zoltán</i>)	38
--	----

SORSKÉRDÉSEK

Emlékezet, közösség, honismeret – Móczár Gábor a magyarság küldetéséről, a helyi hagyományokról és a sorkatonaságról (<i>Németh László</i>)	44
--	----

TERMÉS

Tavak és malmok a Gerje-patak mentén (<i>Langó Zsuzsanna</i>)	51
A Tisza tokaji átkelőhelye (<i>Frisnyák Sándor</i>)	56
Historia domusok jelentősége és szerepe a múltban, valamint napjainkban a történeti kutatások számára (Általános történeti áttekintés) (<i>Sági György</i>)	62
„Itt tanított s verselgetett Csokonai Vitéz Mihály” (<i>Horváth József</i>)	68
Átányi Ötvös Imre élete és karrierútja a Monarchia hadseregében (<i>Szuromi Rita</i>)	76

KRÓNKA

A természet csodái

Az Év Madara, a kerecsensólyom (<i>Selmeczi Kovács Ádám</i>)	83
Az Év Hala, a védett réticsík (<i>Somogyi Dóra – Antal László – Nyeste Krisztián</i>)	85
Az Év Rovara, a sisakos sáska (<i>Szél Győző – Puskás Gellért</i>)	87
A jégkorszak bundás óriása. Az Év Ősmaradványa 2024-ben a gyapjas mamut (<i>Gasparik Mihály</i>)	90
Az Év Fája, a közönséges bükk (<i>Bartha Dénes</i>)	93
Az Év Ásványa, a korund (<i>Takács József</i>)	99
A rézérc, a 2024-es év nyersanyaga (<i>B. Kiss Gabriella</i>)	103

Emléktábla az első magyar könyvtárosnő, dr. Czeke Marianne tiszteletére (<i>Biczó Zalán</i>).....	105
Filmajánló. A dunántúli, aki az Alföldnek szentelte az életét... Portréfilm Prof. Dr. Blazovich Lászlóról (<i>Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna</i>).....	107
In memoriam	
Lukács László (1950-2023) (<i>Gelencsér József</i>)	107
Lukács László a honismereti mozgalomban (<i>Nagy Éva</i>)	112
Búcsú Kupán Árpádtól (<i>Dukrét Géza</i>)	114
KÖNYVESPOLC	
Hun a Szeret szompolyog – csavargó úton a keleti magyaroknál (<i>Halász Péter</i>)	117
Veszprémi jogintézmény-történeti emlékkönyv (<i>Tölgyesi József</i>).....	120
Fejezetek Kerekegyháza történetéből (<i>Nothof Éva</i>)	122
Móduvába' es László királ dominált az Aszúszeretig... (<i>Harangozó Imre</i>)	124
Egy 19. századi rekonstruált könyvtári katalógus helyismereti hozadéka (<i>Balogh Mihály</i>).....	126
Gyümölcsök gazdagsága – remény az emberiség megmaradásában (<i>Szabó László Gy.</i>)	129
„A szülőföld örökség” – Gondolatok Gönyű új helytörténeti kötetéről (<i>Rácz Attila</i>)	131
Vas vármegyei háztörténetek (<i>Kuglics Gábor</i>).....	132
REJTVÉNY	135

Tisztelt Szerzőink!

Kérjük, hogy a folyóiratunkba szánt írásaitak lehetőleg elektronikus úton egyszerű Word formátumban szíveskedjenek megküldeni a honismeret25@gmail.com címre. Továbbá kérjük, hogy a terjedelem kötöttségére való tekintettel a megküldött írás ne haladjak meg a 4–5 oldalt (10–15 ezer leütést), az esetleges hivatkozások esetén lábjegyzetelést kérünk, a képmelléleteket szintén elektronikusán, lehetőleg 300 dpi felbontásban kérjük megküldeni. Aszerzői korrektúrákat szintén elektronikus úton küldjük meg.

Lapzárta minden páratlan hónap 5-én, megjelenés minden páros hónap 10-én. A közlésre szánt cikkeket a szerző nevének, titulusanak és címének feltüntetésével tudjuk fogadni. Kérjük, hogy a lábjegyzeteket vagy irodalomjegyzéket tartalmazó írások esetében a hivatkozások, bibliográfiai adatok legyenek hiánytalanok, pontosak és azok a Honismeretben használt formában készüljenek! Ellenkező esetben a cikket nem áll módunkban elfogadni!

a Szerkesztőbizottság

A Honismeret folyóirat megvásárolható:

A Honismeret szerkesztősége (1053 Budapest, Magyar u. 40.),

A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvesboltja (1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.)

A Néprajzi Múzeum könyvesboltja (1146 Budapest, Dózsa György út – Ötvenhatosok tere)

ÉVFORDULÓK

Szabadságharc, 175

A magyar honvédsereg 1849. évi tavaszi hadjárata a főhadszíntéren

Mióta 1849. január 5-én a cs. kir. főszereg elfoglalta Pest-Budát, a Magyarországot irányító Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, Kossuth Lajos elvárta a honvédsereg vezetésétől, hogy mielőbb foglalja vissza az ország fővárosát, és űzze ki az ellenséges hadsereget. Már Perczel Mór vezérőrnagy január végi Szolnok-Cegléd irányú támadó hadművelete is tekinthető volt egyfajta próbálkozásnak, de gróf Henryk Dembiński altábornagy február közepi, majd Vetter Antal altábornagy március közepén indított offenzívája már egyértelműen a cs. kir. hadsereg legyőzését és a főváros visszavételét célozta. Ezek a támadások azonban kudarcot vallottak, így amikor március végén az Eger környékén összpontosuló magyar főszereg (I., II., III., VII. hadtest) vezetése a városban március 30-án haditanácsra gyűlt össze, a jelen lévő Kossuth továbbra is Pest-Buda visszaszerzését tűzte ki politikai célul. Az elnök felvetette a saját fővezérsége ötletét is, de tábornokai szakmai érvei előtt meghajolva végül a megbetegedett Vetter helyére a rangidős Görgei Artúr vezérőrnagyot nevezte ki a főszereg élére. Március 31-én aztán megszületett a haditerv is: eszerint a VII.

*A szolnoki csata (Damjanich János tábornok alakjával),
a „dicsőséges tavaszi hadjárat” nyitó győzelme, 1849. március 5.
(Than Mór festménye, MNM Történelmi Képcsarnok)*

hadtestnek Gyöngyös-Hatvan felé való előrenyomulással kellett magára vonnia a Gödöllő térségében feltételezett ellenséges főerő figyelmét, míg a magyar sereg zöme (I., II., III. hadtest) Jászberény irányú déli kerülővel a cs. kir. főszereg oldalába kerül, majd azt legyőzve Vác irányába szorítja el a főváros előteréből. A támadásra a honvédsereg a fenti erőkhöz kívül még a Törökszentmiklós előterében lévő 12. (tartalék) hadosztály 1. dandárát vethette be; összesen kb. 50000 főt és 194 löveget.¹

A túloldalon a cs. kir. fővezér, Alfred zu Windisch-Grätz herceg, tábornagy korántsem volt bizakodó hangulatban. Az 1848. december közepén megindított offenzívájának köszönhetően kezére került ugyan a magyar főváros, de az ellenséges seregek kitértek a döntő összecsapás elől, és a háború folytatódott. A herceg 1849. január közepére lényegében elvesztette a hadászati kezdeményezést a főhadszíntéren, és innentől kezdve tevékenysége jobbra a különböző magyar támadások elhárítására korlátozódott. A cs. kir. fővezér ugyan az ellenfelével közel azonos haderővel és erősebb tüzérséggel rendelkezett, ám egy teljes hadosztálya a központi raktárbázissá kiépített Pest-Budát biztosította, míg helyőrségek álmásoztak a Felvidék nyugati felén, illetve a Dunántúlon is. A legnagyobb gondot azonban Komárom erődrendszere okozta, amely a cs. kir. főszereg központi ellátóvonalát veszélyeztette. A Balthasar Simunich altábornagy vezette cs. kir. ostromhadtest (kb. 15000 fő és 118 löveg) ugyan március 8-án teljesen körülvárta a várat, de a Török Ignác vezérőrnagy irányította magyar helyőrség (VIII. hadtest, kb. 10000 fő és 270 löveg) szemlátomást nem szándékozott megadni magát. Windisch-Grätz buzgó kritikusa, Ludwig Welden tábornagy ugyan maga látogatta meg az ostromsereget, és március 31-én egy általános támadást is megkísérelt, de a várvédők pontos ágyútüze miatt a roham meghiúsult. Így a herceg csak abban reménykedhetett, hogy többszöri levélváltások után a bécsi cs. kir. hadügyminisztérium mind Galíciából, mind pedig Cseh- és Morvaországból komoly erősítés beérkezését jelezte, de legkorábban április közepére. Ezért a helyzetet addig a meglévő mozgósítható csapatokkal (cs. kir. I. és III. hadtest, a II. hadtest Csorich-hadosztálya, illetve a Ramberg-hadosztály), azaz kb. 43500 fővel és 208 löveggel kellett megoldani. Mivel a cs. kir. fővezér szinte mindenhol jelentős magyar erőkről kapott híreket, így március végén egyszerre akarta lezárni az összes Pest felé vezető utat, illetve megakadályozni Komárom esetleges felmentését. A cs. kir. Ramberg-hadosztály ezért Balassagyarmat, a Csorich-hadosztály Vác, a III. hadtest Gödöllő, míg az I. hadtest Cegléd körzetében állomásozott.²

A GÖDÖLLŐI HADMŰVELET

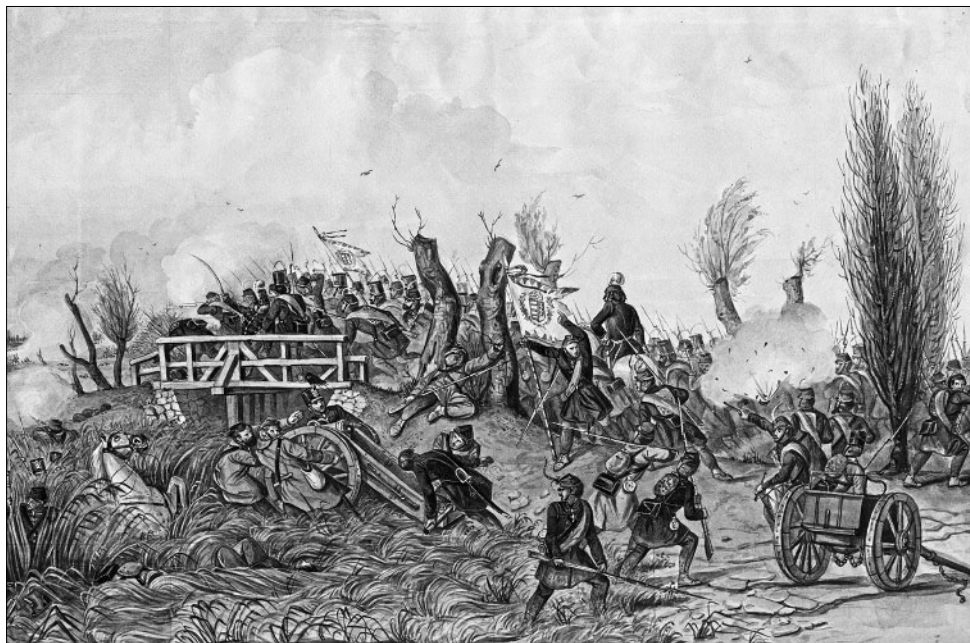
A magyar támadás felvezetéseként a VII. hadtest élhadosztálya április 1-én elérte Hort települést, elővéde pedig bevonult Hatvanba. Közben március 31-én a cs. kir. fővezér úgy

---

1 1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története. Szerk. *Hermann Róbert*. 2. kiad. Debrecen, 2009. 272–274., 290–292., 304–305., 311–312., *Csikány Tamás*: A szabadságharc hadművészete 1848–1849. Budapest, 2015. 54–60. A létszámról lásd Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Hadtörténelmi Levéltár. VII. 203. fond. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai (a továbbiakban HL 1848–49.) 17/455., 18/196., illetve 20/455. (A VII., az I–III. hadtest, illetve a 12. hadosztály 1. dandár hadrendje. Miskolc, 1849. március 18., Törökszentmiklós, 1849. március 23., valamint Monor, 1849. április 8.)

2 *Csikány* 2015. 39–45. A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története. Budapest, 1925. 109–112. A létszámról ld. 1848–1849. 2009. 311., a cs. kir. hadrendre HL 1848–49. 19/404. (A cs. kir. főszereg 1849. március végi hadrendje. Hely és dátum nélkül), Komárom első ostromára ld. *Csikány Tamás*: Adalékok a komáromi erődrendszer 1849. március 31-i megrohanásának történetéhez. In: Komárom a szabadságharcban 1848–49. Válogatás a Komáromi Napok történésez konferenciáinak előadásaiából 1992–2016. Szerk. *Kiss Vendel – Számadó Emese*. Komárom, 2016. 33–52.

döntött, hogy a cs. kir. I. hadtestet közelebb rendeli, míg a cs. kir. III. hadtest erőszakos felderítésre kapott utasítást, amelyet Hatvan-Gyöngyös felé kellett végrehajtania, hogy információkat szerezzen az ott lévő magyar erőkről. A tehetséges Franz Schlik altábornagy vezette cs. kir. III. hadtest (kb. 11000 fő és 51 löveg) éldandára április 1-én elérte Hatvant, majd a magyar elővéd kiszorítása után birtokba vette a várost. Az összecsapás hírére Görgei a Hortnál álló Poeltenberg-hadosztály megerősítésére küldte a VII. hadtest másik, Gáspár András ezredes vezette hadosztályát is. Április 2-án aztán kiújultak a harcok. Dél előtt 10 órakor megérkezett Hatvanba Schlik hadteste többi részével, majd előrenyomult Hort irányába. A magyar oldalon rangidősként a parancsnokságot átvevő Gáspár ezredes a csapatokat (kb. 8000 fő és 32 löveg) az utóbbi helység előtt állította fel, és az erősítések megérkezéséig védekezni szándékozott. Délután 3 óráig csak tüzérségi párbaj folyt. Ekkor a magyar balszárnyon feltűnt a III. hadtest Wysocki-hadosztálya (kb. 6000 fő és 22 löveg), Gáspár pedig a jobbszárnyon az ellenség átkarolására küldte a Poeltenberg-hadosztály jobbszárnyai csapatait. A balszárnyon a beérkező Czillich-dandár szétszórta az ott biztosító cs. kir. lovaskülönítményt és ezzel a cs. kir. hadtest jobb oldalába került. A kettős átkarolás elől Schlik Hatvan felé húzódott vissza, de az üldöző magyar csapatok szorítása miatt a várost is fel kellett adni, és csak a cs. kir. utóvéd szívós ellenállásának volt köszönhető a rendezett visszavonulás. Az ütközetben a cs. kir. fél kb. 200 főt, míg a magyar nagyjából ennek a felét veszíthette el. Schlik a vereség után egészen Gödöllőig hátrált, és olyannyira megcsalta a szemmértéke, hogy a sajátjánál kétszer nagyobb ellenséges erőkről jelentett a fővezérnek. Windisch-Grätz igyekezett okulni a történetekből, és a cs. kir. Csorich-hadosztályt Gödöllőre rendelte, április 3-án pedig utasította Josip Jellačić tábornagyt, a cs. kir. I. hadtest parancsnokát, hogy egy megerősített dandárt küldjön Monorra, erői zömé-

A tápióbicskei csata hídharca, 1849. április 4.
(Than Mór festménye, MNM Történelmi Képcsarnok)

vel viszont Dányra és Kókára vonuljon, hogy minél közelebb legyen. A győzelemmel a VII. hadtest megszerezte a Zagyva-vonalat, és fedezte a főszereg déli irányú kerülőjét.³

Április 3-án a magyar főerő elérte Jászberényt, 4-én pedig folytatta előrenyomulását a Tápió felé. Az élen az I. hadtest (kb. 11 000 fő és 44 löveg) haladt, amelyet a III. (kb. 11 000 fő és 34 löveg), végül pedig a II. követett. Tápióbicskéhez közeledve Klapka György tábornok, az I. hadtest parancsnoka olyan híreket kapott, miszerint a falun jelentős ellenséges haderő vonult át, de már csak azok poggyása van ott. Ezért különösebb felderítés nélkül délelőtt 10 óra körül a Dipold-dandárt küldte előre, amely átkelt a Tápión, és bátran betört a helységbe. Ott azonban beleütközött a cs. kir. I. hadtest utóvédébe (kb. 5000 fő és 12 löveg), amelyet a tapasztalt Daniel Rastic vezérőrnagy vezetett. Ez keményen visszavágott, és megfutamította a magyar elővédet, majd határozott üldözéssel a futókat rátolta az I. hadtest felfejlődőben lévő többi dandárára, mire azok is meghátráltak. Általános lett a káosz: majdnem egy teljes üteg a cs. kir. határőrök kezére került, és bár az I. hadtest lovassága visszaverte a cs. kir. lovasság üldözési kísérletét, a cs. kir. csapatok egészen a Tápió hídjáig törtek előre, és ott védőállást foglaltak. A helyszínre ekkor érkező Görgei azonnal előre küldte a III. hadtest csapatait, parancsnokát, Damjanich János vezérőrnagyot pedig utasította, hogy segítsen Klapkának az I. hadtest rendezésében. A Wysocki-hadosztály élén ezúttal a Leiningen-dandár támadott: a Földvály Károly őrnagy vezette rohamoszlopnak sikerült megszereznie a Tápió hídját, majd a Czillich-dandár támogatásával a faluba szorítani az ellenfelet. Noha ezután a III. hadtest lovasságát is bevetették, a cs. kir. utóvéd rendszerben tudott visszavonulni, bár az elvesztett lövegekből kettőt sikerült visszaszerezni. Az ütközetben a cs. kir. fél kb. 300 főt, míg a magyar kb. 800 főt és 5 löveget veszített. Az összecsapás után Jellačić jól ismerte fel, hogy jelentős magyar erők mozognak a cs. kir. hadszereg jobb oldalában, ám ezt elfelejtette közölni fővezérével, majd olyan jelentést küldött, mintha az ő nyerte volna meg az ütközetet.⁴

Windisch-Grätz még mindig nem volt tisztában a helyzettel, ezért április 5-én egy kisebb lovaskülönítménnyel maga indult felderíteni Hatvan felé, de a helység előtt lévő huszárszázadok megfutamítását leszámítva komoly eredményt nem ért el. Ezért előbb Hatvan felé szándékozott támadni, és az cs. kir. I. hadtestet Jászfényszaru felé oldaltámadásra küldte, de amikor hírek érkeztek a délen és északon egyszerre előrenyomuló magyar erőkről, lemondott e szándékáról, és Jellačićot Isaszegre rendelte, Schliket ismét Gödöllőre, a Csorich-hadosztályt pedig visszaküldte Vácra. Közben Görgei felgyorsította csapatai menetét, a VII. hadtestet a Galga vonalára, a 12. hadosztály 1. dandárát Monor felé rendelte, míg a főerőkkel mielőbb igyekezett elérni Gödöllőt. Április 6-án dél körül északon a VII. hadtest elérte Aszód és Bag helységeket, és elfoglalta a falvakat. Az élen haladó Kmety-hadosztály tovább is nyomult, de a máriabesnyői szorost a cs. kir. III. hadtest egyik hadosztálya lezárta, így tovább nem jutott. Délen reggel 6 órakor a II. hadtest kiszorította a cs. kir. I. hadtest utóvédét Dányról, majd az I. és III. hadtestek előrenyomultak Isaszeg felé, ahol délután 1 óra körül ütköztek Jellačić utóvédjébe a Királyerdőben. Klapka, noha korábban két dandárját a bal oldala fedezetére különítette el, hadteste maradékával (kb. 6000 fő és 28 löveg) azonnal támadás indított, és az ellenfelét kiszorítva az erdőből, elővédével betört Isaszegre is. Itt azonban a cs. kir. I. hadtest (kb. 12 000 fő és 66 löveg) erőinek zömébe ütközött és kénytelen volt visszahátrálni a Királyerdőbe. Közben beérkezett a III. hadtest (kb. 10 500 fő és 34 löveg) is, és Damjanich fellépése megakadályozta Jellačićot, hogy tovább erőltet-

3 Csikány 2015. 60–67., Hermann Róbert: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Budapest, 2004. 200–206.

4 Csikány 2015. 65–68., Hermann 2004. 216–222.

se Klapka üldözését. A cs. kir. I. hadtest így visszavonult a Rákos-patak jobb partjára, és védelemre rendezkedett be. Damjanich már éppen megrohanta volna a falut, amikor a jobbszárnyán támadás érte. Schlik közben ugyan felismerte, hogy északon a VII. hadtest nem mozdul, így második hadosztályát (kb. 5000 fő és 33 löveg) Jellačić segítségére küldte, amely éppen időben kapta oldalba a III. hadtest csapatait. A csatát végül Görgei fellépése döntötte el. Noha a magyar fővezér ezen a napon még nem számított döntő összecsapásra, Kókáról a csataterre sietett, és közben utasította Aulich Lajos vezérőrnagy II. hadtestét (kb. 9000 fő és 37 löveg), hogy induljon előre. A helyszínre érkezve Görgei előbb segített rendezni Klapka hadtestét, majd a II. hadtest egyik dandárát Damjanich támogatására küldte, akinek így a jobbszárnyon sikerült visszavetnie az ellenséget. Miután pedig az I. hadtest Dipold-dandára (kb. 2500 fő és 8 löveg) is beérkezett, az I. hadtest a II. és III. hadtestek csapatainak támogatásával este 7 órakor megrohmozta az égő Isaszeget, majd a falu bevétele után a Rákos-patak északi partját is elfoglalta. Jellačić kénytelen volt visszahátrálni Gödöllőre, ahol Windisch-Grätz este 9 órakor elrendelte az általános visszavonulást Pest előterébe, és Vácról visszarendelte a cs. kir. Csorich-hadosztályt is, amelyet a cs. kir. Ramberg-hadosztály váltott fel. A győztes magyar hadsereg Isaszegnél táborozott le. A csatában a cs. kir. fél kb. 400 főt, míg a magyar kb. 800-1000 főt veszített.⁵

A KOMÁROMI HADMŰVELET

Április 7-én délelőtt 11 órakor a magyar főszereg megszállta Gödöllőt, de az ellenségnek már csak hült helyét találta. Ezzel világossá vált, hogy a cs. kir. hadsereget sikerült ugyan legyőzni, de vissza tudott vonulni Pest felé, ahol most legalább 40000 főt tud felsorakoztatni a magyar főváros védelmére. A gödöllői haditanácson a továbbra is jelen lévő Kossuth ugyan frontális támadást javasolt, de végül Bayer József alezredes, tábornoki főnök tervét fogadták el. E szerint a 12. hadosztály csapataival megerősített II. hadtest (kb. 11 000 fő és 51 löveg) Pest előtt marad, és áltámadásokkal elhítteti a cs. kir. fővezérrel, hogy itt pontosan a magyar főszereg, amely a főváros visszavételére készül. Közben a zöm (I., III. és VII. hadtest) Vácon keresztül Komárom irányába siet, majd az erőd felmentése után átkel a Duna jobb partjára, és elvágja a cs. kir. hadsereg utánpótlási vonalát, amelynek így harc nélkül fel kell adnia Pest-Budát; kedvező esetben akár bekerítésre is kerülhet.⁶

Április 8-án a II. és a VII. hadtestek felvonultak Pest elé, majd 9-én erőteljes tüntetéssel igyekeztek harcba invitálni a cs. kir. hadsereget. Windisch-Grätz azonban nem mozdult: először pihentetni akarta a csapatait, aztán meggyőződni róla, hogy Pest előtt áll a magyar főszereg, és várta az ígért erősítéseket is. Ezt kihasználva a III. és az I. hadtestek elindultak Vác irányába. Április 10-én a cs. kir. főszereg nagyobb felderítést kísérelt meg, de a VII. és a II. hadtest elhárította a próbálkozást. Közben délelőtt fél 10 órakor a III. hadtest (kb. 10 000 fő és 34 löveg) Vác elé érkezett, ahol a cs. kir. Ramberg-hadosztály (kb. 6500 fő és 28 löveg) Christian Götz vezérőrnagy irányításával a város szélén, a Gombás-patak mentén foglalt védőállást. Damjanich eredeti elképzelése az volt, hogy az I. hadtest Bobich-dandára megkerüli az ellenséges állást, és a Vác mögötti szorost elfoglalva lehetővé teszi a cs. kir. hadosztály bekerítését, ám a sűrű ködben a dandár eltévedt. A két fél így hosszas tüzérségi párbajt vívott az eleredő esőben. Délután 3 órakor Götz – felismerve a túlerőt – elrendelte a visszavonulást. Erre a Wysocki-hadosztály megrohmozta a Gombás-patak hídját, amelyet

5 Csikány 2015. 68–80.; Hermann 2004. 224–230.

6 Csikány 2015. 80–85., 1848–1849. 2009. 318.

Götz tábornok halála a váci ütközetben, 1849. április 10.
(Ismeretlen mester színezett litográfiája,
1850 körül, MNM Történelmi Képcsarnok)

a cs. kir. utóvéd Götz vezetésével védett. A Földvály Károly alezredes vezette rohamoszlopok végül elfoglalták az átkelőt, a városba szoruló utóvéd pedig súlyos veszteségeket szenvedett; maga Götz is halálosan megsebesült. A cs. kir. hadosztály azonban rendben tudott elvonulni. Az ütközetben a cs. kir. fél kb. 400 főt és 1 leszerelt löveget, míg a magyar fél kb. 150 főt veszített.⁷

A győzelem után az I., majd a III. hadtest Vácán keresztül megindult Léva, azaz a Garam folyó középső szakasza felé. A VII. hadtest április 11-én a II. hadtesttel együtt Pest előtt tüntetett, majd április 12-én északra indult. Aznap aztán a cs. kir. fővezérhez is megérkezett a váci ütközet híre, így intézkedések sorát adta ki. Mivel az ígért erősítések közül Anton Herzinger vezérőrnagy dandára április 10-én már Érsekújváron volt, Windisch-Grätz ezt, valamint a beérkező cs. kir. Theissing- és Perin-dandárokat (összesen kb. 10000 fő és 18 löveg) is a Garam alsó folyásához Kéménd, illetve Köbölkút térségében összpontosította a cs. kir. Jablonowski- (korábban Ramberg-) hadosztály megerősítésére. Ezzel párhuzamosan a komáromi ostromgyűrből Valentin Veigl vezérőrnagy vezetésével egy dandárt (kb. 2000 fő és 12 löveg) vont el, amelyet Esztergomba rendelt. A fenti csapatokból álló új, IV. (tartalék) hadtest (összesen kb. 18000 fő és 57 löveg) élére Ludwig Wohlgemuth altábornagy került. Az ő feladata a Garam alsó szakaszának, illetve Komárom ostromának a biztosítása volt. Április 13-án a cs. kir. fősereg újabb felderítést hajtott végre Pest alatt, ám a

⁷ 1848–1849. 2009. 319.; A feldunai 1925. 191–203.; Hermann 2004. 232–238.

II. hadtest ezt is ügyesen elhárította. Windisch-Grätznek több ideje már nem maradt: bár már tervezte az Esztergom felé való elvonulást, április 13-án éjszaka megérkezett a leváltását hírül hozó futár; helyére pedig Ludwig Welden táborszernagy került. Baj csak az volt, hogy mind Welden, mind pedig Wohlgemuth ekkor Bécsben tartózkodott, ezért a Pest előtt lévő főszereg parancsnoka Jellačić táborszernagy lett, aki még elődjénél is passzívabb volt. Ezzel szemben a IV. hadtest alparancsnokai elkezdtek a maguk szakállára intézkedni, ami Welden és Jellačić néha egymásnak ellentmondó parancsai mellett állandó zűrzavart okozott. Wohlgemuth végül április 16-án érkezett meg Kéméndre és vette át a hadtest parancsnokságát.⁸

Ezzel szemben a magyar főszereg nem vesztegette az időt: április 15-én az I. és III. hadtestek Léván keresztül elérték a Garam folyót, és Kálnánál, valamint Óbarsnál megkezdték a hídverést, míg a VII. hadtest 14-én Vácot hátrahagyva a Kmety-hadosztályt, valamint Horváth János alezredes vezetésével egy különítményt (kb. 800 fő és 2 löveg) a bal oldalának fedezésére, 17-én Zsemlélnél érte el a folyót és kezdett hídépítésbe. Április 18-án Kálnánál elkészült a híd, amelyen az I. és III. hadtest még aznap partot váltott.⁹

Közben április 17-én biztos hírek érkeztek a magyar csapatok hídveréséről, és Welden Ácsról utasította Wohlgemuthot, hogy a Garamon átkelő ellenséget vesse vissza, míg a bánt arra, hogy egy hadosztályt Esztergom felé indítson tartalékkul, míg a többi erővel a Pest alatti magyar erőket futamítsa meg. Utóbbira az április 14–16-i magyar áltámadások miatt „kimerülő” Jellačić csak 19-én kerített sort, de az esős időben hamar lefújta az egyszerű felderítéssé szelődülő offenzívát. Ellenben a Csorich-hadosztályt már április 18-án elindította Esztergom irányába. Ugyanaznap pedig, hogy mind az Érsekújvár, mind pedig a Komárom felé vezető utakat lezárja, Wohlgemuth széthúzott hadteste 4 dandárával az első, 2-vel pedig a második vonalban északi irányba útnak indult. A balszárnyon cs. kir. Jablonowski-hadosztály (kb. 6000 fő és 27 löveg) éldandára április 19-én reggel Nagysalónál ütközött bele az I. hadtest elővédébe, és azt kiszorította a faluból. A hírre Damjanich tábornok vezetésével az I. és III. hadtest (kb. 19 000 fő és 70 löveg) megindult Nagysalló felé, majd délelőtt 10 órakor a Wysocki- és a Kazinczy-hadosztályok megrohmozták, és visszafoglalták a falut. A helyszínre érő Wohlgemuth ezután a teljes cs. kir. Jablonowski-hadosztályt a helység visszavételére küldte, de a támadás kudarcot vallott. Ezt követően a cs. kir. hadosztály a falutól délnyugaton lévő magaslatokon állt fel, és várta a többi dandár beérkezését, miközben tüzérségi tűzpárbajt vívott a faluból kibontakozó magyar csapatokkal. A cs. kir. Herzinger-dandár (kb. 3500 fő és 6 löveg) hamarosan meg is érkezett, de oldaltámadását a jobbszárnyon a Dessewffy-hadosztály visszaverte. Délután 3 órakor megindult az általános magyar támadás, Wohlgemuth pedig lassú visszavonulásba kezdett. Ám közben Zsemlélnél is elkészült a híd, és Gáspár tábornok a VII. hadtest teljes lovasságával megerősített élhadosztályával (kb. 4000 fő és 25 löveg) megérkezett a cs. kir. haderő oldalába, majd megrohanta és szétverte az éppen felvonuló cs. kir. Perin-dandárt (kb. 3500 fő és 6 löveg). Ezt követően egyesült az I. és III. hadtestek lovasságával, és elvágta az Esztergom felé vezető utat, így Wohlgemuth kénytelen volt Érsekújvár irányába hátrálni, miközben az üldözés miatt jelentős veszteségeket szenvedett. Az ütközetben a cs. kir. fél kb. 1600 főt és 1 leszerelt löveget, míg a magyar kb. 600 főt veszített. A győzelemmel megnyílt az út Komárom felé.¹⁰

8 A feldunai 1925. 203–216.

9 Uo.; Hermann 2004. 240–242.

10 A feldunai 1925. 229–235.; Hermann 2004. 242–246.

A nagysallói csata, 1849. április 19.
(Than Mór festménye, MNM Történelmi Képcsarnok)

Az április 20-án a magyar fővárosba érkező Welden még előző este értesült a nagysallói ütközet kimeneteléről, és megértette, hogy a játszmát elvesztette. Hogy a várható bekerítést elkerülje, elrendelte Pest-Buda kiürítését, és a cs. kir. főszereg összehívását Pozsony térségében. A cs. kir. II. és III. hadtesteknek Győr felé kellett vonulniuk, amihez az ostromtüzérség hátraküldését követően a cs. kir. Simunich-hadtestnek is csatlakoznia kellett Komárom alól. A cs. kir. I. hadtestnek a cs. kir. fél számára a Délvidéken is kedvezőtlenül alakuló helyzet miatt Szlavóniába kellett vonulnia erősítésül, míg a budai várban erős helyőrség maradt hátra. Április 21-én a cs. kir. főerő nyugat felé indult, míg Jellačić csapatai aznap még visszaverték a II. hadtest felderítési kísérletét, majd 23-án kiürítették Pestet, és megindultak déli irányba. Aulich tábornok csapatai április 24-én vonultak be a városba.¹¹

Közben április 20-án a VII. hadtest és a Horváth-különítmény (kb. 9000 fő és 45 löveg) a Garam két partján dél felé indult, majd Kéméndnél a cs. kir. Csorich-hadosztály megérkező Wyss-dandárját (kb. 4000 fő és 6 löveg) keresztútba fogva kiszorította a faluból, majd visszavonulásra kényszerítette Esztergomba. Ezt követően 22-én éjjel egy huszárosztog felgyújtotta a Párkány és Esztergom közti hidat, majd 23-án a VII. hadtest Perbetére vonult, hogy a sorait a Vág folyó mögött rendező cs. kir. IV. hadtesttel szemben fedezze a magyar főszereg amúgy is akadozó utánpótlásának vonalát. A főerő (I. és a III. hadtest) április 22-én ellenállás nélkül elérte Komáromot; ugyanaznap pedig a várőrség egy dandárja (kb. 3500 fő és 6 löveg) Újfalunál áttörte az erődöt a Csallóköz felől záruló cs. kir. Sossay-dandár

11 A feldunai 1925. 237–240.; 1848–1849. 2009. 329–330.

(kb. 3500 fő és 12 löveg) jobbszárnyát, és ezzel kikényszerítette a teljes cs. kir. dandár visszavonulását Pozsony felé. Mivel már csak a déli parton álló cs. kir. Lederer-hadosztály (kb. 7000 fő és 21 löveg) állt rendelkezésére, Simunich altábornagy segítséget kért a cs. kir. főparancsnokságtól, hogy a magyar hadsereg várható kitérését vissza tudja verni. Erősítésül a cs. kir. II. hadtest Liebler-dandárja (kb. 3000 fő és 12 löveg) érkezett meg, amely Ószőnyénél helyezkedett el.¹²

Görgei közben újjáépítette a Komáromot a Duna jobb partján lévő Csillagerőddelel összekötő hidat, majd április 26-án hajnalban a várórség egy dandárjával megerősített I. és III. hadtest (kb. 22 000 fő és 70 löveg) átkelt a déli partra. A balszárnyon a Dessewffy-hadosztály elfoglalta Ószőnyt, kivette onnan a cs. kir. Liebler-dandárt, amelynek egy gránátosztálya is fogságba esett. A Knezić- és Wysocki-hadosztályok pedig az ostromsáncokat rohanták meg, és a cs. kir. Lederer-hadosztály jelentős veszteségekkel volt kénytelen Ács felé hátrálni, miközben egy teljes ostromüteg is magyar kézre került. A sikert kimélyítendő, az I. és III. hadtest lovassága és tüzérsége is átkelt, a hadsereg pedig előrenyomult. Ám a cs. kir. főszereg már a közelben volt, így Schlik altábornagy a cs. kir. II. és III. hadtesteket (kb. 24000 fő és 87 löveg) is harcba tudta vetni, és lezárta velük a Lederer és Liebler csapatai között támadt rést. Damjanich több támadással is megpróbálkozott a centrumban, de eredmény nélkül, ráadásul az I. és III. hadtestek lovasságának sikertelen rohama után a cs. kir. III. hadtest lovasdandárjainak ellentámadása komolyan megingatta a Klapka vezette balszárnyat is. Mivel pedig az ácsi erdőben védekező cs. kir. Lederer-hadosztályon a jobbszárny sem tudott áttörni, a magyar tüzérség viszont kifogyott a lőszerből, délután 1 óra körül Görgei elrendelte a visszavonulást az elfoglalt ostromsáncokba. A VII. hadtest csak délután 3 órakor érkezett meg Komáromba, a harc végeztével a cs. kir. hadsereg viszont azonnal elvonult Győr felé. A csatában a cs. kir. fél kb. 700 főt és 6 löveget, míg a magyar kb. 800 főt veszített.¹³

A tavaszi hadjáratban a magyar hadsereg kétszer is sikeresen tévesztette meg számban és tüzérségben is erősebb ellenfelét, és bár bekerítenie nem sikerült, kiszorította az ország központi részéről, ami kiemelkedő teljesítmény volt. Az alig egy éve létező honvédsereg egy korabeli nagyhatalom több évszázados tradícióval rendelkező, jól felszerelt reguláris haderejével szemben a főhadszíntéren egy támadó hadjáratban bizonyította ütközésszerűségét, és ezzel dicsősége csúcspontjára ért. Az április 29-i komáromi haditanácson, noha Görgei kezdetben a visszavonuló ellenség üldözése mellett volt, a cs. kir. hadsereg 26-i csatában mutatott szívós ellenállása és túlereje, a magyar lőszerhiány megszüntetése és a saját embervesztés pótlása, illetve a Kossuth által megígért erősítések bevárása, valamint az elnöknek a főváros mielőbbi teljes visszaszerzése iránti igénye miatt a magyar fővezér végül Buda ostroma mellett döntött. A szabadságharc sorsát azonban nem a budai vár alatt eltöltött három hét, hanem az orosz intervenció döntötte el, amely egyenes következménye volt a dicsőséges tavaszi hadjárat egész Európát elképesztő magyar sikersorozatának.¹⁴

Kemény Krisztián

12 A feldunai 1925. 237–240.; 1848–1849. 2009. 332–334.; *Hermann* 2004. 248.

13 A feldunai 1925. 241–244.; 1848–1849. 2009. 334–335.; *Hermann* 2004. 248–252.

14 1848–1849. 2009. 337.; *Hermann* 2004. 254–255.

A Függetlenségi Nyilatkozat és a trónfosztás

A magyar országgyűlés 1849. április 14-én kimondta a Habsburg-Lotharingiai uralkodóház trónfosztását és az ország függetlenségét. Ezzel teljesen új államjogi helyzet állt elő az egy évvel korábbihoz képest. Magyarország már nem a Habsburg-birodalmon belüli önállóságát kívánta megvédelmezni, hanem független államként akart részt venni az európai politikában. Az 1849. áprilisi tavaszi hadjárat magyar sikerei azt mutatták, hogy az ország a Habsburg-birodalom fegyveres erőivel szemben képes megvédeni függetlenségét. A trónfosztással és a függetlenség kimondásával a Magyarország és Ausztria közötti konfliktus csak valamelyik fél teljes győzelmével érhetett véget. Az osztrák politikusok ezt már eddig is így gondolták, s Kossuth csupán levonta a megfelelő következtetéseket. Győzni vagy legyőzteni: ez volt a további küzdelem alternatívája.

Magyarország 1848 szeptembere óta korlátozott célú, önvédelmi háborút viselt a támadó Horvátország, majd október végétől Ausztria ellen. A magyar politikusok célja nem az volt, hogy bekebelezzék Horvátországot vagy szétverjék a birodalmat, hanem az, hogy az 1848 áprilisában megkezdett polgári átalakulás folytatásához békés körülményeket teremtsenek. A magyar fél 1848 szeptemberében kétszer is tárgyalni próbált a horvát inváziós hadsereget vezető Josip Jellačić horvát bánnal, de a bán kitért a tárgyalási ajánlatok elől.

1848. október végén Kossuth a cs. kir. főszereget vezető Alfred zu Windisch-Grätz tábornagyhoz küldött békekövetet, viszont a cs. kir. fővezér rövid válasza: „*Mit Rebellen unterhandle ich nicht*” (Lázadókkal nem tárgyalok) nem sok jót ígért, ahogy az sem, hogy a visszatérő magyar hadikövetet Jellačić buzgó határőrei foglyul ejtették.

1848 november–decemberében Kossuth titkos akciók révén próbált érintkezésbe lépni a kremsieri parlamenttel és az osztrák kormánnyal, de a gesztusok ezúttal is elutasítóak voltak. 1848. december 31-én a magyar képviselőház küldött békekövetet a Budapest előtt álló Windisch-Grätz tábornagyhoz. A herceg válasza rövidebb, s ha lehet, még egyértelműbb volt, mint az októberi: „*Unbedingte Unterwerfung*” (Feltétel nélküli alávetés). Sőt, a küldöttség egyik tagját, Batthyány Lajos grófot, a volt miniszterelnököt 1849. január 8-án, Pesten le is tartóztattatta.

A magyar politikusok ennek ellenére elvi szinten fenntartották a megegyezés lehetőségét, mint erről Kossuthnak a képviselőház január 13-i és február 12-i üléseiben elhangzott nyilatkozatai tanúskodnak. A vita csupán arról folyt, hogy az osztrák fél rugalmatlansága miatt az 1848. áprilisi törvények a tárgyalások alapjául vagy végcéljául szolgáljanak-e? Azaz: megelégedjen-e a magyar fél az esetleges béketárgyalások esetén az 1848 áprilisában elértekkel, vagy az akkori államjogi szerkezet saját javára történő módosításával is számoljon?

Az alapvető fordulat 1849 márciusában következett be. Miután a Bécsből a morvaországi Kremsierbe áttelepített birodalmi parlament (a Reichstag) folyamatosan dolgozott egy új alkotmányterven, s ez a munka 1849 februárjában a végéhez közeledett, az Olmützben tartózkodó császári udvar és kormány elhatározta, hogy nem várja be a túlzottan demokratikusnak tűnő, s a végrehajtó hatalmat korlátozni kívánó alkotmányterv megszületését. Ezt elfogadni nem akarták, a visszautasítás pedig kétségbe vonta volna az uralkodó és a kormány gyakran hirdetett alkotmányos elkötelezettségét. Ezért az uralkodó úgy döntött, hogy véget vet a Kremsierben folyó alkotmányos komédiának, s végre alkotmányt

ad a birodalomnak. (Az az állítás, hogy az uralkodó Windisch-Grätz herceg 1849. február 26–27-i kápolnai győzelme, illetve az arról érkező túlzó hadijelentés következtében adta volna ki az alkotmányt, tévedésen alapul.)

A március 4-én kihirdetett oktrojált alkotmány ugyan sok pozitív ígéretet tartalmazott a jövőre nézve; azonban éppen a magyaroknak nem jutott a kecsegtető ígéretekéből. Emellett ez a – szinte kihirdetése pillanatában felfüggesztett – alkotmány részekre darabolta Magyarországot. Ez pedig megint csak arra a következtetésre juttathatta a magyar katonai és politikai vezetést, hogy nem érdemes békét keresni, hiszen a másik fél a magyar nemzet állami létének megszüntetésére tör.

Az oktrojált alkotmány ugyanakkor utat nyitott a magyarok és magyarországi kisebbségek közötti megbékélésnek. Hiszen az utóbbiak sem voltak túlságosan elégedettek a császári adománnyal. Magyarország állami egységét pedig a románokkal és szerbekkel történő megegyezés sem veszélyeztethette jobban, mint az olműtzi iromány.

Hozzáteendő, hogy az olműtzi alkotmány *első számú címzettje nem Debrecen volt*, hanem Frankfurt, ahol az előző év tavasza óta ülésezett a német államok közös parlamentje. Ennek többsége ragaszkodott ahhoz, hogy a remélhetőleg rövidesen megalakuló egységes német államszövetségnek csak német államok lehetnek tagjai – azaz, az Osztrák Császárság csak örökös tartományaival, illetve a Cseh-Morva Királysággal léphet be – a Magyar Királyság és Galícia nem lehet az egységes Németország tagja. Azzal, hogy az olműtzi alkotmány egységes és oszthatatlan birodalomnak nyilvánította az Osztrák Császárságot, egyben jelezte, hogy vagy valamennyi országgal és tartománnyal együtt, vagy sehogy sem fog belépni a német egységbe.

Felvetődik persze a kérdés, *akart-e megegyezést* a magyar fél? Kétségtelen, hogy a magyar békeajánlatokra mindig a válságos vagy veszélyes helyzetekben került sor. Az is tény, hogy az állandó visszaautasítások következtében egyre csökkent az Ausztriával való megegyezés híveinek tábora. Ugyanakkor a magyar álláspont sokat finomodott 1848 nyara óta. A magyar politikai vezetés (Kossuth is) hajlandónak mutatkozott az államadósság egy részének átvállalására, vagy a kölcsönös védelmi kötelezettség elismerésére.

Ezekre az ajánlatokra azonban egyre rövidebb és egyre durvább válaszok érkeztek. S nem tudunk arról, hogy bármelyik, hatalmi pozícióban lévő osztrák államférfiban vagy hadvezérben felmerült volna a kiegyezés gondolata. Az olműtzi alkotmány arra mutatott, hogy I. Ferenc József – ellentétben V. Ferdinánddal – még csak „másodállásban” sem akar magyar király lenni, hanem az egységes és oszthatatlan Ausztria abszolút uralkodójaként kíván tevékenykedni.

Kossuth március közepén a táborban értesült az olműtzi alkotmányról. „Látni kellett volna mindezen dolgokra, mint tomboltak káromkodó örömmel a vezérek, mondván, na most csak nem lesz már oly gyáva magyar,

Kossuth Lajos, Magyarország kormányzója, 1849
(Barabás Miklós litográfiája, MNM Történelmi Képcsarnok)

aki alkuról merjen álmodni – aki teszi áruló! most csak nem fog kézni már az országgyűlés kimondani, hogy azt a hitszegő gaz házat (ti. az ausztriai) elcsapja örökre” – írta a hír hatásáról Kossuth titkára, Vörös Antal. *„Ezáltal minden kötelék, a kiegyezés minden lehetőségére megsemmisült. Amíg csak egy magyar él, ez az ország soha nem nyújtandja kezét az esküszegő osztrák háznak, nemes népei gyilkosának nyújtani”* – vélte Kossuth József Bem tábornokhoz, az erdélyi magyar hadsereg parancsnokához írott levelében. Mielőbb méltó választ kívánt adni a császári udvarnak erre, a Magyarország alkotmányát és jogait semmibe vevő nyilatkozatára. Szándékát közölte a tábornokokkal, akik ezt tudomásul is vették.

A válasznyilatkozat kibocsátásának azonban két alapvető feltétele volt. Egyrészt az, hogy a magyar főszereg végre sikeres ellentámadást indítson a cs. kir. főerők ellen, hiszen amíg ez nem történik meg, a válasznyilatkozat semminemű külpolitikai befolyással nem bírhat Magyarország jövődjére nézve. A válasznyilatkozat kibocsátásának másik alapvető feltétele az volt, hogy az a magyar országgyűlés nevében, tehát parlamentáris úton és felhatalmazással történjen.

Az 1849. áprilisi tavaszi hadjárat első szakaszában Kossuth is a hadsereg mellett tartózkodott, s lelkes hangú levelekben számolt be az egyes hadseregszeregeknek és a végrehajtó hatalmat gyakorló Országos Honvédelmi Bizottmánynak (OHB) a Görgei Artúr vezette főszereg győztes előnyomulásáról.

Az isaszegi győzelem után Gödöllőn négyszemközt közölte Görgeivel: elérkezettnek látja az időt a válasznyilatkozat kibocsátására. A beszélgetésről csak a két főszereplő visszaemlékezése maradt fenn, s csupán abban egyeznek meg, hogy volt ilyen megbeszélés. Görgei nem tiltakozhatott különösebben, mert Kossuth még ugyanezen a napon tudatta a többi tábornokokkal is a válasz tervét. Mivel különösebb ellenvetéssel nem találkozott, azzal a megnyugtató tudattal térhetett vissza Debrecenbe, hogy a főszereg tisztikara helyesli tervét. Úgy tűnik azonban, hogy Kossuth azt nem közölte: a válasz a függetlenség kimondását és a Habsburg-ház trónfosztását jelenti.

Kossuth Debrecenbe visszatérve, április 12-én az OHB-nak terjesztette elő tervét. A testület tagjai nem különösebben lelkesedtek az ötletért, ezért Kossuth úgy döntött, hogy nem az OHB álláspontjaként, hanem egyéni képviselői indítványként nyújtja be javaslatát az országgyűlésnek.

Április 13-án Kossuth országgyűlési zárt ülést hívott össze, s ezen indítványozta az ország függetlenségének és a Habsburg-ház trónfosztásának kimondását. A kortársi beszámolók szerint Kossuthnak végül sikerült meggyőznie a képviselők többségét a lépések célszerűségéről; bár ehhez többen hozzátették, hogy ha nem Kossuth terjeszti be az indítványt, az több ellenzőre, mint támogatóra talált volna.

Kossuth két dologgal érvelt. Amíg Magyarország nem független ország, nem számíthat diplomáciai elismerésre sem. Márpedig az olasz ügyek rendezésére összeülő brüsszeli kongresszuson így könnyen Magyarország nélkül hozhatnák határozatot az ország jövőjéről. Másrészt azzal érvelt, hogy a sereg sürgeti a választ, s inkább *„mi tegyünk, nehogy a sereg tegyen.”* A zárt üléseken nem volt szavazás, és Kossuth azzal zárta azt le, hogy *„ha sok ellenvéleményt talált volna, visszahúzza vala indítványát.”*

Másnap, április 14-én összeült a nyílt ülés a megszokott helyen, a debreceni református Kollégium Oratóriumában. Ennek kezdetén Ioan Drágos bihari román képviselő javasolta, hogy a nap ünnepélyességére való tekintettel azt ne ott, hanem a református Nagytemplomban tartsák. A képviselőház elfogadta az indítványt, s a képviselők átvonultak a Nagytemplomba.

A Debreceni Református Kollégium Oratóriuma

Ezután Kossuth ott terjesztette elő a Magyarország függetlenségének kimondásáról és a Habsburg-Lotharingiai uralkodóház trónfosztásáról szóló határozat tervezetét. Javaslatát a képviselők felállással, közfelkiáltással, s nem szavazással fogadták el. (Hozzáteendő, hogy a képviselők a nagytemplomnak a szószékhez közeli részén, a tömegtől külön foglaltak helyet, s Kossuth előterjesztésével kapcsolatban néhány bíráló hozzászólás is elhangzott.) Az országgyűlés egyben kormányzó elnökké, tehát ideiglenes államfővé választotta Kossuthot. Ugyanezen a napon a felsőház is hasonló értelmű döntést hozott. A döntéseket formulázó *Függetlenségi Nyilatkozat* szerkesztésére egy hattagú bizottságot küldtek ki. A szöveg nagyobb részt Kossuth munkája volt, amelyet elkészülte után két zárt ülésen tárgyaltak; majd a végleges szöveget április 19-én fogadta el az országgyűlés.

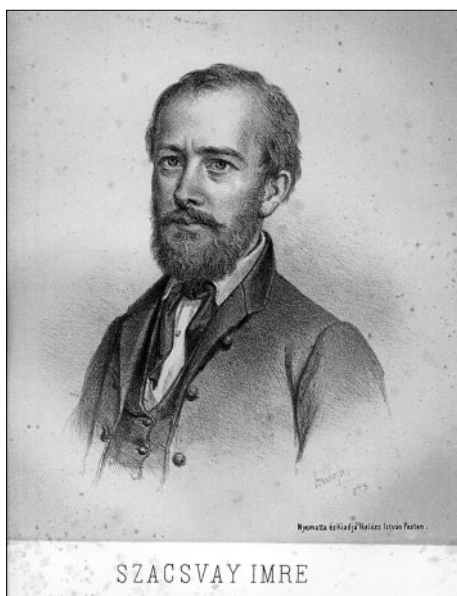
A lépésre a hadsereg – Kossuth várakozása ellenére – nem reagált különösebb örömmel. Amikor a lévai főhadiszállásra megérkezett a trónfosztás híre, több tiszt nyíltan kikelt ellene. Úgy vélték, egy ilyen határozatot csak akkor szabad hozni, ha az ország egész területe felszabadult. Görgei csak annyit üzent a futárral Kossuthnak: „*Annyit mondjon, hogy ha máskor oly fontos dolgot tenni akar, előbb legyen szíves velem közölje.*” A nagysallói győzelem után pedig mosolyogva mondta: „*Ha az urak Debrecenben ennek e győzelemnek a hírért meghallják, nem kétlem, hogy az orosz cárnak is hadat üzennek.*” A tisztek többsége azonban végül maradt. Ahogy Horváth János, a Miklós-huszárok vitéz alezredese fogalmazott: „*Ha már megette a húst, hadd vigye a csontunkat is az ördög.*”

A függetlenség és a trónfosztás kimondása kapcsán különbséget kell tennünk a lépés jogossága, logikája, célszerűsége és hasznossága között.

Jogszerű lépés volt-e a függetlenség kimondása? Ha az 1848. áprilisi törvények alapján nézzük a dolgot, kétségtelenül nem. Többek között ezért is vádolták a magyar országgyűlést és Kossuthot jogsértéssel, s erre alapozva dolgozták ki az osztrák közjogi szakemberek a jogeljátszás elméletét.

Ezen az alapon azonban a magyar országgyűlés már 1848 szeptembere óta jogszerűtlenül működött. Az országgyűlés azonban szükséghelyzetben tette ezt, ugyanis a törvényalkotás másik tényezője, az uralkodó szeptember elejétől „blokkolta” az országgyűlés működését azzal, hogy nem volt hajlandó szentesíteni az az által elfogadott törvényjavaslatokat, s a Batthyány-kormány lemondása után nem volt hajlandó újabb kormányt kinevezni. A passzív alkotmánysértés teréről az uralkodó lépett át az aktív alkotmánysértés terére, amikor október 3-án elnapolta a magyar országgyűlést, s teljhatalmú királyi biztossá és főparancsnokká nevezte ki Jellačićot.

Ezt követte a december 2-i trónváltás, amikor maga az uralkodóház lépett le a törvénytesség teréről azzal, hogy magyar közjogi szempontból érvénytelen módon lemondatta V. Ferdinándot, s trónra ültette Ferenc Józsefet, aki nem volt hajlandó megesküdni a magyar törvényekre, hanem fegyverrel kívánta meghódítani lázadó tartományát. A sort a március 4-i olmtüzi alkotmány tetőzte be. A függetlenség és a trónfosztás kimondása tehát nem volt jogszerű, de e lépést az udvar folyamatos törvénytességei a jogos visszatörítés színében tüntették fel.

Szacs vay Imre, aki a Függetlenségi Nyilatkozat jegyzője volt (Magántulajdon)

főleg, Kossuthnal szemben nem tudott olyan ellenjelöltet felléptetni, hogy megfordítható volna az ország politikai hangulatát, s elvtelen kiegyezésbe hajszolhatta volna a nemzetet (amit nem is akart).

A lépés külpolitikai szempontból sem hozta meg a kalkulált hasznot. A külföldi magyar ágensek kötelességszerűen közzétették a *Függetlenségi Nyilatkozat* némileg átstilizált szövegét a különböző világnyelveken. Ám a nyugati nagyhatalmak sokkal szükségesebbnek tartották Ausztriát az európai egyensúly szempontjából annál, hogysem Magyarország

Logikus lépés volt-e a függetlenség és a trónfosztás kimondása? Ha az eddigi eseményeket nézzük, kétségkívül igen. Ha ugyanis az uralkodó és az uralkodóház nem hajlandó partnerként viselkedni egy alkotmányos konstrukcióban, sőt, magát az alkotmányosságot veszélyezteti, a másik fél számára a behódoláson kívül csak az ellenállás, s az ebből fakadó logikai következmények levonása marad. Ha az alkotmányos monarchia modellje nem működőképes, akkor a nemzet szuverenitásának alapján lehet csak újrarendezni az államot. Így lehet az új jogi alapon működtetni a parlamentet és a kormányzatot.

Hasznos lépés volt-e a függetlenség és a trónfosztás kimondása? Kossuth e lépéssel egyrészt az erősödő „békepártot” akarta lehetetlenné tenni, másrészt számított a nyugati nagyhatalmak Magyarország oldalán történő beavatkozására, vagy legalábbis a függetlenség elismerésére. Számításai azonban nem igazolódtak. A törvényhatóságok ugyan egymással versengve küldték meg Kossuthnak és az országgyűlésnek hódolati nyilatkozataikat, de az ország erő kifejtése e közjogi változás nyomán nem lett sem kisebb, sem nagyobb. A békepárt ugyanis nem volt olyan erős, s

kedvéért felhagytak volna eddigi politikájukkal. A döntésnek tehát nem voltak kedvező külpolitikai következményei, de kedvezőtlenek sem. Az oroszok segítségül hívását már a hír megérkezése előtt elhatározták Bécsben.

Célszerű lépés volt-e mindez? A fentiekből következőleg nem. Pontosabban, a közjogi alap újra értelmezése tekintetében kétségkívül volt haszna, hiszen a hivatalba lépő Szemere-kormány immáron szabályos kabinetként működött, nem pedig egy olyan, a végrehajtott hatalom gyakorlásával felruházott parlamenti bizottság volt, mint a Kossuth vezette Országos Honvédelmi Bizottmány. A lépés elősegítette a kormányzati viszonyok rendezését, noha a kormányzó elnöki jogkör tisztázatlansága, s a kormány és az államfő között ebből fakadó feszültségek majdnem ennyit rontottak is az új kormányzat hatékonyságán.

Hozzáteendő, hogy a magyar kormányzat az orosz intervenció után levonta a megfelelő következtetéseket, s július végétől szépen lassan visszatért az 1848. áprilisi alapra. Azaz: hajlandónak mutatkozott a trónfosztás és a *Függetlenségi Nyilatkozat* visszavonására, ha az osztrák fél garantálja az 1848 áprilisában kialakult közjogi rendszert, tehát Magyarország korlátozott önállóságát a birodalmon belül. Ezzel pedig bebizonyította, hogy messzebb lát, mint azok az osztrák politikusok, akik a magyar függetlenség idegen segítséggel történő eltiprásával hitték megteremteni az egységes Habsburg-birodalmat.

A független Magyarország elképzelése álom volt, de szép álom. Olyan, amire érdemes volt visszaemlékezni. Ezzel szemben az egységes és erős Ausztria valósága rémálomnak

A MAGYAR NEMZET FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZATA.

Mi, a magyar álladalmat törvényesen képviselő nemzetgyűlés, midőn jelen ünnepélyes nyilatkozatunk által Magyarország elődegenkel természetes jogaiba visszahelyezve minden hozzá tartozó részekkel és tartományokkal egyetemben, az önálló független Európai Státusok sorába igatjuk, 's a' hitszegő Habsburg-lothringeni házat Isten és világ előtt trónvesztettnek nyilatkoztatjuk: erkölcsi kötelességünknek ismerjük ezen elhatározásunk' indokait nyilvánítani, miszerint tudva legyen az egész mivel világ előtt, hogy e lépése a' halálig üldözött magyar nemzetet nem tultozt elbizakodás, 's nem forradalmi viselkedés; hanem a' türelem' végső kimerültsége 's az önfentartás' kénytelensége vezeté.

Háromszáz esztendője mult, hogy a' magyar nemzet, szabad választás által az osztrák házat, kétoldalú kötések' alapján a' királyi székbe emelé. — És e' három század nem egyéb mint a' folytonos szenvedés' három százada.

Isten ez országot a' jólét' és boldogság' minden elemeivel megáldotta. Kúzel 6000 négyszeg mértföldnyi területe sokszere bőségben van elárastva a' felgyirágás' forrásaival, tizenöt milliónyi népe, kebelében hordja az ifju erőt 's fogékonyságot, hogy Európa keletén a' népszabadság' és civilizációnak hatalmas tényezője, 's Europa békejének mint hajdan' öre volt, úgy jövendőben biztosítója legyen.

Soha egy dynastiának háladatosabb feladat nem jutott az isteni gondviseléstől, — mint jutott a' Habsburg-lothringeni háznak Magyarországon.

Elég volt volna nem akadályoznia természetes kifejlődését, 's most Magyarország a' legvirágzóbb országok között állana.

Elég volt volna nem irigyelné a' mérsékelt alkotmányos szabadságot, melyet e' nemzet egy ezretőlviszontagságai között féltékenyen megőriztetett, 's királyai iránt a' példátlan hűség' kegyeletével azonosított; 's a' Habsburg-lothringeni ház a' magyar nemzetben, trónusának rendíthetetlen támaszát még sok időig feltalálhatta.

De ezen dynastia, mely egy uralkodót sem, mutathat fel, ki népei szabadságában kereste volna erejét és dicsőségét, a' magyar nemzet' irányában firól fira a' hitszegés' politikáját követé, 's vagy nyílt erőszakkal azu dolgozott, hogy ez országot törvényes önállóságát, 's alkotmányos szabadságától megfosztva, a' már előbb minden szabadságból kikötözöttet császári tartományaival, egy közös szolgátságra összeolvassza; vagy ha e' részben a' nemzet' törhetlen vigyázata által magát gátolva, érezte, minden igyekezetét oda fordítá, hogy Magyarország erejében elszibbasztva, kifejlődésében feltartoztatva, a' császári tartományoknak gyarmatul szolgáljon, miszerint azok Magyarországból, 's annak rovására minél több hasznot huzhassanak, 's e' haszon által képtessé tetésének azon terhek' elviselésére, mellyekkel rájok az alkotmányaitól megfosztottakra a' paaaz gazdálkodást császári uralkodás akadály nélkül nehezede; 's nehezede nem alattvalóinak érdekében, hanem a' korlátlan uralkodás' Európa szerte terjesztésének, 's a' népek szabadsága' elnyomásának érdekében.

Több ízben történt, hogy e' zsarnok rendszer' ellenében, mellynek minden lépését vagy nyílt erőszak, vagy bűnös árnyék és cselzővény bélyegezé, a' magyar nemzet, önfentartása végett fegyveres védelemhez volt nyulni kénytelen.

És bár diadalmasan harcolta az igazságos védelem' harczeit, erejének használatában mindig oly mérsékelt, a' királyi szó iránti hitben mindig oly bizakodó volt, hogy győzelmes fegyverét azonnal letette, mihelyt királyai a' nemzet' jogait és szabadságait egy újabb alkukötéssel, egy újabb esküvel biztosították.

De hiában volt minden újabb kötés; minden újabb királyi eskü az uralkodó ház ajkairól egy újabb hitszegés' kezdete volt, 's a' magyar nemzet' országos életének megsemmisítésére' intézett politikája soha nem változott háromszáz éven át.

Hiában ontá vért nemzetünk ezen házért valahányszor az veszélyben forgott; hiában áldozott e' dynastiának családí érdekeiért annyit, minél többet nemzet nem áldozott soha királyaiért; hiában felejté tulzot nagylelkűséggel minden újabb ígeretnél a' multak' sebeit; hiában ápolat kebelében oly törhetlen hűséget királyai iránt, melly még a' szenvedések között is a' vallásosság emelkedett; a' Habsburgi, 's utóbb Habsburg-lothringeni ház uralkodása Magyarországon utódról utódról a' folytonos hitszegés' történetje maradt.

A Függetlenségi Nyilatkozat eredeti nyomtatványa (részlet), 1849 április

bizonyult, amelyről a Lajta túlszárnyán csak 18 évvel 1849 után voltak hajlandók végképp lemondani. S abban, hogy ez így történt, volt némi szerepe annak, hogy Magyarország 1849-ben megmutatta: a polgári átalakulás és a nemzeti önállóság védelmében képes független államot is teremteni.

Hermann Róbert

Felhasznált források:

1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerk. *Beér János – Cszimadia Andor*. Budapest, 1954.; *Görgey Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. *Katona Tamás*. Pro Memoria. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. I-II. köt.; Gyulay Lajos naplója a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22. S. a. r. *V. András János – Csetri Elek – Miskolczi Ambrus*. Transylvanica Varietas. Budapest, 2003. II. köt.; *Hunfalvy Pál*: Napló 1848-1849. S. a. r. *Urbán Aladár*. Magyar Ritkaságok. Budapest, 1986.; *Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin*: A magyar forradalom politikai története 1847-1849. Fordította Szoboszlai Margit. S. a. r. *Spira György*. Budapest, 1989. II. köt.; *Kemény Zsigmond*: Forradalom után. In: *Uő.*: Változatok a történelemre. Kemény Zsigmond művei. S. a. r. *Tóth Gyula*. Budapest, 1982. 181–373.; [Kemény Zsigmond védőirata.] In: *Bekszics Gusztáv*: Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés. 2. javított bővített kiadás. Budapest, 1883. 56–139.; *Klapka György*: Emlékeimből. S. a. r. *Katona Tamás*. (Magyar Századok.) Budapest, 1986.; Kossuth Lajos összes munkái. XIV. köt. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. S. a. r. *Barta István*. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.) Budapest, 1953.; Kossuth Lajos összes munkái. XV. köt. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. *Barta István*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1955.; *Kovács Lajos*: A békepárt a magyar forradalomban. Válaszul Irányi Dániel röpiratára, Budapest, 1883.; Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései. 1939-ben sajtó alá rendezte *Szabó T. Attila*. 2007-ben kibővítette *Benkő Samu*. Budapest, 2008.; Mészáros Lázár emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja *Szokolay Viktor*. Pest, 1867. II. köt.; Szószék és csatátér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. S. a. r. *Hermann Róbert*. Budapest, 2000.; *Varga János*: Középszinten a történelemben. Fridetzky Lajos memoárja. Nógrád Megyei Levéltár Közleményei, Salgótarján, 1988.

Felhasznált irodalom:

Für Lajos: Trónfosztás Debrecenben. In: Sors és történelem. Budapest, é. n. 171–208.; *Hermann Róbert*: Görgei és a trónfosztás. In: Komárom a szabadságharcban 1848–49. Válogatás a Komáromi Napok történeteskonferenciáinak előadásaiából 1992–2016. Szerk. *Kiss Vendel–Számadó Emese*. Komárom, 2016. 53–94.; *Kosáry Domokos*: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. (História Könyvtár. Monográfiák.) Budapest, 1999.; *Révész Imre*: A Függetlenségi Nyilatkozat viszontagságai. Szövegtörténeti és szövegkritikai vizsgálatok. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. VI. köt. 1–2. sz. 1955. 83–111.; *Révész Imre*: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I. köt. Szerk. *Tóth Zoltán*. Budapest, 1952. 409–453.; *Varga János*: Útban a Függetlenségi Nyilatkozat felé. In: Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója alkalmából. Szerk. *Rácz István*. Debrecen, 1989. 106–118.; *Varga Zoltán*: A trónfosztás. In: A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849. január–május. Szerk. *Szabó István*. Debrecen, 1948. 385–474.; *Varga Zoltán*: Az államforma és a kormányforma kérdése a debreceni trónfosztás után. Századok, 83. évf. (1949) 168–188.

175 éve született Balázs Mór

„Különösen sokat köszönhet székesfővárosunk Balázs Mórnak, aki a földalatti vasút tulajdonképpen megalkotója és aki a villamos vasutakat Budapesten meghonosította. Balázs Mór évekig csodás kitartással küszködött egymagában az összes hatóságok ellen, eszméi s újításai érdekében. Azokat a műszaki vívmányokat, melyekkel a hatóságoknál bekopogtatt, alig akarták komolyan venni. De ezer ellenhatás közt, megfeszített erővel lépésről lépésre tört utat magának s fejlődő fővárosunknak – bátran mondhatjuk – ő adta meg a szárnyakat; ahol ő a sineit lerakta, a földből bújtak ki a paloták. A közlekedésügy tekintetében Balázs Mór Budapestet tette a continens mintavárosává s valóban részszolgált, hogy a neve hálával legyen följegyezve.”¹ – Balázs Mórról még életében így írt a *Magyar Génius* nevű lap 1896. április 19-i száma. Az utókor mégis alig emlékszik rá, például egyetlen utca sem őrzi a nevét a magyar fővárosban, pedig ő volt az, aki mozgásba hozta Budapestet, elkezdte Európa első belvárosi villamoshálózatának kiépítését, aki London után minden más várost megelőzve megépítette a földalatti vasutat és elkészítette Budapest legelső metróhálózati tervét is. Mégsem tudjuk, hogy ki is volt ő igazán. Sőt, ha megnézzük a lexikonokat, szócikkeket, akkor életrajzi adatait illetően is alapvető tévedésekbe botlunk: születésének pontos időpontja, vagy halálának helyszíne is legtöbbször rosszul szerepel. Életrajzi adatait is pontosítva és munkásságát is összefoglalva bizakodunk benne, hogy a 175 éve született Balázs Mórról talán valamilyen közterületet is elnevez a főváros, az a Budapest, amelyet a korszerű tömegközlekedés megteremtésével felhelyezett a világtérképre.

KI IS VOLT BALÁZS MÓR?

Balázs Mór 1849. április 5-én született. Bár életrajzi adatai szinte kivétel nélkül március 5-ét adnak meg, az áprilisi dátum olvasható a 2018-ban felújított síremlékén. A névmagyarosítási eljárása során pedig a hivatali dokumentumok április 6-i dátumot mutatnak. Számos korabeli lap halálhírének közlésekor pedig az 1852-es születési évet adja meg. Édesanyja Luria Róza (1827–1889), édesapja Kohn Ármin volt², de az apa halála után – már egy éves kora óta – Blasz Zsigmond (1820–1901) nevelte fel.³ Blasz vagyonos kereskedő, magánzó volt, akinek a Dohány utcai zsinagógában saját ülése is volt.⁴ Balázs Mór születési helyeként gyakran tűnik fel Óbuda, de a névmagyarosítási kérelmét őrző iratokból kiderül, hogy Pesten született.⁵ Ebből tud-

Balázs Mór
(Uj Idők, 1896. ápr. 19. 400.)

1 Magyar Génius, 1896. ápr. 19. 267.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 0150 1882. I. 1. 20207. Balázs Mór síremlékén anyja Luria Rózaként, míg a névmagyarosítási dokumentumban Lurje Rózaként szerepel.

3 Blasz Zsigmond végrendelete, Budapest Főváros Levéltára – VII.173.a – 1890 – 1307.

4 Hungarian Jewish Archives I-3-2: Dohány utcai zsinagóga ülésnyilvántartásai, 1854–1950.

5 MNL OL K 0150 1882. I. 1. 20207.

juk meg azt is, hogy 1882-ig Kohn Mórnak hívták, máshol egyébként a Mózes név tűnik fel,⁶ de az említett névmagyarosítási kérelmét Mór aláírással adta be. Ekkor még a Széchenyi utca 1. (ma: Akadémia utca) szám alatt a Ganz-féle házban lakott feleségével és Vera nevű leányával.⁷ 1874-ben vette feleségül Deutsch Malvinát.⁸ Egy ideig használta a – saját bevalás szerint – „*felsőbb hatósági jóváhagyás nélkül felvett Conn-Blasz*” nevet.⁹ Ilyen néven téglagyárosként lett ismert az 1870-1880-as évekbeli Pesten.¹⁰

A Politechnikumba járt, de több külföldi tanulmányutat is tett, vélhetően ezek egyikén láthatta az 1863-ban elkészült londoni földalatti, a világ legelső voltaképpeni metróját. Később a fővárosi lóvasúti üzemet működtető Budapesti Közúti Vaspálya Társaságnál kezdett dolgozni, majd Siemens és Halske-féle villamos vasúti vállalathoz került.¹¹ Hamarosan ő indította el a budapesti villamosközlekedést és ő kezdeményezte a millenniumi földalatti vasút megépítését.

AZ ELSŐ BUDAPESTI VILLAMOS

A világ első villamosát Werner Siemens készítette el 1879-ben és állította üzembe 1881-ben a Berlintől még akkor külön közigazgatással rendelkező Gross-Lichterfeldében. Az új találmány az 1883-as bécsi elektrotechnikai szakkiállításon is megjelent. A villamosok kiváló lehetőséget kínáltak a városi közlekedésben a lóvasutak kiváltására. Utóbbiak miatt csak Budapesten még 1889-ben is közel 1200 lovat kellett tartani. Ehhez jöttek még az omnibuszok, fiákerek, konflisok, teherhordó lovaskocsik, hintók stb. A nagyvárosi életben a lovak jelenléte mindennapos volt, velük lehetett megoldani a városi közlekedést. Ám ez közel sem számított a leginkább higiénikus megoldásnak, miközben folyamatosan gondoskodni kellett a fiatal lovak beszerzéséről, istállók felépítéséről, állatorvosok alkalmazásáról és így tovább.

Balázs Mór már az 1885-ös országos kiállításra bemutatott egy alternatívát a Podmaniczky utcán át a Városligetbe tervezett lóvasúti vonal megépítése helyett: a gőzüzemű kocsikat.¹² A következő évben a nagyobb tanulmányt írt a Duna partjára tervezett gőzüzemű közúti vasúti vonalról.¹³ Ebben már vizsgálta a villamosvonal kialakításának lehetőségeit. Tervei között szerepelt továbbá a Stáció (ma: Baross) utcai vonal kiépítése is. Időközben kapcsolatba került a Siemens és Halske céggel, akik az 1883-as bécsi kiállításon bemutatott zöld színű villamoskocsijait kínálták fel egy budapesti próbavonalra. A Nyugati pályaudvartól a Király utcáig terjedő – még 1000 mm nyomtávú – villamosvágányok építésére Baross Gábor miniszter 1887. október 1-jén adott építési engedélyt. A vonal november 28-án nyílt meg. Az első Budapesten bemutatott villamoskocsik legfeljebb 10 km/h sebességgel

---

6 Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893. Budapest, 1895. 31.

7 MNL OL K 0150 1882. I. 1. 20207. Ekkor Balázs Mórnak már élt Vera nevű leánya (született 1897. december 18-án), természetesen egyidőben magyarosítottak. Kérvényében azt írja: „*felsőbb hatósági jóváhagyás nélkül felvett Conn-Blasz nevemre ingatlanok is vannak tulajdonjogilag bekebelezve s üzleteimet is e néven folytattam*”.

8 Budapesti Hírlap, 1897. aug. 6. 9.

9 MNL OL K 0150 1882. I. 1. 20207.

10 Budapesti cím- és lakjegyzék 1880-1881. Budapest, 1881. 39. Üzlete a V. kerület Széchenyi u. 1. sz. alatt szerepel a jegyzékben. (Itt is lakott.) Az 1870-es évek elején a Szód-Rákoser-Ziegelfabriks-Aktien-Gesellschaft igazgatótanácsában tűnik fel ezen a néven. Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1873. Pest, 1873. 590.

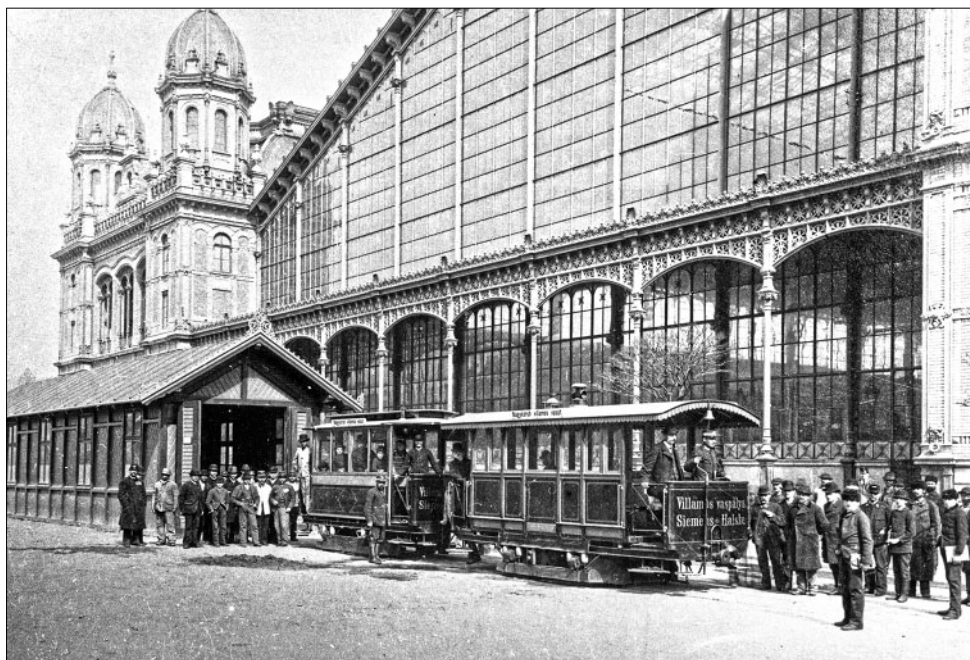
11 Vasuti és Közlekedési Közlöny, 1897. aug. 6. 925.

12 Budapesti Hírlap, 1885. aug. 9. 2.

13 *Balázs Mór*: Budapest gőzmozdonyu közúti vaspálya (gőz-tramway) hálózata. Carl Grill, Budapest, 1886.

haladhattak, az Oktogonnál pedig egy lovasrendőrnek kellett biztosítania a kocsik áthaladását. A tesztüzem azonban sikeres volt, a fővárosi döntéshozókat sikerült meggyőzni. Balázs Mór rövid időn belül megkapta az engedélyt a Stáció és a Podmaniczky utcai villamosvonalak megépítésére. 1889. július 30-án már el is indult a forgalom a Stáció utcai vonalon az Egyetem tértől – a Kálvin téren keresztezve a lóvasúti vágányokat – egészen a Köztemető utcáig, illetve az Orczy térig. Pár héttel később, szeptember 10-én a Podmaniczky utcában is villamosok közlekedtek. Ezzel megkezdődött Európa első belvárosi villamoshálózatának kiépítése. Sorra érkeztek a külföldi szakemberek, hogy tanulmányozzák a Budapesten kiépített rendszert. Többek között a bécsi, a frankfurti, vagy a hamburgi villamosüzemek későbbi vezérigazgatói is itt tanulmányozták először a villamoshálózat kiépítésének és üzemeltetésének lehetőségeit.¹⁴ Természetesen városképvédelmi okokból a felsővezetékes megoldást nem engedélyezték, így a Siemens cég által tökéletesített alsóvezetékes rendszer terjedt el, amit a nemzetközi szakirodalom sokáig budapesti rendszerűként, vagy „*improved Budapest system*” néven emlegetett.¹⁵

Balázs Mór vállalkozása, a Budapesti Városi Vasút rövidesen Budapest Villamos Városi Vasút Rt. néven részvénytársasággá alakult Balázs vezérigazgatósága alatt. A következő évben újabb és újabb villamosvonalakat nyitottak a városban, az utasszámok pedig egyre szárnyaltak. Pár év múlva, 1894-ben a főváros felszólította a lóvasúti céget, hogy vonalait

*A nagykorúti próbavillamos végállomása a Nyugati pályaudvar előtt, 1887
(Fortepan/Somlai Tibor)*

14 Budapest közötti vasúti közlekedésének fejlődése 1865–1922 és a BSKRT tíz évi működése 1923–1933. Budapest, 1934. 29–30.

15 Polytechnikai Szemle, 1898. ápr. 1. 117.

villamosítsa. Ahogyan *A Hét* című lap egyik újságírója tökéletesen megfogalmazta: „*De nemcsak mi, hanem – engedelemmel legyen szólva – a hatóságok is neki iramodtak a villamos haladásnak. Balázs Mór oda terelte őket a fejlődés lázas kerekéhez. S mi történt? A hihetetlen. Maguk a hatóságok kívánták, sürgették a lóvasutaknak a villamos üzemre való átalakítását.*”¹⁶ Ráadásul Balázs Mór cége végezte el a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság lóvasúti vonalainak villamosítását.¹⁷

A FÖLDALATTI VILLAMOS VASÚT

A 1876-ban átadott Sugárútra (1885-től Andrassy út) kezdetben lóvasutat javasolt a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság, de a terveket a hatóságok nem engedélyezték.¹⁸ Később felmerült a villamos kiépítésének ötlete is, ám ez sem kapott kellő támogatást.¹⁹ 1893-ban Balázs Mór egy különös koncepciót vázolt fel: a földalatti villamos vasutat. Elgondolásához megnyerte a Siemens és Halske céget, sőt a városi közlekedésben alapvetően konkurensnek számító Budapesti Közúti Vaspálya Társaságot is.²⁰ Ez utóbbi cég a Budapesti Villamos Városi Vasút Rt-vel közösen hozott létre egy részvénytársaságot Budapesti Földalatti Villamos Közúti Vasút Rt. néven. Az alakuló közgyűlést 1894. augusztus 10-én tartották meg Balázs Mór elnökle alatt.²¹

A Londonban 1863-ban elkészült földalatti után először Budapesten építettek földalatti vasutat. Az építkezést 1894. augusztus elején kezdték el. Az építkezést mindössze huszonegy hónap alatt befejezték. A földalatti vonalát 1896. május 2-án adták át a forgalomnak. Néhány nappal később, május 8-án a városligeti millenniumi kiállításra Budapestre látogató Ferenc József uralkodó is utazott rajta és „legkegyelmesebben megengedte, hogy a Ferencz József Földalatti Villamos Vasút nevet viselje.”²² A Budapesti Földalatti Villamos Közúti Vasút Rt. is Ferencz József Földalatti Villamos Vasút Rt. néven működött tovább. Az uralkodó nevét egészen 1947-ig viselte a vonal.²³

A budapesti földalattit Balázs Mór személyesen mutatta be az osztrák miniszterelnöknek.²⁴ A következő évben magyarországi látogatása alatt II. Vilmos német császár is kipróbálta az új eszközt.²⁵ Nem csoda, hiszen előbb volt metróvonal Budapesten, mint Berlinben, vagy Bécsben, de sikerült megelőzni Párizst és New York-ot is, vagyis minden várost, London kivételével.

A budapesti földalatti vasút bemutatkozott az 1900-as párizsi világkiállításon is, ahol a beruházást aranyéremmel (grand prix) díjazták. A kiállításon részletrajzokat, képeket mutattak be, de az alagút egy részének pontos másolatát eredeti méretek alapján meg is építették és az egyik kocsit is bemutatták.²⁶

---

16 *A Hét*, 1896. ápr. 19. 255.

17 *Antal Ildikó*: A magyar villamosenergia-ipar 1896–1914. Budapest, 2014. 39.

18 *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1896. ápr. 10. 442. és BFL XI. 1516/b

19 A budapesti földalatti villamos vasút. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1895. 1. füzet, 20.

20 *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1896. ápr. 10. 442.

21 *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1894. aug. 22. 751.

22 A szöveg az eredetileg a Vörösmarty téri földalatti végállomáson elhelyezett emléktáblán olvasható. A Közlekedési Múzeum gyűjteményébe került emléktábla (leltári szám: 30.76.6.1.) ma a Földalatti Vasúti Múzeumban látható.

23 Rendelet a Fav cégszövegének megváltoztatásával kapcsolatban szükséges intézkedések végrehajtása tárgyában. 1947. május 7. BKV Irattár

24 *Pesti Napló*, 1896. ápr. 12. 5.

25 *Pesti Napló*, 1897. szept. 21. 8.

26 Magyarország a párisi világkiállításon, 1900. Budapest, 1901. 138–139.

A Millenniumi Földalatti Vasút Dózsa György (Aréna) úti állomásának építése, 1895 (Fortepan)

Az eredeti járművek, amelyek a Schlick és a Siemens közreműködésével készültek el, egészen 1973-ig, vagy mintegy hetvenhét éven át voltak forgalomban. A 1896-ban forgalomba helyezett kocsikból egy – a 20-as pályaszámú – volt kivétel, ezt ugyanis az uralkodó számára szalonkocsiként építtették meg. Ezen utazott Ferenc József és II. Vilmos is. Bár kezdetben a Közlekedési Múzeumnak adták, 1944-ben a közlekedési vállalat (BSzKRT) visszakérte a múzeumtól, a hetvenes években pedig a kocsit megsemmisítették.²⁷

NEMESSÉG ÉS KÖZÜGYEK

A villamos és a földalatti sikere után Balázs Mór *verőczei* előnévvel nemesi címet kapott. A címadományozási dokumentum szerint az uralkodó a nemesség sorába emelte: „*Hívünknek Felségünk és Felső Uralkodó Házunk iránti állandó hűségét és a közügyek terén szerzett jeles érdemeit, tekintve továbbá, hogy Ő a székesfőváros fejlesztés, főleg pedig a villamos vasutak meghonosítása körül fáradozó és buzgó tevékenységet fejtett ki: nevezett Balázs Mór és általa hitese nevével született Deutsch Malvinától származó Aurél és Károly nevű fiait, valamint Vera és Pálma nevű leányait, s Isten áldásából netán ezután születendő mindkét nembeli valamennyi törvényes ivadékát és maradékát...*”²⁸ A család nemesi címe egészen sajátos lett, talán világszerte is egyedülálló, ugyanis a jól ismert heraldikai elemek mellett egy föld alá futó alagút, egy vasúti vágány és az elektromosságra utaló villámsugarak jelennek meg rajta. A nemesi címadományozási dokumentumot 1897. február 20-án iktatták be a királyi könyvbe Bécsben.²⁹

²⁷ Zsigmond Gábor: A millenniumi földalatti vasút története. Budapest, 2021. 39.

²⁸ Nemesi címadományozási okirat, dr. Balázs Károly magányűjteményéből.

²⁹ Ua.

Balázs Mór a budapesti villamosközlekedés és a földalatti vasút megépítése mellett is számos közügyet vállalt. Szinte természetesen, hogy a vasúti tisztképzés, vagy a közrendészeti ügyek terén jelentős aktivitást fejtett ki.³⁰ A közgyűlés tagja, az 1896. évi millenniumi országos kiállítás szervezőbizottságának tagja is volt. Támogatta az V. kerületi zsinagóga felépítését, a Szabolcs utcai kórház bővítését, segítette a Nemzeti Színház nyugdíjintézetének ügyeit.

METRÓHÁLÓZATI TERVEK

Balázs Mór munkásságából talán legkevésbé ismert, hogy ő dolgozta ki Budapest legelső metróhálózati tervét is 1897-ben. Pedig ezeket az elfeledett terveit még 1897 márciusában benyújtotta a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz.³¹

Elgondolása szerint a budapesti metróhálózat három vonalból épült volna fel. A már elkészült földalattit a két megépítendő vonal keresztezte volna. A kelet-nyugati vonal a földalatti belvárosi végállomásától, a Gizella tértől indult volna, és a Mária Valéria utca alatt az akkor még csak tervekben szereplő Eskü téri hídhöz (a későbbi Erzsébet hídhöz) kanyarodott volna el. Érdekes, hogy a millenniumi földalatti hídhöz történő meghosszabbítását és a vonalnak a mai Astoria metrómegálló környékére való megépítését Balázs metróhálózati tervétől függetlenül tervezte ekkoriban a főváros.³² Balázs viszont egy új vonalban gondolkodott ami tehát a Gizella tértől a leendő Erzsébet hídhöz vezetett volna, majd visszakanyarodott volna a belváros felé a Kossuth Lajos utca és a Kerepesi út alatt egészen a Keleti pályaudvarig. Itt a metró végállomását a pályaudvar postaházánál alakította volna ki. A Kossuth Lajos utcából a Gránátos, vagy a Koronaherceg utca alatt egyvágányos szárnyvonalat is elképzelt a főposta épületéig. A Keleti pályaudvar, a belvárosi főposta és a harmadik metróvonal megépítésével a Nyugati pályaudvar becsatlakoztatásával az utasforgalom mellett a poggyászokat és postát is a metróvonalakon vitték volna el a pályaudvarokra.³³

A harmadik vonal a Nyugati pályaudvartól indult volna a Váczi (mai Bajcsy-Zsiliniszky) út alatt és érintette volna a Váczi körúti (mai Bajcsy-Zsilinszky úti) és Deák Ferenc téri földalatti állomásokat. A Deák tértől a mai Astoriánál lett volna átszállási lehetőség a kelet-nyugati metróvonalra. Innen a Kálvin térhez, majd a kiskörút alatt a Vámpalotáig, illetve az 1896 októberében átadott Ferenc József hídig.³⁴

EMLÉKEZETE

Balázs Mór alig élte túl a millenniumi földalatti átadását. Súlyos szívbetegségben szenvedett, a májusi ünnepélyes átadó után néhány héttel később már végrendeletet írt. Ekkor még csak 47 éves volt.³⁵ A következő év nyarán már németországi gyógyfürdőkúrákra járt. Neunahrban volt kezelésen, ahonnan július 29-én indult el vonattal, de útközben annyira rosszul lett, hogy a remageni vasútállomáson leszállt, és egy helyi szállodában vett ki szobát. Augusztus 1-jén itt halt meg.³⁶ Holttestének hazaszállítása után augusztus 7-én ra-

30 Zsigmond Gábor: Balázs Mór élete és munkássága. Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle, 2018. 66–84. 75–76.

31 Műszaki Hetilap, 1897. március 7. 32. és Budapesti Hírlap, 1897. márc. 13. 7.

32 Zsigmond 2021. 32.

33 Zsigmond 2018. 77.

34 Zsigmond 2018. 76–79.

35 Balázs Mór végrendelete. BFL – VII.11. d – 1897 – 0075.

36 Budapesti Hírlap, 1897. aug. 8. 7.

vatalozták fel a Kerepesi úti temetőben, ahol családja mellett a főváros törvényhatósága, polgármestere, miniszteri tanácsosok, országgyűlési képviselők, a villamoscég tisztikara és alkalmazottai jelentek meg. Négyfogatú gyászhintóval vitték át a kőbányai új (Kozma utcai) izraelita temetőbe. A gyászszertartást régi barátja, Kohn Sámuel rabbi vezette.³⁷ Felesége és négy gyermeke mellett gyászolta apja, Blaszc Zsigmond, anyósa Deutsch (született Holitscher) Eleonora, valamint fivére, Alfréd, továbbá két nővére Ilka (vagyis özvegy Döry Emilné) és Hermin, akik a Blaszc nevet viselték.

Felesége Deutsch Malvina (Balázs Mórné) – férjéhez hasonlóan – aktívan mozgott a társasági életben, gyakran jelent meg a józsefvárosi nőegyesület jótékonyági rendezvényein, farsangjain, hangversenyein és báljain, olykor anyósával, Blaszc Zsigmondnéval.³⁸ A világháború kitörésekor is feltűnik adakozásokon, például 1914 decemberében az orosz hadszíntérre indulóknak küld adományokat.³⁹ Ekkoriban a III. Újlaki rapkart 4. szám alatt lakott.⁴⁰ Előtte – férje halála után még évekig – a József körút 3. szám alatti házban élt.⁴¹ Gyermekeik közül az elsőszülött, Balázs Aurél követte apját a műszaki pályán: a Mag-neto Gépkereskedelmi és Műszaki Rt. vezérigazgatója, 1938-tól kormányfőtanácsos lett. Ő építtette a húszas években a Bécsikapu alatt, az Ostrom utca 11. szám alatt található villát, ahol a kapu tetején ma is olvasható a monogramja.⁴² A család lakása sokáig a villamoscég és a földalatti vasúttársaság Kertész utcai székházától sétatávolságra, a Nemzeti Színház mellett volt a József körút 3 alatt.⁴³ Az épület 1893-ban épült, sajnos ma már nem áll, helyén az Europeum található.

Balázs Mór sírja felett 1898. június 30-án emeltek díszes mauzóleumot.⁴⁴ Emlékeztéről sokat elmond, hogy ez a mauzóleum hosszú ideig romosan hevert, mígnem 2018-ban sikerült felújítani a leszármazottak kitartó kezdeményezésének köszönhetően.⁴⁵ 2018. július 4-én Heisler András, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének elnöke, dr. Bagdy Gábor, Budapest főpolgármester-helyettese és jelen írás szerzőjének méltatása mellett zajlott le Balázs Mór mel-

*Balázs Mór felújított síremléke
a Kozma utcai zsidó temetőben
(A szerző felvétele)*

37 Budapesti Hírlap, 1897. aug. 9. 4.

38 Budapesti Hírlap, 1889. márc. 10. 7.

39 Az Újság, 1914. dec. 13. 14.

40 A budapesti és a környékbeli távbeszélő-hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora, 1912. szeptember, 38. és A budapesti és a környékbeli távbeszélő-hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora, 1917. 38.

41 Beszélő hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora. 1906. 25.

42 Buza Péter et al.: Kapukilincsek – Anno. Budapest, 2004. 32–33.

43 Balázs Mór végrendelete, BFL – VII. 11. d – 1897 – 0075.

44 Budapesti Hírlap, 1898. júl. 1. 7.

45 Új Kelet, 2018. aug. szám, 16.

tatása a restaurált mauzóleum felavatási ünnepségén. A méltatások sorához csatlakozott dr. Fónagy János államtitkár egy ünnepélyes parlamenti felszólalással.⁴⁶

Még 1998-ban a BKV Balázs Mór díjat alapított a közösségi közlekedés érdekében végzett kimagasló tevékenységek elismerésére.⁴⁷ 2014-ben a Budapesti Közlekedési Központ róla nevezte el Budapest középtávú közlekedésfejlesztési tervét, de később a Balázs Mór Tervet átnevezték Budapesti Mobilitási Tervre.

Mindössze ennyi őrzi az emlékét annak, aki minden túlzás nélkül mozgásba hozta a magyar fővárost: megépítette Európa első belvárosi villamoshálózatát és London után a második földalatti vasutat, majd megálmodta Budapest első metróhálózatát is. Talán születésének 175. évfordulója után valamelyik budapesti köztér megkaphatja az ő nevét, igazán megérdemelné a fővárostól.

Zsigmond Gábor

HÍREK

Honismeret lapszámbeutató Nagyváradon. A Nagyváradai Püspöki Palota dísztermében 2024. február 17-én a Honismereti Szövetség és a Nagyváradai Róm. Kat. Püspökség meghívására nagyszámú közönség gyűlt össze az egykori nagyváradai püspök, jeles honismertető Ipolyi Arnold előtt tisztelgő Honismeret-szám (2023/6) bemutatójára. A résztvevőket Ipolyi mai utóda, Böcskei László püspök köszöntötte, aki beszédében úgy fogalmazott, hogy a nagy elődökhöz akkor lehetünk igazán méltók, ha mi is megmentjük a múlt emlékeit és beépítjük azokat a jövőnkbe. Figyeljünk oda a múlt nyomaira, amelyek nagyjainknak köszönhetően maradtak fenn, irányt mutathat mindaz a számunkra is – tette hozzá, majd a főpásztor a nagyváradai székesegyház kriptájában nyugvó Ipolyi Arnold közbenjárását kérte a megjelentekre. Ezt követően Dukrét Géza, a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság elnöke méltatta a Honismereti Szövetség munkáját és folyóiratát, végül Debreczeni-Droppán Béla, a szövetség elnöke zárta a köszöntők sorát. A *Honismeret* folyóiratról ezek után Hála József szerkesztő tartott egy átfogó ismertetést, majd Juhász Zoltán András, a szövetség titkára mutatta be részletesebben az Ipolyi-lapszámot.

46 Fónagy János parlamenti felszólalása, 2018. júl. 24. https://www.parlament.hu/naplo41/018/n018_0260.htm

47 Balázs Mór díjban részesültek. BKV Zrt. https://www.bkv.hu/hu/content/balazs_mor_dijban_reszesultek (Utolsó letöltés: 2024. 02. 04.)

A hon- és népismeret tanításának módszertani lehetőségei az albertirsai Faluházban

A hagyományismeret oktatásának feladata a néprajzi ismeretek átadásán túl élményekhez, megtapasztalásokhoz juttatni a tanulókat. Ennek színtere lehet: oktatási intézmény, művelődési ház, múzeum. A hon- és népismeret tananyaghoz leginkább a néprajzi anyagot bemutató, feldolgozó kiállító tér a legalkalmasabb. Városunkban több évtizede működik tájház. Szerencsés helyzetben van iskolánk, mivel közel van a Faluházhoz, könnyen megközelíthető, gyalogosan is. Eddig nem kapott megfelelő figyelmet, nem használtuk ki a tájház nyújtotta lehetőségeket az oktatás folyamatában. A két intézmény együttműködésével az iskolai elméleti tananyag és a tájház nyújtotta megtapasztalás segítségével élményszerűbbé válhat az oktatás. A falusi kultúra ízét, hangulatát őrzi ez az épület és környezete. Az eredeti tárgyakat, eredeti környezetükben láthatják a gyerekek. A megfoghatom, kipróbálhatom, átélhetem érzése színesebbé teszi az oktatás folyamatát. Másrészt a helyi néprajzi értékek, saját hagyományaink megismerése is erősíti lakóhelyünkhez, őseinkhez való kötődésünket.

– A Faluház és a hon- és népismeret tantárgy összekapcsolódásának lehetőségét múzeumi foglalkozások kidolgozásában találtam meg. A gyakorlati és az elméleti anyag előkészítésénél egyaránt több szempontot figyelembe kellett venni. A Faluház és az iskola részéről mérlegelnem kellett azokat a tárgyi és személyi feltételeket, amelyek befolyásolhatják a megvalósítás sikerét.

– A Faluház épülete egy kiállító tér. Nem foglal magába foglalkozások lebonyolítására alkalmas helyiséget. A ház mögötti udvaron azonban áll egy szaletli kemencével. Ez az oldalain nyitott építmény tavasztól ősziig alkalmas kihelyezett honismeretórák, kézműves foglalkozások, népi játékok megtartására, sütésre, főzésre.

– A Faluház egész évben nyitva áll a látogatók számára. A megtekintéshez azonban bejelentkezés szükséges. A művelődési ház dolgozói látják el ezt a feladatot, előre egyeztetett időpontban szívesen állnak az iskola rendelkezésére.

– Az oktatáshoz szükséges infrastrukturális eszközökkel és berendezésekkel nem rendelkezik a tájház. Az asztalok és székek száma elegendő, azonban minden másról az iskolának kell gondoskodni. Pl. olló, ragasztó, edények, evőeszközök...

Az iskola vezetősége nyitott a hon- és népismeret oktatásának élményközpontú megvalósítására. Az ehhez szükséges személyi, tárgyi, anyagi feltételeket biztosítja.

– Figyelembe kellett vennem, mennyi idő alatt vonulunk fel és le az iskolától a Faluházig. Ez kb. 10 perc oda- és vissza, ami fontos szempont, ha tanóra keretein belül szeretném lebonyolítani a foglalkozást. A helyszín felkeresésére elegendő az órák előtti és utáni szünet ideje.

– A témák egy részét úgy dolgoztam ki, hogy legkevesebb két tanóra szükséges hozzá.

- Az iskola órarendjében, valamely napon az utolsó két óra egy-egy honismereti óra és technika óra. Így kétszer 45 perc és egy 10 perces szünet ideje áll a rendelkezésünkre.
- Néhány témakör megvalósításához több idő szükséges, ezeket projektnap vagy szakköri, délutáni foglalkozás keretében látom lebonyolíthatónak.
- A programok megvalósítása több pedagógus együttműködésén alapszik.
- Tanórák keretében történő megvalósításhoz a hon- és népismeretet, az életvitel és gyakorlati ismereteket tanító pedagógus; és a pedagógiai asszisztens összehangolt munkája szükséges.
- Szakköri foglalkozás során elengedhetetlen egy a téma iránt elkötelezett pedagógus, közművelődési szakember, lelkes lokálpatrióta.
- Fontos szempont, hogy a Faluház mely témakörökhöz tud megfelelő néprajzi anyagot biztosítani. Ezért választottam a pásztorélet, konyha, ételkészítés, viselet, kenderfeldolgozás témakörét.
- Az elméleti részek előkészítésénél figyeltem arra, hogy a tananyagot helyi néprajzi gyűjtésekkel egészítsem ki. Ebben elsősorban Kovács Károlyné *Mesélnek az évszázadok* pályamunkájára támaszkodtam.
- A témákat más néprajzi, irodalmi forrásokból merített anyagokkal is bővítettem.
- Kézműves ötletek, népi játékok, tevékenységek leírását gyűjtöttem össze.

FELDOLGOZHATÓ TÉMÁK TÁJHÁZUNKBAN A HON- ÉS NÉPISMERET TANTÁRGY TÉMAKÖREIRE ALAPOZVA

1.) A ház

A Faluház pontos építésének évét nem tudjuk. A mezőgazdasági termelőszövetkezet dolgozói újították fel az alföldi típusú, szabadkéményes parasztházat. A berendezés néhány darabja eredeti, a nagy részét a faluból és környékéről gyűjtötték össze. A lakoszoba kemenceje utólag került beépítésre. Alberti újjátelepítésekor Felvidékről érkező szlovák családok telepedtek le. A Faluház kialakításának célja egy szlovák ősöktől származó tót parasztház bemutatása volt.

Előzmény, háttéranyag	Hon- és népismeret (<i>Szülőföldünk</i> tankönyv témakörei) A magyar paraszti lakóházak külső és belső jellegzetességei Tüzelőberendezések Szoba berendezése, bútorok a szobában
Szervezési feladatok	Feladatlap elkészítése
Helyszín	Faluház
Témák, fogalmak	Építőanyagok, tetőformák, tetőszerkezet, tornác Rakott tűzhely, kemence, vasplatin, szabadkémény Tisztaszoba, pitvar, munkasarok, szentsarok
Konkrét tevékenységek, munkaformák	A Faluház megtekintése építészeti szempontból Tüzelőberendezések megtekintése Szoba berendezése
Eszközök,	Tankönyv, ceruza, feladatlap
Idő	2 tanóra

Feladatlap:

Rajzold le a ház alaprajzát! Jelöld a tüzelőberendezések helyét a rajzon!

Figyeld meg a ház helyiségeit! Mire használták ezeket?

Nézz körül a szobákban, figyeld meg a berendezést és a tárgyakat!

A hon- és népismeret tankönyved képei alapján, azonosítsd be a berendezési tárgyakat!

Írd le azoknak a nevét, amiket megtaláltál a szobákban!

tisztaszoba: _____ lakószoba: _____

Keress meg a ház gazdáinak fotóit! Még milyen képeket találtál?

Sorolj fel olyan tárgyakat, amelyek az itt lakók anyanyelvére utalnak!

Milyen tárgyak utalnak a vallásukra?

2.) Szent Mihály nap – szeptember 29.

Szent Mihály a túlvilágra költöző lélek kísérlője.

Ez a jeles nap a kisleány, a kukoricatörés kezdőnapja. A legelőrl ekkor hajtották haza az állatokat. A pásztorokkal is ilyenkor számolt el a gazda, és ha elégedett volt a munkájukkal, felfogadta őket a következő évre is.

Időjárás megfigyelések is kapcsolódnak ehhez a naphoz. Ha még nem mentek el a fecskék, hosszú őszre lehet számítani. A keleti szél komoly telet ígér.

Előzmény, háttéranyag	Hon- és népismeret (<i>Szülőföldünk</i> tankönyv témakörei) Pásztorélet
Szervezési feladatok	Ügyességi feladatok lebonyolítása, előkészítése Ételkészítés: alapanyagok, eszközök beszerzése Faluház előkészítése (ügyességi játékok, főzés)
Helyszín	Faluház udvara, foglalkoztató
Témák, fogalmak	jeles napok, Mihály nap, pásztorélet, ételkészítés
Konkrét tevékenységek, munkaformák	Bojtárpróba: ügyességi játékok Célba dobás, állatterelés, botrúgás, kakasviadal Pásztortarhonya Lányok előkészítik a szükséges alapanyagokat. Tűzrakás. Pedagógus segítségével elkészítik az ételt.
Eszközök, nyersanyagok	Pásztortarhonya: burgonya, tarhonya, fűszerek, fakanál, evőeszközök bogrács, bográcsállvány, tűzifa Ügyességi játékok: képek, karikák, botok
Idő	Minimum 2 tanóra, vagy iskolán kívüli foglalkozás

Tevékenységek leírása:

Ügyességi játékok

Bojtárpróba: Juhászok, gulyások csapata:

A legtöbb pontot gyűjtő csapat lesz a győztes, amelynek tagjai bojtár jelvényt kapnak.

Állatterelés:

Juh és szarvasmarha képeket rejtünk el a faluház területén. Ezeket kell megkeresni, összegyűjteni. Az a csapat nyer, amelyik előbb végez a gyűjtéssel.

Botrúgás:

Párokban felállunk, mindenki a lábfejeére teszi a botot, és elrúgja olyan messzire, amennyire csak bírja. Aki a legmesszebbre rúgja, az lesz a győztes. (Lázár K. 2005.)

Kakasviadal:

Ketten játszunk: jobb lábunkra állunk, s a ballal addig taszigáljuk egymást, míg valamelyikünk el nem veszíti az egyensúlyát, s le nem teszi a másik lábát is. Az a játzó a győztes, amelyik végre meg tud állni fél lábon. (Lázár K. 2005.)

Pásztortarhonya

A foglalkozások során elkészített ételeket mindenki egy saját szakácskönyvben gyűjtheti össze.

3.) Márton nap - november 11.

A legenda szerint Szent Márton nem akart püspök lenni, ezért a libák óljába bújt el. A libák azonban hangos gágogásukkal elárulták hollétét. A történet adja a magyarázatot a jeles nap és a ludak kapcsolatára.

Szent Márton lúdja – ekkorra már jól meghíztak a libák a sok kukoricától. Ilyenkor került sor a levágásukra. Ahogyan a szólás is tartja: *Aki Márton napon libát nem eszik, egész évben éheznek.*

Az elfogyasztott liba csontjából, illetve az asznapi időből jósoltak az elkövetkezendő időjárásra. *Márton napján, ha a lúd jégen jár, akkor karácsonykor vízben poroszkál.*

A gazdasági év egyik fontos zárónapja. A kanászok végiglátogatták a gazdákat a bélesadóért vagy rétespénzért, és cserébe vesszőt adtak ajándékba. Ezzel hajtották ki tavaszszal az állatokat a legelőre.

Az őszi időszak egyik legfontosabb gabona- és takarmánynövénye a kukorica. Kalákamunkában végezték a fosztást. (Tátrai Zs. – Karácsony-Molnár E. 1995.)

Előzmény, háttéranyag	Hon- és népismeret (<i>Szülőföldünk</i> tankönyv témakörei) Pásztorélet Kalákamunkák
Előkészítés	Kukoricánövény szárral, kukoricacső csuhéval együtt, helyi gazdálkodóktól Morzsoláshoz szükséges edények
Helyszín	Faluház udvara, foglalkoztató
Témák	Márton nap, pásztorélet, gazdálkodás, állattartás, kalákamunka
Konkrét tevékenységek, munkaformák	Gazdasági épületek, állattartás épületeinek megtekintése Kukoricamorzsolás Gyertek haza, ludaim (játék)
Eszközök,	Kosarak
Idő	2 tanóra

Tevékenységek leírása:

Kukoricafosztás

A kukoricát sustyával együtt törték le. Így szállították haza a földekről. A kukoricacsőről a borítóleveleket az udvaron tépték le. Mindent felhasználtak, semmi nem mehetett kárba. A sustyából a szép fehér leveleket összesodorták, melyet felhasználtak szőlőkötözésre, szatyrot, lábtörlőt készítettek belőle, derékaljnak zsákba töltötték. Kukoricafosztásra maguktól jöttek a rokonok, komák, fiatalok segíteni. Az alkalom lehetőséget adott a fiataloknak az ismerkedésre. Közben énekeltek, mesélőt hívtak. A gazdasszony pogácsával,

almával, szőlővel kínálta a segítőkiket. Gyakran a citera is előkerült. A munka utáni tánc, szórakozás éjfélig is eltarthatott. (Kovács Károlyné)

Gyertek haza, ludaim

Választunk egy gazdasszonyt, és a játsszók létszámától függően egy vagy két farkast. A többiek a ludak. A gazdasszony szembeáll a ludakkal, oldalt pedig a farkas.

A gazdasszony megüzenni egy sűgóval, hogy melyik hívó szóra fussanak hozzá a ludak (pl. friss salátára). A sűgó átadja az üzenetet, ő is beáll a libák közé. Ezután kezdődhet a párbeszédés játék. A gazdasszony kezdi, a ludak válaszolnak:

- Gyertek haza, ludaim!
- Nem megyünk!
- Miért?
- Félünk!
- Mitől?
- Farkastól
- Hol a farkas?
- Bokorban!
- Mit csinál?
- Mosdik!
- Miben mosdik?
- Arany medencébe!
- Mibe törölközök?
- Bubások farkába!
- Gyertek haza zöld füre!
- Nem megyünk!
- Gyertek haza mákos tésztára!
- Nem megyünk!

Egyszer csak elkiáltja azt, amiben megegyeztek: Gyertek haza friss salátára!

A ludak erre a gazdasszonyhoz futnak, a farkas pedig igyekszik közülük minél többet megfogni. Akit megfog, az kiáll. Addig játsszunk, míg mindegyiket el nem fogja. (Lázár K. 2005.)

4.) A konyha „Süssünk, süssünk valamit ...”

A foglalkozáson megtekintjük a pitvart és a konyhát, megismerkedünk a kenyérsütés eszközeivel, a kemence felfűtésének technikájával. Lisztből, vízből, kovászból tésztát dagasztunk és cipókat formázunk, majd a megkelt tészta egy részéből kenyeret, más részéből kenyérlángost sütünk a kemencében. Az elkészítés során szóba kerül az adalékanyagoktól mentes egészséges táplálkozás is.

Előzmény, háttéranyag	Hon- és népismeret (<i>Szülőföldünk</i> tankönyv témakörei) A konyha Táplálkozás
Előkészítés	Sütés alapanyagainak, eszközeinek beszerzése és előkészítése: Kemence felfűtése
Helyszín	Faluház udvara, foglalkoztató
Témák, fogalmak	Táplálkozás, hagyományos paraszti ételek, étkezés rendje, kenyérsütés.
Konkrét tevékenységek, munkaformák	Konyha és edényei A pitvar és a konyha megtekintése. Mit, mire használtak? Kemence felfűtése. Dagasztás. A kenyér becsülete. Tevékenység közben, beszélgetés a kenyér tiszteletéről, közmondások, szólások és magyarázatuk
Eszközök	Liszt, tálak, vizes edény, élesztő, papírtörő, asztalokra viaszos vászon, fokhagyma, tejföl, zsír.

Tevékenységek leírása:

Találós kérdések

Mezőről a csűrbe viszik, a csűrben meg kicsépelik, két kő között megforgatják, vízzel, sóval megdagasztják, még a tűznek is kiteszik, jó annak, ki megéhezik. Mi az? (Búzaszem)

Mondókák

Mag, mag, búzamazag, benne aluszik a nap.

Szár, szár, búzaszár, tehén alá szalmaszál.

Szem, szem, búzaszem, holnap lesz új kenyérem.

Szita szita sűrű szita. Ma szítálok, holnap sütök.

Néked egy kis cipót küldök. Megvajazom, megszírozom, mégis, mégis neked adom.

(Bajzáth M. 2017.)

Közzmondások

Áldott, mint a falat kenyér. Egy kenyéren vannak. Kenyerének javát megette. Se kovásza kenyérének, se vize malmának. Sok darab kenyeret kell megenni, míg az ember egymást megismeri.

Népdalok

Az *A part alatt* című gyermekdal leírja a búza útját a földtől az asztalig:

1. A part alatt, a part alatt három varjú kaszál, három varjú kaszál.
  2. Róka gyűjti, róka gyűjti, szúnyog kévét köti, szúnyog kévét köti.
  3. Bolha ugrik, bolha ugrik, hányja a szekérre, hányja a szekérre.
  4. Mén a szekér, mén a szekér, majd a malomba ér, majd a malomba ér.
  5. A malomba, a malomba három tarka macska, három tarka macska.
  6. Egyik szítál, másik rostál, harmadik követ vág, harmadik követ vág.
  7. Szürke számár vizet hoz már, tekenőbe tölti, tekenőbe tölti.
  8. Tehén dagaszt, tehén dagaszt, kemencébe rakja, kemencébe rakja.
  9. Medve várja, medve várja, kisült-e a cipó, kisült-e a cipó.
  10. Tyúk a cipót csipegeti, hangya morzsát szedi, hangya morzsát szedi.
- Kenyér és kenyérlángos készítése helyi recept alapján.

5.) A kender termelése és feldolgozása

A csoport megismerkedik az áztatott kender feldolgozásának munkafázisaival (tilolás, gerebenezés, fonás). A résztvevők kipróbálhatják, hogyan kell a guzsalyról fonni. Megnézzük a különböző alapanyagú és technikájú szötteseket (gyapjú, kender), majd a gyerekek kipróbálják a szövőszék használatát, így ismerik meg a szövés folyamatát. Ezután mindenki madzagszövő kereten vagy körmöcskén elkészíthet egy kis karkötőt színes fonalból. A program kifejezetten az alkotás öröme, a kreativitás kibontakoztatására nyújt lehetőséget.

Előzmény, háttéranyag	Hon- és népismeret (<i>Szülőföldünk</i> tankönyv témakörei) A paraszti munka éves rendje Kovács Károlyné: Kenderfeldolgozás Albertin
Előkészítés	Kenderfeldolgozás eszközei
Helyszín	Faluház udvara, Gerje-patak, foglalkoztató
Témák, fogalmak	Kender, kenderkóc, tilolás, hamvas, ropka
Konkrét tevékenységek, munkaformák	Kenderfeldolgozás fázisainak megismerése eszközök segítségével Szövőszék kipróbálása. Fonás- körmöcske Séta a Gerje-patakhoz

Kenderfeldolgozás Albertin

Május elején a szántás tetejére szórták a kendermagot, majd bekapálták. Július 15. után a tövestől szedték ki a növényt és vitték a „mocsojába” ahol beáztatták a vízbe. Tetejére iszapot, szalmát raktak, hogy a víz alatt maradjon. Ha a kender jól kiázott, kiszedték a vízből és alaposan átmosták.

Hazahordták és kúp alakban állítva a kéréket a napon szárították.

Következett a tilolás (trolica), amikor is a fás részekről megszabadítják a kendert. A fás részt apró darabkákra törte a tiloló. Először a durvább, majd a finomabb tilolón átdolgozva jutottak el a „proveszno” állapotáig.

Ezt követte a fésülés a kenderfésűn (styety), aminek szintén két fokozata volt a durvább ülő és a finomabb kézi fésű. A legdurvább kenderkócból készült a zsák, a közepesből a batyus, ill, törőhamvas. A legfinomabból lepedőt vagy hamvast szőttek.

A kóccokat utána megfonták. Ezt lehetett ülő ropkán (praszka), vagy pörgő ropkán (kolovrat) fonallá sodorni.

10 orsó fonal elkészülte után motollára tették a fonalat és leszámolták a szálakat aszerint, hogy utána mi készült belőle.

Az így előkészített fonalat hamulúgos vízben áztatták egy napon keresztül, majd meleg kemencében megszáritották.

Ismét mosás következett a Gerje-patak vizében, mindaddig, amíg fehér nem lett.

Hazavitték megszáritották és szitában hurkokba húzva tárolták. Majd vetőfára (sznuvákra) felhúzták a fonalat. Erről a fonalat láncba szedték le, innen került aztán a szövőszékre. (Kovács Károlyné)

6.) Pünkösöd

Húsvét után ötven nappal következik a pünkösöd, a Szentlélek eljövételének ünnepe. Albertirsán ezen a napon volt a májusfaállítás, mára azonban csak elvétve találkozunk ezzel a hagyománnyal. A fiúkkal májusfát állítunk a tájház előtt. A lányokkal a pünkösdi királynéjárás szokását elevenítjük föl. Kalácsütéssel és egy közös mulatsággal zárul a foglalkozás. A teljes program megvalósításához több idő szükséges, tehát inkább egy projektnap keretében gondolkozhatunk.

Előzmény, háttéranyag	Hon- és népismeret (<i>Szülőföldünk</i> tankönyv témakörei) Ünnepnapok
Előkészítés	Nyárfa beszerzése, állítás helyének kijelölése, szükséges munkaeszközök Kalácsütés alapanyagainak beszerzése, helyi recept Kemence felfűtése
Helyszín	Faluház udvara, foglalkoztató
Témák, fogalmak	Pünkösöd, pünkösödölés, májusfa, ünnepi ételeink
Konkrét tevékenységek, munkaformák	Májusfa állítás Pünkösödölés Kalácsütés
Eszközök,	Nyárfa, ásó, madzag, színes szalagok. Kalács alapanyagai.
Idő	Projektnap

Tevékenységek leírása:

Májusfa

Májusfát legények állítottak titokban a nagylányos házak elé az éjszaka folyamán. Ezt teheték május elsején, vagy pünkösdkor is. Albertin lombos fát díszítettek fel színes papírszalagokkal, más vidékeken virágokkal, díszes zsebkendőkkal, üveg borral is. (Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E. 1997.)

Pünkösdölés

A leírás alapján a köszöntő szokás eljátszása:

Szereplői általában lányok voltak, de fiúk is részt vehettek.

A lakodalmas menetet utánzó változatban a menyasszony fehér ruhában, fején koszorúval, bal karján díszes zsebkendővel, jobb kezében virággal vonult. Vőlegénynek lány is beöltöztetett, bal füle mellé pünkösd rózsát tűzött. A főnásznagy kezében díszes zászló volt, mellette ment a kosaras, aki az adományokat gyűjtötte. Kíséretük párokban haladt mögöttük.

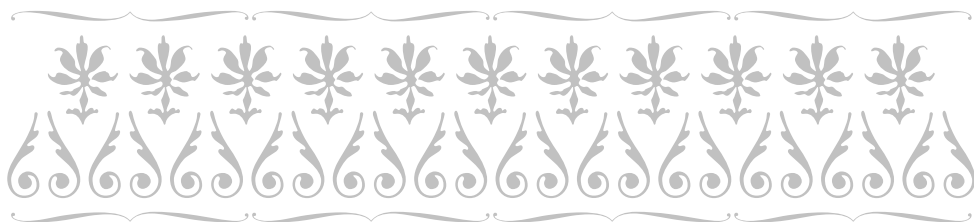
Körbeálltak, a kör közepén a menyasszony és a vőlegény. Az énekre a körben állók egy irányba forogtak. A közepén álló két kislány egymással táncolt. Az ének végén a kör megállt, csak a körben állók forogtak.

Mind: Dicsértessék a Jézus Krisztus!

Menyasszony: Szabad-e mimi-mamát játszani?

Király Zsuzsanna

Felhasznált irodalom: *Bajzáth Mária:* Mi a legerősebb a világon? Találós kérdések és talányos mesék a világ minden tájáról. Kolibri Kiadó, Budapest, 2017.; *Kovács Károlyné:* Mesélnek az évszázadok (helytörténeti írások Albertirsa közeleti és tájékoztató lapjában); *Lázár Katalin:* Népi játékok. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 2005.; *Tátrai Zsuzsanna – Karácsony Molnár Erika:* Jeles napok, ünnepi szokások. Planétás Kiadó, Budapest, 1997.

HÍREK

Százötven év összes magyar statisztikai kiadványa. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH), a KSH Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) 2023 novemberében megkötött háromoldalú együttműködési megállapodása értelmében 2026-ra digitalizálva hozzáférhetővé válik a KSH és (előd)intézményei által kiadott összes statisztikai kiadvány a Magyar Elektronikus Könyvtár felületén.

Tanítómestereink

Fodor Ferenc: Szülőföld és honismeret könyve¹

VI. KÖZSÉGÜNK HÁZATÁJAI

Községünkben nem mind egyforma nagyok a *telkek*. Ha jól megnézzük őket, mégis észre lehet venni, hogy csak most nem egyformák, de talán valamikor többnyire egyenlő nagyok voltak és csak később aprózódtak fel imitt-amott. Legkisebbek a telkek a község főutcájának belsőbb részeiben. Itt nagyon felaprózódtak, mert minél többen igyekeztek telekre szert tenni. Kisebbek a telkek a falunak a domb felé eső részében is, ahol a domb miatt nem lehetett azokat elnyújtani. Igen nagyok, hosszúak a telkek az alsó faluban is, ahol különösen a síkatorokra lenyúló telkek a legnagyobbak, mert ezek még nincsenek a lábjukban is beépítve. A főutcán már igen sűrűen állanak a házak, mert itt már hosszában is elosztották a valamikor széles telkeket. Itt helyenkint már egészen össze vannak építve a házak, nincsen is közöttük kerítés. Ezek a házak szélesebbek, mert itt módosabb gazdák, kereskedők lakván, nagyobb házakat építettek. Ezeknek többnyire *fedett kapu* bejáratuk is van. A vasút felé vezető utcán is elég sűrűen épültek már össze a házak, itt is keskenyek az udvarok. A falu szélei felé még elég szélesek a telkek és az udvar nemcsak a ház mögött terül el, hanem a ház mellett is. A főutcán vannak olyan házak is, amelyek nincsenek egészen az utcára kiépítve, hanem kis virágos kert van előttük. A házak legnagyobb része végével fordul az utca felé, különösen ott, ahol ritkábban vannak építve; a tömörebben beépült helyeken már inkább hosszával néznek az utcára, különösen a kereskedők, iparosok házal. A gazdák házainak vannak legnagyobb udvarai, mert a gazdáknak szükségük is van a nagy udvarra. Olyan ház nincsen a mi falunkban, amelynek egész udvara beépült volna. *Emeleletes ház* is csak egyetlen egy van, a takarékpénztár háza.

Községünk *házai* nagyon sokfélék, mivel újabban nagyon sok új ház épült a faluban. Ezeket majdnem mind másféleképpen építik, nem úgy, mint régen, amikor legalább a földművesek házai majdnem egyformán épültek. Azért a legrégebbi házakat kell megnéznünk, ha községünk eredeti formájú házait akarjuk megismerni. Ezek a régi házak mind sárból, vályogból épültek; legtöbbit még fecskerakás módjára építettek, jó polyvás sárból, villával rakva a falat. Van olyan is, amely úgy épült, hogy vesszőfonásból csinált falra rakták a polyvás sarat. Ezek a patics házak. Ez azonban már nagyon régen volt divat, ma már nem építenek nálunk ilyen házat. Most vályogból épül a legtöbbje, a módosabb gazdák meg téglából építkeznek. Tégglából inkább csak azóta építenek nálunk az emberek, mióta felépült a *téglagyár*. Addig csak cigányok égették a téglát a falu végén. A szőlőhegyen van néhány kőből épült ház is, mert ott a hegyen elég közel volt a kő; nem is felfelé kellett hordani, mintha téglából építettek volna, hanem a hegyről lefelé. Már pedig az ember abból épít, amihez legkönnyebben hozzájut. Az erdőkerülő háza a hegyen fából van építve, kőalapra.

---

¹ E számunkban a „tanítómesterünk” Fodor Ferenc (Tenke, 1887. március 5. – Budapest, 1962. május 23.) geográfus, kartográfus-történész, egyetemi tanár, cserkészvezető. Gróf Teleki Pál munkatársa volt gazdasági és néprajzi térképei szerkesztésében. Az 1920-as években, amikor forrásunkat is írta, számos jelentős tájféldrajzi, kartográfia-történeti, gazdasági, valamint vízrajzi tanulmányt és monográfiát jelentetett meg. Forrásunk: *Fodor Ferenc: Szülőföld és honismeret*. Budapest, é. n. [1926.] 350-354. A szövegrészletet eredeti helyesírás szerint közöljük. (A szerk.)

A falu legrégebbi házainak legnagyobb részét három *helyisége* van; két *szoba* és közepén a *konyha*. Az első, vagy *tisztaszobát*, rendszeren nem is lakják, csak a vendéget vezetik bele. Ez a szoba valamivel nagyobb, mint a másik. Az utcára két *ablaka* van. Belső berendezése nagyon egyszerű. A két ablak között van az asztal, előtte a fal mellett a nagy karol láda, körül egynéhány szék és pad. Ebben a szobában van két magasra felvetett tiszta ágy és egy almárium is. A falon a katolikus házakban néhány szentképet is találunk. A falon szokott lenni még egy polc is, amelyen cifra tányérokat és mázos korsókat tart a gazdasszony. A *mestergerenda* elég alacsonyan van ahhoz, hogy szintén lehet rajta egyet-mást tartani. Az első szoba rendszeren tiszta fehérre van meszelve. Búbos kemence van benne, amelyet a konyhából szokás fűteni, mert igen sok család, nagy oktanul, még ma is szalmát használ a tüzelésre.

A *konyhába* bevezető ajtó nyáron egészen nyitva szokott lenni; hogy az apró jószág ne csináljon bajt, alacsony *léces ajtót* tesznek helyére. A konyhából mindkét szobába vezet egy-egy ajtó. A legrégebbi házukban még szabad tűzhely állott a konyhában, amelynek füstje a padlásra szállott fel, ahonnan kémény nélkül szivárgott ki; de ilyen ház mn már alig van a mi falunkban. Most többnyire téglából rakott takaréktűzhely van a konyhában, rendszeren széles padkával. A konyhában egy asztalon és padon kívül többnyire nincsen is más bútor.

A *hátsó szobát* kis háznak is szokás mondani, libben lakik a család. Berendezése nagyjából a tiszta szoba berendezéséhez hasonló. Egy ablaka rendszeren az udvarra, egy meg a kert felé néz. A ház előtt majdnem mindig oszlopos tornác van; erre nyílik az *utcaajtó* is.

Vannak a faluban módosabb házak is, amelyeknek már sokkal több szobájuk van. Vannak olyan nagyobb gazdaházak is, amelyek egészen végig futnak a telken; a lakószobák után a kamrák, magtárak, istállók következnek.

A házak többnyire cseréppel vannak fedve. Valamikor még nem cserepet, hanem szalmát, a nádasok kiirtása előtt meg nádat használtak leggyakrabban *házfedélnek*. Zsindellyel fedett ház is akad, de ebből nem sok van nálunk. A tetőzet majdnem mindig tűzfalal néz az utcára; csak akkor nem, ha keresztbe fordul a ház az utcával. A faluban lakó németek házainak egészen más szerkezete van. Ezek sokkal sűrűbben is építették egymás mellé házaikat. Az ő házaikon más a fedélszerkezet, tűzfalaikat meg kifestegetik. Más a konyhájuk felszerelése is. Szobáikban sok feliratos táblácskát szeretnek felagatni. Másképen építik a kéményeiket is, stb., szóval egészen más a házuk tája, mint a magyaroknak.

Az *udvarok* berendezése nagyon sokféle. Egészen másféle udvara és melléképülete van a földművelő, mint a kereskedő, iparos házának. Leginkább egyforma a földműves gazdák házatája. Ezek udvara többnyire deszkával van elkerítve az utca felől, de már egymástól csak vesszőfonással választják el a telkeket. Az *istállók* a mi községünkben majdnem mindig egy fedél alá vannak fogva a lakóházzal és csak ritkábban állanak külön az udvar végében, keresztben fordulva a házra. A nagyobb gazdák udvarán csűr is mindig van. Ez többnyire tapasztott faépület. Rendszeren szalmával van fedve. Két végén nagy kapúi vannak, hogy kocsival is be lehessen hajtani. Mivel határunkban nagyon sok kukoricát is termelnek, alig van olyan gazda, amelynek udvarából hiányozna a kukoricagóré. Többnyire az udvar végében áll ez a vesszőből fonott, vagy lécből készített épület.

Érdekesekek a *gazdasági udvarok* kapúi is. Sokkal szélesebbek, mint a házikapúk. Többnyire alacsonyak, keresztben fektetett deszkákból vannak összeszegezve. A gazdák telkén az udvarok végében szintén kapúi nyílik. Ez a kapú egy *hátsó udvarba* vezet, ahol szénáját gyűjti össze a gazda. Mióta azonban egynéhány nagy tűzvész támadt a faluban, a gazdák megegyeztek, hogy nem hordják haza mind a szénát, szalmát, hanem a falun kívül levő közös nagy *szénáskertbe* rakják.

A házak előtt többnyire egy kis *virágskert* is van. Ha a ház egészen az utcáig van építve, akkor a nagy kert elején van néhány virágos ágy. A virágos kertben leggyakoribb virág a muskátli, rozmaring, mályvarózsa, pünkösdi rózsza, stb. A konyhakert *veteményei* a bab, burgonya, mák, murokrépa, petrezselyem, káposzta, stb. A nagyobb telkeken a lóherének és lucernának is jut hely.

Mivel határunkban *tanyájuk* is van a nagyobb gazdáknak, azért csak kevés állatot tartanak odahaza. Így nem sok trágya gyűlik fel az udvaron. Az istállók sem nagyok. Csak azon gazdák istállóinak van a kertrenyíló, trágyakihányó ajtócskája, akik tejgazdasággal foglalkoznak és így állandóan odahaza az istállóban tartják a jószágot. Ezek nem is tudják az állatot kint tartani a tanyán, mert télen nem tudják a tejet a rossz tanyai utakon minden nap idejére beszállítani a vasúthoz. Ezek házatájéka azután más is, mint azoké a gazdáké, akik az állatot a tanyán tartják.

Van a falunkban néhány kisebb birtokú gazda, akik odahaza méhészettel, baromfitegyésztéssel, nyúltegyésztéssel foglalkoznak. Ezek telkének berendezése is egészen más. Ha a gazdák házatájékával összehasonlítjuk falunk néhány iparosának házatájékát, egészen másoknak találjuk azokat is. Természetes dolog ez, mert hiszen az ember házatájékának képe mindig attól függ, hogy mivel foglalkozik a gazdája.

Így most már már eléggé széjjelnéztünk falunk házatájékain is, és most már a népet kelene kissé megismernünk. De ezt csak azután tehetjük, ha már megismerkedtünk községünk múltjával is, mert sok minden olyan dolog van falunkban, amelyet nem értünk meg anélkül, hogy ne ismerjük községünk múltját.

HÍREK

A Veszprémi Szemle bemutatója Budapesten. A Honismereti Szövetség és a Veszprémi Szemle Várostarténeti Közhasznú Alapítvány 2024. február 9-én 15 órai kezdettel közös és rendhagyó ünnepi rendezvényt szervezett a 30 éves *Veszprémi Szemle* bemutatásának céljával. Az eseményre megtelt a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-terme. A múzeum e gyönyörű részén a Veszprémből is szép számban érkezőket a vendéglátó szerepében Debreczeni-Droppán Béla, a *Honismeret* szerkesztője köszöntötte, méltatva a közelmúltban jubiláló lapot és munkatársait. Köszöntőjében hangsúlyozta, hogy lokálpatriotizmus nélkül nincs megélt hazafiság, a közjót pedig leginkább a helyi közösségben lehet szolgálni. Ezt követően Tölgyesi József volt főszerkesztő beszélt a *Szemléről*, múltjáról és eredményeiről. A lapbemutató programját egy ismeretterjesztő előadás is színesítette, melyet Rybár Olivér tartott *Cholnoky Jenő-émlékjelek nyomában Veszprémtől Budapestig* címmel. A fővárosi találkozó befejezéséért Földesi Ferenc főszerkesztő mutatta be a *Veszprémi Szemle* 71. számát. (A jubileumra emellett már korábban megjelent egy vaskos kötet – a 70. szám –, amely a 30 év írásaiból tartalmaz egy válogatást. Ehhez a lapszámhoz az ünnepi eseményen szintén hozzá lehetett jutni.)

HAGYOMÁNY

Bújj, bújj zöld ág...

Egy gyermekdal védelmében

A neves zenepedagógus Forrai Katalin az óvodások zenei neveléséről írott tanulmányában fejt ki, hogy a beszélni tanuló gyermekek életében különösen fontosak a bölcsődés, ill. óvodás korban begyakorolt gyermekversek, mondókák, apró kis népdalok. Ezeknek éneklése közben tanulják meg a helyes hanglejtest, a ritmust, a szép kiejtést és a helyes hangsúlyozást. Az ún. felnőtt-gyermek játékoknál, mint pl. a *Csip-csip csóka*, *Ciróka-maróka*, *Ez elment vadászni* a személyes kapcsolat varázsával hat az évszázados hagyomány, míg a körjátékoknál a társas kapcsolatok fejlődnek. A szerző hangsúlyozza, hogy „A szöveg-dallam-játék cselekmény művészi egységet alkot, melyet a gyermek maga is átél.”¹ Hasonló szelvényben fogalmazott Kodály Zoltán is: „A magyar nép nemes dallamainak terjesztésével a zenei közízlést emeljük. A magyar nyelv csak itt, ezekben a dallamokban éli a maga életét. Együtt támadt vagy régen összeszokott dallam és szöveg: egymás szépségét és erejét fokozza.”²

Mindezek a gondolatok hosszú évtizedek során elfogadottá váltak, a népdalok személyiség formáló hatása, művészi értéke vitathatatlanak tűnt. Ám az utóbbi években sorra jelentek meg olyan írások, melyek a népies gyermekdalokban erotikus, sőt pornográf tartalmat vélnek felfedezni. Erre mindenképp illik reagálni, hiszen óvodások, általános iskolások és néptáncsoportok is gyakran éneklik, játsszák őket. Szükség van tehát arra, hogy ezen dalocskákat mélyebb elemzésnek vessük alá. Mindez azonban meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért itt csupán a címben említett dalt tesszük elemzés tárgyává.

GYERMEKDAL VAGY FELNŐTT TARTALOM?

*Bújj, bújj, zöld ág, zöld levelecske,
nyitva van az aranykapu,
csak bújjatok rajta!
Rajta, rajta, leszakadt a pajta,
bent maradt a macska.*

*Bújj, bújj, zöld ág, zöld levelecske,
nyitva van az aranykapu, csak bújjatok rajta.
Nyisd ki rózsám kapudat, kapudat,
hadd kerüljem váradat, váradat.
Szita, szita, péntek, szerelem csütörtök,
dob szerda!*

1 Forrai Katalin: Az óvodai zenei nevelés, mint az iskolai énektanítás alapja. In: Kodály szemináriumok. Szerk. Erdeiné Szeles Ida. Budapest, 1982. [78–91] 79.

2 Kodály Zoltán: Százegy magyar népdal (1929) In: *Kodály Zoltán: Visszatekintés* 1. köt. Budapest, 1974. [46–47] 46.

„Ez a pajzán dalocska szintén szerelmi hevületről beszél, a szüzesség elvesztéséről és a terhben maradásról. A zöld ág és a vessző ezekben a kis költeményekben mindig a férfi himvesszőre utal, az aranykapu pedig a női vaginára. A kitárt kapu felkínálkozás, incselkedés a zöld ág számára. És bizony a vers figyelmeztetés az óvatlan párnak, hogy ha sok a bújás, benn marad ám a macska és ez a benn maradás kilenc hónapig tart. A Bújj, bújj zöld ágének koreográfiája leírja a teljes aktust, a gyerekek eljátsszák a történetet, és az anyuka a padon ülve nem is tudja, mit lát, de azért elfogja a homályos deja vu-érzés.”³

Hosszan lehetne idézni hasonló hangvételű cikkekből, ám az effajta magyarázatok érvényességét több tényező megkérdőjelezi. Először is pontosan tudható, hogy a dal első szakaszát Kohányi (eredetileg Kohn) Sámuel zsidó származású óvó-pedagógus és zenetanár írta. Rendes tanára volt az országos kiseddóv-képzőnek. Számos gyermekdala jelent meg magyar és német nyelven,⁴ melyeket 4–10 éves gyermekeknek szánt.⁵ A fenti dalt *Bujódsi* címmel *Dalkönyv* című művében adta közre 1878-ban. Szövege a következő: „Bujj, bújj, zöld ág, zöld levelecske, / Nyitva van az aranykapu, Csak bujjatok rajta”. A szöveg alatt a szerző a játék menetét is leírja, ami megegyezik azzal, ahogy ma is játsszák.⁶ A dalocska népszerűségére jellemző, hogy korabeli gyermeklapok és gyermekjáték-gyűjtemény is közölte.⁷ Minden bizonnyal ez nem fordulhatott volna elő, ha a szexuális tartalomnak a gyanúja lengte volna körül. Kohányi könyvének előszavában így ír: „Bármely műnek, de különösen a nevelés és oktatás előmozdítását célzóknak, hacsak legcsekélyebb haszna legyen is, gyakorlaton kell alapulnia. És ha jelen dalkönyvem közrebocsátása alkalmával harminczöt éven át fölváltva folytatott tanítói és kiseddóvói működésemmre hivatkozom, azt csakis azért teszem, hogy e szakmában

A játék megjelenítése egy korabeli gyermeklapban.

*Az illusztráció alatt a játék menete és Kohányi Sámuel gyermekdala is olvasható.
(Morelli Gusztáv grafikája – Az Én Ujságom,
2. évf. 1891. júl. 12. 29. sz. 30.)*

3 Mezei Csongor Andrea: Miért előzi meg a szerelemcsütörtök a dobszerdát? Gyerekdalok és mondókák valódi, pajzán jelentése. www.csaladinet.hu/hirek/gyerekneveles/gyerekirodalom_hangos_mesek/30618/miert_elozi_meg_a_szelemcsutortok_a_dobszerdat_gyerekdalok_es_mondokak_valodi_pajzan_jelentese (Utolsó letöltés: 2024.02.01)

4 Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. 6. köt. Budapest, 1899. 682–683.

5 Kohányi Sámuel: *Dalkönyv óvó-képezdék, ovodák, gyermekertek, népiskolák alsobb osztályai valamint családi körök használatára.* Budapest, 1878. V.

6 Ua. 59.

7 Kiss Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény.* Szerk. Szentiványi Tibor – Kriston Vizi József. Budapest, 2000. 201–218., 241. (az 1891-ben kiadott eredeti kötet reprintje); *Kiseddnevelés*, 25. évf. 1896. nov. 15., 22. sz. 554.; ua. dec. 15., 24. sz. 601–602.; *Az Én Ujságom*, 36. évf., 1925. júl. 1., 19. sz. 294.

való gyakoroltságomat, melynek nyomai tán művemem is felismerhetők, igazoljam. De e mellett nem tartom szerénytelenségnek azon állítást, hogy ezen kettős foglalkozás jellege már az eddig megjelent több százra menő magyar és német gyermekdalaimon is észlelhető. ... S ha verseim nem is bírnak költészeti beccsel, mindamellett, minthogy a gyermekek felfogása körében mozognak, könnyen érthetők és a tárgyhoz alkalmazottak, és szakértők véleménye szerint jó szolgálatot teendnek az ügynek.”⁸

Mindebből látható, hogy a szerzőt semmiféle pajzán kétértelműség nem vezérelte. De nem is vezérelhette, mert a 19. században a kiseddóvó intézeteket a valláserkölcös nevelés hatotta át.⁹ A mű idővel folklorizálódott, és az egész országban elterjedt. Már nem csak a legkisebbek énekeltek, de a falusi serdülő ifjak is megtalálták benne hagyományait. A gyűjtők Kiss Árontól kezdve Bartókon át tucatnyi változatát jegyezték le, de a Kohányi-féle alapszöveg mindenhol megmaradt. A szöveg kedvelt elemévé vált az ún. hidas játékoknak, melyeknek záró, refrénszerűen ismétlődő része.¹⁰ Ám sok helyen kezdő szakaszként énekeltek máshonnan átvett sorokkal együtt.¹¹ Ezek a toldások azonban, amint az más népdaloknál is megfigyelhető, nem feltétlenül állnak tartalmi összefüggésbe a többi szövegrésszel. A ritmus, a dallam, a szavak csengése, a játék öröme fogja össze a dalt és a köréje épülő koreográfiát.

Viszonylag későn került a szövegbe a máshonnan nem ismert „*Rajta, rajta, leszakadt a pajta, alatta maradt a kismacska*” sor, melyet először Kerényi György dokumentált 1949-ben Zalában.¹² Később ebből elmaradt az „*alatta maradt a kismacska*” végződés, és a jobb énekelhetőség miatt a „*bent maradt a macska*” változat rögzült.

JÁTÉK ÉS MITOLÓGIA

A népdalgyűjtők nagy mennyiségű adatot vettek fel a *Bújj, bújj, zöld ág* előadóitól. Az adatközlők mindenhol a játékos jellegét hangsúlyozták, és annak menetét írták le. Erotikus magyarázatot nem rögzítettek.¹³ Az éneket leginkább a húsvéti ünnepkörben (virágvasárnap, húsvétvasárnap, húsvéthétfő, fehérvasárnap, pünkösöd) énekeltek, játszották az ifjak, főképp a lányok. Borsai Ilona írja, hogy ünneplő ruhában, a szép mozgás örömeért járták be a falut, akár hosszú sorban, a sor két végén felváltva kaput tartó kezek alatt, átbújva haladtak előre.¹⁴ Bartók Béla 1918-ban Újszászon dokumentálta a dalt és a kapcsolódó játékot. Jegyzetei szerint „*Két lány – az angyal és ördög – kaput formál és titokban az egyik almát választ, a másik körtét. Megkezdődik a játék azzal, hogy a többiek sorban állnak, és egyenként átbújnak a kapun. Az utolsó átbújót lefognak: mi köll, körte vagy alma kérdéssel. Válasz szerint vagy az angyalhoz vagy az ördöghöz kerül. Újra átbújik a sor, és ugyancsak ismétlődik egészen addig, míg nem marad egy sem a sorban.*”¹⁵

A játék során a résztvevők az emberi léleknek a mennyországba vagy pokolba való jutását adják elő.¹⁶ „*A hidas játékoknak ősi mitikus vonatkozásai vannak: híd vagy aranykapu*

8 Kohányi 1878. V., VII.

9 *Bilibok Péterné – Sebestény Istvánné – Zibolen Endre*: Első óvodánk életéből. Budapest, 1984. 128–134.

10 Kiss 2000. 213–218.

11 A magyar népzene tára. 1. köt. Gyermekjátékok. Szerk. Bartók Béla – Kodály Zoltán. Budapest, 1951. 127–146.

12 Ua. 134–135.

13 Ua. 127–146.; Kiss 201–218., 241.

14 *Borsai Ilona*: Magyar népi gyermekjátékok és mondókák. In: Kodály szemináriumok. 1982. [149–163] 159.

15 A magyar népzene tára. 1. köt. 131.

16 *Bodor Anikó*: Vajdasági magyar népdalok IV. köt. Újvidék, Zenta, 2008. 13., 532.

vezet az égbe vagy a pokolba, az angyalhoz vagy az ördöghöz.” – írja dr. Lázár Katalin népzenekutató.¹⁷

Mivel tavaszköszöntő játékról van szó, ezért a lányok a tavasz hírnökét, a zöld ágat hordozták végig a falun.¹⁸ Dr. Tátrai Zsuzsanna néprajzkutató tanulmányában olvasható, hogy „a zöldágjárók a falu utcáin vonultak végig, és szórták el a tavasz behozatalának jelképezésére a zöld ágakat.”¹⁹ De a házakat és a templomokat is díszítették velük kívül, belül egyaránt.²⁰ Az aranykapu tehát a mítoszok világában gyökerező motívum, míg a zöld ág a tavaszvárás természetes kelléke.²¹ Szó sincs női és férfi nemi szervekről.

A „VÁRJÁRÁS” ÉS „VÁRKERÜLÉS” NÉPI JELENTÉSE

Bernáth Béla *A szerelem titkos nyelvén* című könyvében írja, hogy a népnyelvben a „vár” a vulvát jelképezte.²² Ennek nyomán sokan a „Nyisd ki rózsám kapudat, kapudat, hadd kerüljem váradat, váradat” sort erotikus tartalommal ruházzák fel, és szexuális aktust látnak bele.²³ Bár a „vár” bizonyos szófordulatokban, mondásokban valóban erotikus tartalommal bír, de valószínűtlen, hogy az idézett sort ilyen értelemben énekelték vagy játszották volna. A szóhoz ugyanis több átvitt értelmű jelentés tapad.²⁴ A neves 19. századi pedagógus és néprajzi gyűjtő Kiss Áron a következő megjegyzést teszi: „A lakodalmas házat királyi háznak, vagy várnak hívták s az örömanyt királynénak. Ezért a háztűznézés várjárás, melyet először maga, azután másod-, harmad- stb. magával tesz meg a vőlegény.”²⁵ Ugyanerről ír Kodály Zoltán és Bartók Béla *A magyar népzene tára Gyermekjátékok* című kötetének vonatkozó szómagyarázó részében. A várát, házának várát, házáját kifejezésekhez a következő magyarázatot fűzik: „... a lakodalmas házat többfelé királyi háznak, várnak nevezik; a lány kikérésekor, elvitelekor többször járnak követségbe a lányos házhoz; csak többszöri elutasítás után adják ki. Van, ahol a háztűznézést is várjárásnak nevezik.”²⁶

A hagyomány több körjátékban is megjelenik.²⁷ Lajos Árpád múlt században élt folklorista *Nótás gyermekjátékok Domaházán* című tanulmányában írja, hogy a *Járom az úr vá-*

17 Magyar néprajz. 6. köt. Főszerk. *Dömötör Tekla*. Budapest, 1990. 618.

18 Magyar néprajzi lexikon. 5. köt. Szé-Zs. Szerk. *Ortutay Gyula*. Budapest, 1982. 564., 623.

19 *Tátrai Zsuzsanna*: Fa, zöld ág és vessző. Élet és Tudomány, 46. évf., 20. sz., 1991. máj. 17. [628–630] 628.

20 *Tátrai Zsuzsanna*: A zöld ág szerepe a magyar pünkösdi szokásokban. Ethno-Lore – Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, 23. évf. 2006. [469–516] 474–476.

21 Érdemes megjegyezni, hogy mivel a tavaszi zöld ág a természet megújulásának és újjáéledésének a jelképe volt, a népi gondolkodás összefüggésbe hozta az egészséggel, és mágikus erőt is tulajdonított neki. Egyes helyeken a jószágokat és a kisgyerekeket is zöld tavaszi ággal kellett megvergetni, hogy egészségesek maradjanak, a hajadon lányokat pedig azért paskolták zöld ággal, hogy menjenek férjhez. Az udvarlás eszközeként is ismerték, amennyiben a legények a számukra szimpatikus lányoknak májusfát állítottak a kertjébe, a roszhírű lányok viszont kiszáradt ágat kaptak. De a zöld ágnek rontáselhárító, bajmegelőző erőt is tulajdonítottak. Egyházi vonatkozása is volt: a Bibliában említett virágvasárnapi pálmagallyakat jelképezte. Ld. a 18. hivatkozást.

22 *Bernáth Béla*: A szerelem titkos nyelvén. Budapest, 1986. 18–19., 77., 161.

23 *Földi Ádám*: Bújj, bújj zöld ág, avagy régen tényleg minden a szexről szólt? egy.hu/szpsz/bujj-bujj-zold-ag-avagy-regen-tenyleg-minden-a-szexrol-szolt-107062# (Utolsó letöltés: 2024.02.01)

24 A „vár” metaforikus jelentései annak különféle tulajdonságaival mutatnak párhuzamot. A vár, mint lakóhely jelenti az emberi fejet; a vár, mint védett hely jelenti a gyermekek játéka során elkerített védett területet, ahová visszavonulnak pl. a fogócskázásnál; a vár, mint védendő hely jelenti a női szüzességet, a női szeméremtestet; a vár, mint királyi lakóhely jelenti a lakodalmas házat, ahol az eladó lány lakik a szüleiivel; a vár, mint az erő jelképe utalhat Istenre stb. Ld.: Új magyar tájszótár. 5. köt. Sz-Zs. Szerk. *Hosszú Ferenc*. Budapest, 2010. 636-637.; *Forgács Tamás*: Magyar szólások és közmondások szótára. Budapest, 2003., 784.; *O. Nagy Gábor*: Magyar szólások és közmondások, Budapest, 1976. 711–712.

25 Kiss 2000. 517.

26 A magyar népzene tára. 1. köt. 896.

27 *Borsai* 1982. 156–157.

ralját kezdetű dalnál a gyerekek kört alakítanak, ami a várat jelképezi. Egy gyerek a kör közepébe áll. Ő a királyúrfi. Azután valaki jelentkezik, hogy ő lesz a kérő, aki körüljárja a mozdulatlanul álló kört. Leányt kér magának a királyúrfitól. Akire rámutat a királyúrfi, kézen fogja és megkerüli vele a kört, ugyanúgy tesz a másodikkal, harmadikkal stb. A játék nótája közben így hangzik: „*Járom az úr váralját egyed magammal, Kit adsz mellém királyúrfi, kivel haza menjek?*” A szerző a következő gondolattal zárja a leírást: „*A játék népes körrel, két főszereplővel külsőleg is szépen mutat. Szövege elmosódottan meseszerű, értelme tiszta.*”²⁸ A várjárásban vagy várkerülésben tehát a lánykérés szokása – és nem a szexuális aktus – jelenik meg.

A szokás eredetéhez érdekes adalékot ad László Gyula történész, aki szerint a népdala-inkban jelen lévő „*házkerülés*” hagyománya honfoglaláskori házasságvarázslatban gyökerzik. Sőt, valószínűleg még ősbibb, mert a finneknél is kimutatható. Hasonlóan más házasság előtti szertartásokhoz és ráolvasásokhoz a ház megkerülése az ifjú pár szerencsés közös jövőjét volt hivatva biztosítani.²⁹ Itt kell megemlíteni, hogy a dal utolsó sora is ősi sámánisztikus tartalmat hordoz: „*Szita, szita, péntek, szerelem csütörtök, dob szerda.*” A szita és a dob a sámánok eszközei voltak, a visszafelé mondott napok pedig a pogány hitvilágban ráolvasó rigmusként mágikus jelentéssel bírtak.³⁰

LATORÉNEKEK

A latin *latro* szó magyar megfelelője a lator. Szótári jelentése: tolvaj. A népi közbeszédben a bűnöző hajlamú, megvetett emberre mondták. Küllös Imola, a téma hazai szakértője írja, hogy a latorének vagy más néven paráznaének egyik jellemzője a buja testi szerelemnek és szerelmi kicsapongásoknak szégyenérzet nélküli fitogtatása.³¹ Témánk szempontjából azért van szükség a latrikánus szemléletről és stílusról röviden szólni, mert a népies gyermekdalok újabb kori, erotikus értelmezése sok esetben ezen énekek magyarázatával mutat párhuzamot. Gelei Katona István 1636-ban kiadott *Öreg graduáljában* olvasható: „*ezek a tisztátalan szerelemről írt pajkos énekek, fajtalan latrikánus fűzfapoétáknak szemtelen beszéde*”³² Ez a fajta poézis virágnyelven, a mindennapi élet jelenségeit, szimbólumait felhasználva, mégis egyértelműen, olykor obszcén módon beszél a szexualitásról.³³ A reneszánsz korban virágzott, de nyomai a későbbi betyárfolklórban és más népi szövegekben is felfedezhetőek.³⁴ Gerézy Rabán irodalomtörténész megállapítása szerint „*irodalom alatti irodalom*”. Az egyház „*hitvánságnak, ganéjnak*” nevezte és tiltotta, de a népdalgyűjtők sem tartották sokra.³⁵ Erdélyi János, az első jelentős magyar népdalgyűjtő az „*alnép*” költészetének nevezte, és „*szennyes, mocskos, ízléstelen*” jelzőkkel illette.³⁶ Az elutasítás oka, hogy a szerelmet közönséges módon ábrázolja. „*Nyisd ki babám zöld leveles kapudat, Hadd tegyem be még egyszer a lábamat, Hadd tegyem be még egyszer utoljára, Édesanyád halá-*

28 Lajos Árpád: Nótás gyermekjátékok Domaházán. Ethnographia, 48. évf. 1937. [266–274] 267–268.

29 László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1997. 207., 208–209., 212. ld. még: Móser Zoltán: Mély kútba tekinték. Székesfehérvár, 1995. 92.

30 Bodor 2008. 532.

31 Küllös Imola: A latoréneket és betyárfolklór összefüggéseiről. Ethnographia, 115. évf. 2004. 4. sz. [405–433] 408.

32 Magyar néprajzi lexikon 3. köt. 413.

33 Ua. 414–415.

34 Küllös 2004. 405–433.

35 Magyar néprajzi lexikon 3. köt. 414–415.

36 Erdélyi János: Népköltészetéről. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 4. 1842. [157–173] 163.

„Bújj, bújj zöld ág” játék. Vikár László felvétele, 1953. okt., Bucsú (Vas m.) (MTA–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Népzenei és Néptánc Archívuma)

*los bosszújára.*³⁷ Ez a versike sajátos parafrázisa egy Fejér megyei gyűjtésnek, amely így szól: „Nyisd ki babám zöld leveles kapudat, Ereszd be a régen várt galambodat. Beeresztlek kis angyalom vártalak, Csak egy napja mióta nem láttalak.”³⁸ Itt is megfigyelhető a latrikánus verselés egyik jellemzője, nevezetesen, hogy a már meglévő, ártatlan szerelmes dalokat költik át, és azok képes beszédét utánözva kétértelmű alkotást hoznak létre.³⁹ Az effajta erotikus jelképrendszer nem csak versekben, de időnként prózai szövegekben, szó-lás-mondásokban is tetten érhető. Azonban a műfaji határokat tiszteletben kell tartani, és a latrikánus szemiotikát nem szerencsés belevetíteni a nem latrikánus néphagyományba. Az előbbi teljesen más mentalitást képvisel. Erdélyi szerint: „*úgy tartozik a népköltészethez, mint aranyhoz a salak.*”⁴⁰

A *Bújj, bújj, zöld ág* kezdetű dalocska esetében látható, hogy a szöveg kultúrtörténeti, néprajzi, nyelvészeti vizsgálata nem támasztja alá a vulgáris értelmezést, és nagy hibát követünk el azzal, ha ott is erotikát keresünk, ahol az nincs. Különösen, ha egy népszerű, leginkább az óvodában énekelt gyermekdalról van szó.

Vágvölgyi Zoltán

37 Bernáth Béla: Szerelémeneink. Új írás, 22. évf., 12. sz. 1982. dec. [100–113] 107.

38 Pesovár Ferenc: Népköltészeti hagyományaink: A népdalgyűjtés Fejér megyében. Fejér Megyei Hírlap, 24. évf. 1968. máj. 19., 116. sz. 9.

39 Magyar néprajzi lexikon 3. köt. 415.

40 Erdélyi 1842. 163.

SORSKÉRDÉSEK

Emlékezet, közösség, honismeret

Móczár Gábor a magyarság küldetéséről, a helyi hagyományokról és a sorkatonaságról

Mi a magyarság küldetése? Hogyan lehet népszerűvé tenni a honismeretet a fiatalok körében? Mi a helyi közösségek szerepe? Ezekre a kérdésekre is választ kaptunk Móczár Gábortól. A Nemzeti Örökség Intézetének főigazgatója azt is hangsúlyozza folyóiratunknak, hogy a helyes irány követésében manapság is csak a történelem ismerete, és a történelem alakulásában fontos szerepet játszó nagyjaink gondolatainak és tetteinek megismerése tud minket segíteni.

– *Mit jelent önnek a magyarsága és a szülőföld?*

Minden ember számára kisgyermekkorától fogva meghatározó élmény a családi környezet és az élőhely. Én Budapesten születtem, és ott is nőttem föl. A családjamban mindennapos téma volt, hogy egyébként mindkét szülőm oldaláról nagyon sokféle helyről származunk. Sokszor szoktam mondani a gyerekeimnek is, hogy én egy tipikus Kárpát-medencei magyar ember vagyok. Nem is lényeges a magyar identitástudatunk szempontjából, hogy tiszta magyar vér folyik-e az ereinkben. Édesapám családja jáász és felvidéki ősökkel rendelkezik, anyai nagyapám félig francia eredetű, burgenlandi sváb családból származott, nagymamám édesapja pedig portugál ősökkel rendelkező pékmester volt, és Kolozsvárról költözött feleségével Budapestre. Ennél színesebb háttérrel talán nehéz is elképzelni. A nemzetközi munkám során a fizimiskám alapján nem is nagyon tudták megmondani rólam, hogy magyar vagyok. Ami viszont engem leginkább meghatároz, az a magyar identitástudat, amely elsősorban a magyar történelmi, földrajzi, kulturális ismeretekből és a nyelvből tevődik össze. A szülőföld számomra az őseim által lakott föld, a nyelv, a kultúra és a történelem megjelenítője. Mint mondtam, az tehát másodlagos, hogy milyen vérvonallal rendelkezünk, mert a magyarság hosszú távú megmaradásának egyik legfontosabb záloga az, hogy kialakuljon bennünk egyfajta küldetéstudat: az, hogy mi magyarokként egy különleges nyelvet, kultúrát, a történelem viharaiiban megedzett nép életét visszük tovább. A logika érvrendszere szerint semmi nem igazolja, hogy mi ezer év óta itt vagyunk magyarként, miközben számos nép, nyelv és kultúra tűnt el körülöttünk. Ma is látszik, hogy az ezeréves, patinás, jól megedzett kultúra és történelem ismeretéből származó ellenálló-képesség erős nemzetné tesz minket itt a közép-európai térségben.

– *Ma már nem Budapesten él, hanem Telkiben, ahová a családjával költözött a kilencvenes években.*

Telkiben megéltem, hogy egy olyan faluban, amely a rendszerváltás után kezdett el fejlődni, és mára az eredeti lakosság csupán tíz százaléka a település összetételének, nagyon fontos, hogy az ott lakó családok számára kialakuljon valamilyen identitástudat. Tizenkilenc éven keresztül voltam önkormányzati képviselő, abból tizenöt évet alpolgármester, ezalatt a kultúráért és a közösségért végzett munkám elsősorban ezt célozta meg. Itt ismertem fel, hogy bármilyen területen is dolgozom – legyen az műszaki, kulturális, ön-

kormányzati vagy örökségvédelmi –, mindig az adott közösség szerves egységbe szervezését és identitástudatának erősítését végzem a munkámon keresztül. Telkiben az volt a legfontosabb feladat, hogy a régi lakosokat összehozzuk mindazokkal, akik városból vagy távoli településekről érkeztek a faluba, és az új lakosság identitástudatát alakítsuk ki. Saját magunknak kellett megteremtünk a helyi hagyományokat, természetesen őseink szokásainak felhasználásával.

– *Küldetéstudatról beszélt. Mi a magyarság küldetése?*

Egy szóval: a megmaradás. De miért kell megmaradnia? A felhalmozott, mélyen gyökerező tudást, világlátást, túlélőképességet tovább kell örökítenünk. Ha azonosulunk azzal a kinccsel, amit mi magyar kultúrának, hagyománynak, történelemnek tartunk, akkor felelőssé válunk azért, hogy ezt a kapott örökséget továbbadjuk. Ha nem alakul ki bennünk ez az identitástudat, akkor nem tudunk erre küldetesként tekinteni, és ha nem foglalkozunk vele küldetesként, akkor egy idő után ez az egész elfakul és elvész. Nemcsak a számszerű megmaradás a lényeges, hanem az is, hogy a megszülető gyerekek igazi magyar identitással rendelkezzenek. Ehhez pedig szükséges a szülőföld, a hagyományok, a nyelv, a történelem, az irodalom, az őseink, a nagyjaink életének ismerete. Az őseink munkája, szenvedése, áldozata mind-mind összesítődik bennünk. Ha megértjük, hogy ők sok áldozatot hoztak azért, hogy mi mindannyian itt lehessünk ma, akkor nekünk is azzal a felelősségtudattal kell élnünk, hogy ezt szükséges továbbadnunk a következő generációknak.

– *De ők egy másik korszakban éltek.*

A régebbi korokban kulturális, vallási és nemzeti hagyományokra építve sokkal kötöttebb pályán mozogtak az emberek saját életvitelük megszervezésében, a családalapításban, a munkavégzésben vagy éppen a hagyományok éltesítésében is. A mai embernek ez sokkal nehezebb. Egyrészt azért, mert rengeteg olyan zavaró hatás ér minket a környezetből, amelyek az igazi hagyományos erőt eltompítják. Éppen ezért kell mindezzel sokkal tudatosabban foglalkoznunk. Régen több generáció lakott együtt a háztartásokban, a népesség nagyobb része alapvetően mezőgazdasági, falusias környezetben élt. Így a gyerekek sokkal jobban látták, hogy a szülők és nagyszülők mit tartottak fontosnak hétköznapi életvitelükben. Ma már ez a városi környezetben egyre nehezebb, és ez így lesz a jövőben is, mert a trendek azt mutatják, hogy a mezőgazdasági hatékonyság növekedése mellett egyre kevesebb munkaerőre van szükség a vidéki életben, és egyre többen élnek városi környezetben. A tudatosan támogatott, vidékre történő mesterséges visszaáramlás, a fiatal családok támogatása a magyar kormány által biztosított vidéki ingatlanszerzésben ezt a folyamatot próbálja meg mérsékelni, majd idővel visszafordítani.

*Móczár Gábor, a Nemzeti Örökség
Intézetének főigazgatója
(Darnay Katalin felvétele – Szabad Föld)*

Ezáltal talán lehetségessé válik, hogy a családokban ismét nagyobb számban valósuljon meg több generáció együttélése, és így könnyebbé, hatékonyabbá válhat a hagyományátörökítés, az élet felfogásával kapcsolatos információk átadása is.

– *De miért fontos a honismeret?*

A létünket és a gondolkodásunkat egymásra épülve határozzák meg a környezetünk elemei: a család, az iskola, a lakóhelyünk, a földrajzi régióink, az országunk, a nemzet. Azokra a mintákra tudjuk építeni a saját életünket, amelyeket a mi elődeink megmutattak és ránk hagytak. Tehát a honismeret nem csupán földrajzi vagy történelmi tudást jelent, hanem a személyek viselt dolgainak ismeretét is, hiszen jellemzően minták alapján tanulunk, és általuk határozzuk meg saját magunkat is. Az átörökölt minták hosszú történelmi évszázadokon és generációkon keresztül akarva-akaratlanul beégtek a genetikai felépítésünkbe is. Ha ezeket tudatosan megismerjük és beépítjük saját gondolkodásunkba, akkor segíthetnek nekünk jól dönteni, akár kritikus helyzetben is. Ugyanis bizonyos szituációkban olyan döntéseket kell meghoznunk, amelyek esetében a nagyobb jó érdekében a személyes előnyt is feladjuk, és a közösség érdekei mellett állunk ki. Ez akár önfeláldozással, a személyes biztonságunk vagy akár az életünk feláldozásával is járhat. Az ukrain háborúhoz kapcsolódóan vizsgálta egy felmérés, hogy mennyien vannak Európában, akik hajlandóak lennének a saját hazájukért katonai szolgálatot vállalni, amelyben akár veszélybe is kerülhet az életük. A legtöbb országban ez alig haladja meg a tíz százalékot. Magyarországon sem magasabb ez az arány, mint az európai átlag.

– *Tehát manapság nem adnák már fel az emberek a személyes előnyüket a közösségért?*

Individuális értékeket hangsúlyozó környezetben élünk, és szinte minden arról szól, hogy a személyes érvényesülés, a saját anyagi jólétünk legyen a legfontosabb. Ettől nehezen tudunk szabadulni. Amikor az elmúlt években a közbeszéd szintjén felmerült a sorkatonaság kérdése, elkezdtem kérdegetni az ismerőseimet, hogy mi a véleményük erről. Kevesen gondolták úgy, hogy a saját gyereküknek hasznos lenne a sorkatonai szolgálat, ahol pedig meg lehetne tanulni a fegyelmet, a függelmi viszonyokat, a fiatalok részt vehetnének fizikai és szakmai kiképzésen. Örültem annak, amikor a felnőtt fiaim egyetértettek velem ebben... Elnézve a fiatalok fizikai állapotát és viselkedését, ráférne a mai generációra egy kis rendtanulás és ellenállóképesség-növelés. Amikor én sorkatona voltam, sokat számított a világtudás és énképem alakulásában az, hogy hónapokat töltöttem együtt más kulturális közegekből érkező, velem egykorú fiatalokkal. A fiúknak szerintem ma is hasznos lenne egy egészséges, néhány hónapos sorkatonai szolgálat.

– *Említette, hogy a korábbi korok tapasztalatai szükségesek a döntéseinkhez. Tehát a múlt nélkül nem tudunk a jövőbe lépni?*

Ismerjük a régi mondásokat, hogy „a történelem ismétli önmagát”, vagy hogy „nincs új a nap alatt”. A modern kori szituációkra is találhatunk történelmi analógiákat. Napjainkban próba előtt áll az európai társadalom – a kérdés az, hogy elköveti-e ugyanazokat a hibákat, amelyeket a 20. században többször is elkövetett. A helyes cselekvési irány meghatározásában csak a történelem ismerete, és a történelem alakulásában fontos szerepet játszó nagyjaink gondolatainak és tetteinek megismerése tud minket segíteni. Szállóige, hogy az örökség ott kezdődik, amikor az ember újra és újra próbál valamit elérni anélkül, hogy bármit is változtatna a sikertelenség után. A mai európai világ a múlt értékeit, erkölcsi alapjait, az előzmények ismeretét igénylő tapasztalatot nem akarja tudatosan átadni, sőt megpróbálja leválasztani ezeket az emberek gondolkodásáról. Ennek már most beláthatatlan következményei vannak. E tekintetben mi magyarok valamelyest még jó helyzetben vagyunk, sőt határozott meggyőződés az, hogy a teljes volt kommunista blokk országai

jobb helyzetben vannak Nyugat-Európánál. Mert az a fajta ideológiai szabadság, amely nyugaton negyvenöt éven át a szabad piac által gazdasági fellendülést tett lehetővé, a liberális eszmék megjelenésével éppen negyvenöt évvel korábban kezdte el fertőzni a nyugati társadalmakat. Bennünk kialakult egyfajta immunitás, amely éppen a kommunista rendszer aljasságai miatt segít a veszélyt korábban felismerni. De mi nemcsak a kommunizmus évtizedei miatt vagyunk érzékenyebbek, hanem ebben a korábbi évszázadok vérzivataros történelme is megtette a hatását.

– *Mire taníthat minket a történelem?*

Szlovén barátaim azt mondták nekem, hogy 1,5 milliós népességünkkel és az ország korlátozott erejével muszáj alkalmazkodniuk a környezetükhöz. Magyarország az ilyen körülmény káros következményeit tapasztalta meg a 20. században. Amikor egy általunk favorizált erővonalhoz csatlakoztunk, akkor az minket automatikusan leválasztott a másik lehetséges kapcsolódási vonalról, és ez a fajta kizárólagos odatartozás mindig katasztrófával végződött. Magyarország olyan méretű és geopolitika elhelyezkedésű ország, ahol – ha nem vagyunk gazdaságilag kiszolgáltatva – van döntési szabadságunk, hogy milyen politikai vagy gazdasági szövetségekhez csatlakozunk. Ma még mindig azon rágódik a politikai és tudományos szcéna, hogy mit kezdünk a két világháború közötti évekkel, amikor az országnak csodával határos módon sikerült talpra állnia az első világháborút követő, elképzelhetetlen nehézségekből. A kommunizmus hatalomra jutása és a rendszerváltás közötti időszakról elég sokat beszélünk, de a két világháború közötti korszak komoly sikereiről méltatlanul kevesebbet – e tekintetben is sürgősen rendeznünk kell közös dolgainkat!

– *A nagyobb folyamatok közepette milyen szerepe van a kisebb közösségeknek?*

Nekünk, magyaroknak, akik mögött egy ezeréves állam történelme áll, nagyon meghatározó az identitásunk. Hétköznapijainkban viszont elsősorban a kis közösségek tartanak meg minket. Ezek a családon túl alapvetően a lakóhelyünk, az iskoláink, az egyházi és civil csoportjaink, a szűken vett környezetünk. Az ezekhez való kapcsolódás a kisebb településeken élők számára egyértelmű valóság, a falusi néphagyományok továbbélése pedig hatékonyan segít minket abban, hogy megmaradjon az önazonosságunk. Sokáig zenével, zene-pedagógiai képzésekkel és nemzetközi rendezvényekkel foglalkoztam, és soha nem tudtuk eleget hangoztatni, hogy nem elég hallgatni a jó zenét: a zene – és bármilyen öntevékeny művészeti ág – aktív művelése az, amely igazából fejleszt és megtart. A helyi és a kisebb szakmai közösségeknek alapvetően az a feladata, hogy megpróbáljanak egyfajta interaktivitásra sarkallni. A zene, a sport, a nyelvek tanulása, az iskolán kívüli szabadidős foglalkozások olyan közösséget jelenthetnek, amelyek jó értelemben formálják identitásunkat, és erős összetartozást hozhatnak létre – gondoljunk csak a néptáncosok közösségére, a népzeneészekre, a kórusokra. Ha ezek helyben, kistelepülési szerveződésben valósulnak meg, akkor be tudják vonzani a település lakosságát, és segíthetik az oktatási intézményeket is. A gyerekek ennek részeként a felnőttektől – mintegy élő mintaként – nemcsak a művészet aktív gyakorlását, hanem a közösség éltető erejének megbecsülését is eltanulhatják.

– *Az emlékhelyek hol helyezkednek el az identitás-erősítésben és -formálásban?*

Az emlékhely fogalom és kategória nem a konkrét helyre történő emlékezés miatt született meg, hanem az adott helyen lezajlott történések emlékezete miatt. Olyan eseményekre kell gondolni, amelyek a legkiemelkedőbb helyszíneken a magyarság történelmében, de helyi szinten a kis közösségek életében sorsfordítók voltak, és azokra a személyekre, akik részt vettek ezekben az eseményekben – valamilyen komoly tettet hajtottak végre, alkottak, döntöttek, áldozták az életüket a hazáért, a közösségeikért. A nemzeti emlékezetnek ezeket a történéseket és személyeket kell megőriznie, mert önmagában a helyszín – a hozzá kap-

csolható személyek példája és az események ismerete nélkül – csupán lélektelen kövek összességét jelenti. Ezért mi a jogszabályban deklarált nemzeti és történelmi emlékhelyeket – szakmai koordinátor szervezetként – arra sarkalljuk, hogy a történelmi események és szereplők mintáit próbálják meg tudatosan átadni a következő generációknak. Ezért jött létre a Nemzeti Emlékezetpedagógiai Program című kezdeményezésünk, amelynek éppen az a célja, hogy az emlékhelyeket összekapcsolja a közoktatással és a szakképzéssel. Kiemelt nemzeti emlékhely a budapesti Kossuth tér, a többi húsz nemzeti emlékhely az ország igazi sorsfordító eseményeinek helyszíneit foglalja magában. A történelmi emlékhelyek lehetnek regionális vonatkozású, illetve felekezeti vagy hazánkban élő nemzeti kisebbségekhez kapcsolódó események helyszínei. Ezek tehát nem feltétlenül a teljes nemzet élete szempontjából, hanem egy adott régió vagy társadalmi csoport számára jelentős emlékhelyek.

– A kisebb közösségeknek lehetnek saját emlékhelyeik is, amelyek mellé történetet is tudnak kapcsolni?

Ebből a szempontból nagyon fontos kezdeményezés a nemzeti értékpiramis, ugyanis sokáig csak a hungarikumokról beszéltünk, amelyekről ma már tudjuk: ezek a mi magunkról alkotott képünk legfontosabb lenyomatai, amelyeket tipikusan magyar különlegességekként a világ felé szeretnénk kommunikálni. Mindezek mellett lépésről lépésre kialakult egy olyan értékregiszter, amely – a kisközösségektől a nagy nemzeti értékekig – folyamatosan gazdagodva a magyarság önazonosságát meghatározó értékeit gyűjti egybe a helyi, a települési, a megyei és a nemzeti értéktárak szintjén.

– Mivel foglalkozik a Nemzeti Örökség Intézete (NÖRI)?

A NÖRI a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság titkárságából nőtte ki magát önálló intézménnyé. A bizottság az állami kegyelet és emlékezet társadalmi közhasznú testületként 1999-ben jött létre Jókai Anna elnöketével. Akkoriban a nemzeti kegyelet, a nemzeti gyász, a gyásznapi kormányzat felé irányuló javaslataival indultak, majd létrejött az Európában is egyedülálló nemzeti sírkert intézménye az államilag védett sírok közösségével, a kapcsolódó felújítási, nyilvántartási, változáskövetési és most már egységes arculatú megjelölési feladatai. A nemzeti sírkert olyan virtuális tér, amely 6300 sírt foglal magában 700 magyarországi temetkezési helyen. Ebből 1900 a Fiumei úton, és majdnem ugyanennyi a Farkasréti temetőben, a többi 2500 szerte az országban található. A 700 temetkezési helyet lépésről lépésre megjelöljük okos parcellakövekkel, amelyek egyforma megjelenést biztosítanak egy egységes arculatú térképpel. Ha a parcellakövek tetején található QR-kódot a temetőbe érkező beolvassa az okoseszközébe, megnyílik egy olyan honlap, amelyen keresztül láthatja azokat a neves halottakat, akik az adott helyen nyugszanak. De nemcsak temetők vannak ebben a rendszerben, hanem templomok, altemplomok, különálló kripták, kastélyparkok, mauzóleumok, magánházak, magánkertek – ahol nagyjaink sírhelyei találhatóak. 2002-ben létrejött a nemzeti, majd a történelmi emlékhelyek kategóriája, és ez az ügy 2010-ben kezdett el felgyorsulni. Az emlékhelyeket megjelöljük egy-egy emlékoszloppal (sztélével) – a nemzeti emlékhelyeken ezek tetején nemzeti zászló is lobog –, a kétnyelvű bronzablákon pedig összefoglaló szöveg olvasható a helyszínről és a kapcsolódó eseményekről. A Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság munkaszervezeteként is működik a NÖRI, tehát a bizottság döntéseket hoz, de a döntések előkészítése és végrehajtása a mi feladatunk. Az Intézet 2016-tól vagyongezeli, működteti és mutatja be a Fiumei úti sírkertet, a Salgótarjáni utcai, régi budapesti zsidó temetőt és az Új Köztemetőben található Nemzeti Gyászparkot (301-es parcella). Ezek mellett vállalt feladatunk az emlékezetpedagógia témaköre, az ifjúság történelemtudatosságra nevelő és identitáserősítő megszólításának tudatos pedagógiai módszertana, valamint az emlékhelyek helyzetbe ho-

zása, összekapcsolása a közneveléssel. Emellett elkezdtünk határon túli magyar emlékezeti kérdésekkel is foglalkozni.

– *Ez utóbbiban milyen lehetőségeik vannak?*

Magyarország határain kívül védettségi vagy megjelölési hatáskörünk és lehetőségünk nincsen, azt viszont megtehetjük, hogy összegyűjtjük a magyar emlékezeti helyszíneket. A Magyar Nemzeti Névtérbe az Országos Széchenyi Könyvtárral együttműködve új névteret fejlesztettünk, amelyet Emlékhely Névtérnek hívunk, és abban megjelenik a határon túli emlékhelyek névtére is. Ennek hármas funkciója van: készüljön el egy megfogható helyszínekből álló összeírás a magyarság Kárpát-medencei és azon túli jelenlétéről, másrészt adjunk lehetőséget a helyi közösségeknek, hogy a saját büszkeségeiket összegyűjtsék és be is mutathassák, valamint a Magyarországról érkező utazóknak nyújtsunk turisztikai támogatást.

– *Említette a fiatalok megszólítását. Milyen programjuk van erre?*

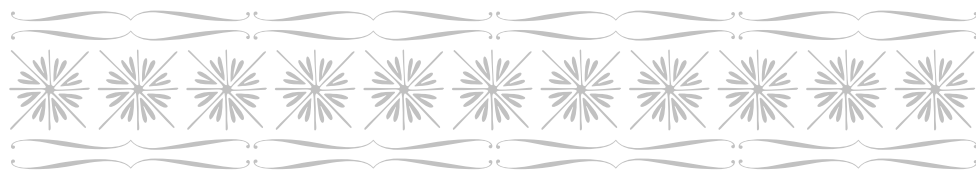
Reprezentatív mintán alapuló felmérést végeztünk 2021 nyarán a Nézópont Intézettel együtt arról, hogy a 12 és 29 év közötti generációnak mi a viszonya a történelmi emlékezethez. Egyebek mellett arra is rákérdeztünk, hogy ismernek-e történelmi személyeket, eseményeket, nemzeti ünnepeket, és mitől tartják magukat magyarnak. A kutatásból azt a következtetést lehetett levonni, hogy a fiatalok termékeny talajt jelentenek ebben a tekintetben, csak ezt a termékeny talajt nekünk be kell vetnünk jól öntözött és jó minőségű magokkal ahhoz, hogy megfelelő termés növekedhessen. Tehát van bennük alapvető érdeklődés, és ezért nekünk tudatosítanunk kell magunkban: a mi – cselekvőképes, döntéshozó, státuszban lévő – generációnak a feladata, hogy a fiatalokat megfelelően el tudja érni, és olyan szituációkat teremtsen nekik, amelyekben kapcsolódni tudnak az identitáserősítő foglalkozásokon keresztül történelmükhöz. A pedagógusokkal is egyeztetve megállapítottuk: a fiataloknak valójában olyan helyzetekre van szükségük, amelyekben nem azt érzik, hogy tanulnak, hanem egyfajta játékos, inspiráló aktivitásban vesznek részt. A tanárok a Nemzeti Alaptanterv szerint minden félévben kiválaszthatnak egy-egy olyan történelmi időszakot, amelyet mélyebben és hosszabb ideig taníthatnak – ezt a lehetőséget használja ki a Nemzeti Emlékezetpedagógiai Program, amelynek részeként minden egyes helyszínhez a pedagógusok olyan felkészítő segédanyagot, módszertani füzetet kapnak, amelyet akár óravázlatként is használhatnak. Miután felkészültek, kimennek a kiválasztott helyszínre, és ott a gyerekekkel olyan kreatív csoportmunkás feladatot végeztetnek el, amelyben már játszva dolgoznak. Ez iskolán kívül, nem hagyományos pedagógiai módszerekkel történik, és a gyerekeknek olyan élményszerű ismeretszerzést nyújt, amelyben érzelmileg tudnak kapcsolódni az adott helyszínhez vagy eseményhez – akár a történelmi személyek szerepébe bújhatnak, vagy éppen interjút, kvízt, filmet készíthetnek. A gyerekek játszásnak élik meg ezeket a feladatokat, és ezáltal olyan pozitív élményük keletkezik, amely arra inspirálja őket, hogy a későbbiekben keressék az ehhez hasonló alkalmakat. A fiatalok ettől válnak nyitottabbá, egy következő hasonló programnál pedig majd egy másik történelmi korszak iránt is érdeklődni fognak, sőt bevonhatják szüleiket és barátaikat is. Tapasztalataink szerint a gyerekek így egyrészt a megszerzett ismeretek hírhordozóivá válnak, másrészt pedig kialakul bennük egy olthatatlan vágy arra, hogy minél többet megtudjanak a magyar történelemről. És minél többet tudnak saját múltjukról, annál erősebb lesz bennük a magyar identitás, amely egész személyiségüket meghatározza.

– *A történelmi sírhelyek gondozásában is részt vehetnek a fiatalok.*

Valóban. Ez a másik dolog, amely a múltra való emlékezés tekintetében még potenciális terület. A történelmi sírok gondozásával a helyi hagyományörző vagy helytörténeti civil

szervezetek, kutatók tudnak kapcsolódni az iskolákhoz. Ha egy településen nincs is jelentős történelmi helyszín, a temetőben akkor is vannak olyan halottak, akik az adott helység életében fontos szerepet töltöttek be korábban. Az ő sírjukat – akár pedagógus vezetésével – gondolni is tudják a gyerekek. Azt érezzük, hogy van igény az oktatási intézményekben arra, hogy az emlékezet gyakorlásához módszertani segítséget kapjanak. A mohácsi csata 500. évfordulójára készülve egyik vállalt feladatunk, hogy minden magyar oktatási intézmény számára kidolgozunk egy megemlékezési program- és módszertani csomagot. Mohács évfordulója kapcsán egyrészt van egy kegyeleti kötelességünk: eltemessük mindazokat, akiket bár korábban megtaláltak, de még nem temettek el keresztény szertartás szerint. Másrészt arról kell beszélnünk, hogy ők nem egy vakon a halálba rohanó, teljesen esélytelen csapat tagjai voltak, hanem tudatosan vállalták az önfeláldozást a haza védelméért, így igazi hősök voltak. Harmadrészt nemcsak Magyarországról, hanem egy tágabb történelmi környezetről is szükséges szólnunk, hiszen nemcsak azt fontos tudnunk, hogy az európai nagyhatalmak egyes szövetségei miatt kerültünk abba a helyzetbe, hogy az oszmán birodalom elindult Európa felé, hanem ki kell emelnünk azt is, hogy számos nép tagja vett részt a mohácsi csatában. Ezeket az érintett országokat is meg kell szólítanunk, és helyet kell nekik adnunk az emlékhely átalakításában és a megemlékezés során. Fontos, hogy értelmezhető példát adjunk a mának az akkori történelmi eseményekből, hiszen különösebb magyarázat nélkül is könnyen megtalálhatók az analógiák a 16. és a 21. század elejének közép-európai történelmében.

Németh László

HÍREK

Kitüntetések március 15-én. Nemzeti ünnepünk alkalmából magas állami és önkormányzati kitüntetéseket adtak át, többek közt az alábbi két jeles honismerőnek, muzeológusnak:

Dr. Heilauf Zsuzsanna történészt, a Tomory Lajos Múzeum igazgatóját, a Honismereti Szövetség Felügyelő Bizottsága elnökét Budapest XVIII. kerületének Önkormányzata a *Pestszentlőrinc-Pestszentimre Díszpolgára* címmel tüntette ki.

Romsics Imre etnográfusnak, a kalocsai Viski Károly Múzeum igazgatójának a köztársasági elnök a *Magyar Arany Érdemkereszt* kitüntetést adományozta.

Az elismerésekhez szívből gratulálunk és jó egészséget, valamint további eredményes munkát kívánunk!

Az elnökség

Tavak és malmok a Gerje-patak mentén

„Itten a lapályon
Egy ér nyúlik végig, meg se' mozdul habja,
Csak akkor loccsan, ha egy-egy halászmadár
Szárnyával megcsapja,
Szép fővény az alja,
Egészen lelátni sárga fenekére,
A lusta piócák s a futó bogarak
Tarka seregére.”
Petőfi Sándor: Kiskunság (részlet)

A Gerje-patak a Duna–Tisza közén, a Kiskunság szomszédságában, a Cserhát délkeleti nyúlványaiban, 140 méternél kisebb tengerszint feletti magasságban ered, a Pilis városának déli részén található Beleznay-kastélykert Csillag lovardája melletti tóforrásból. A ritka, síkvidéki forrás vidéke lápi tőzeges területen fekszik. A 49,9 km hosszúságú Gerje-patak a 25,5 km-es Perje-patakkal – amely Tápiószentmártontól délkeletre, 100 méter tengerszint feletti magasságban ered – Körösetétlen határában találkozik. A Gerje–Perje főcsatorna Tiszavárkony közelében, Tószeg alatt ömlik a Tiszába.¹

A Gerje pataknev – amelyet 1368-ban említenek először a korabeli források – Cegléd Árpád-kori határrésznevéből származik.² A két patak, vagy – ahogyan ezen a tájon nevezik – ér, tulajdonképpen a korábbi vízfolyások medrében épített csatorna. Ezek a vízfolyások a rendezés előtt gyakran okoztak árvizeket a környező településeken, ezért hozták létre 1812-ben a Gerje–Perje Vízszabályozó Társulatot, amely 1896-ig működött.³ A társulat alapszabálya szerint a Gerje és Perje vizeinek szabad lefolyását akarták biztosítani és a tószegi paládics-várkonyi árteret megszabadítani a hátulról bele ömlő belvizektől. A Perje-csatorna kiásását 1812–16 között Balla Antal, Pest vármegye mérnökének tervei és felügyelete alapján valósították meg. Az irsai határtól Tószegig húzódó vonalon ásatott csatornát Krakónak nevezték el. A Gerje és a kőrösi ér völgyében csak kisebb munkákat végeztek. A Perje-csatorna a Cserhátról leömlő vizeket a tószegi határban fekvő Tiszarétre vezette, így megakadályozta Cegléd, Törtel és Tószeg lapályos területeinek elöntését. Az 1848–49-es szabadságharc után a gyakori esőzések és talajbemosódások megrongálták a csatornák medrét, ezért 1853-ban új tervekét készítették, amelyek a Gerjét is szabályozva, a Perjét is újra alkalmassá tették a felszíni áradások gyors levezetésére. Cegléd vidékének vízszabályozása során a belterülettől délre fekvő mocsaras-vízállásos területen is újabb csatornát építettek, amely az Új-árok nevet kapta, a régi malomcsatorna neve pedig Gerje-árok volt.

1 Cegléd története. Szerk. *Ikvai Nándor*. (Studia Comitatus 11.) Szentendre, 1982. 30–104.

2 *Hídvégi Lajos*: Pusztabokrok. Adatok a Cegléd környéke településtörténetéhez a régészeti, történeti források és földrajzi nevek alapján. Cegléd, 1984. 86.

3 *Háy Mór*: A Gerje és Perje vízszabályozó társulat története 1812–1896. Cegléd, 1896. 3.

A Gerje-árok nevének történetét monda őrzi:

„Élt egyszer a mai Gerje helyén egy szegény ember. Ez az ember egyszer elhatározta, hogy kimegy a földre. Meghagyta a feleségének, hogy délbe vigye utána az ebédet. A feleség így szólt:

– Hol talállak meg?

– Majd barázdát húzok, gyere azon.

Élt azon a vidéken egy Gerje nevű sárkány. Mikor meglátta a barázdát, rögtön tudta, hogy ezen valaki majd megy. Eltaposta és egy másikat húzott az ő palotájához.

Megy délben az asszony a barázdán. Mikor látta, hogy a barázdá a sárkány palotájába vezet, azt hitte, hogy az ura a sárkány szolgálatába állt, bement a palotába. Ott a sárkány megfogta az asszonyt, mondta neki, hogy főzzön és mosson rá.

Este mén haza a szegény ember, látja, hogy a felesége nincs otthon. Elindult a barázdán és elért a sárkány palotájáig. A felesége az ablakban könyökölt és sírt. Amikor az urát meglátta, elébe szaladt és így szólt:

– Jaj, kedves uram, meneküljünk míg a sárkány föl nem ébred, gyűjtsuk rá a palotát, hadd égjen el, még hírmondója se maradjon.

Fölgyújtották a palotát, a sárkány elégett, nem maradt utána semmi, csak a monda és a barázdá, aminek a neve Gerje-árok.”⁴

A Gerje forrásvidéke Pilisnél (A szerző felvétele)

---

4 Hidvégi 1984. 86.

A Gerje elnevezés a 20. századra már a fő- és az összes mellékcsatornára is kiterjedt. A millennium óta számottevően nőtt a csatornák hossza és vízbefogadó képessége, hiszen közel 55 km hosszúságú volt a bővítés. Jelenleg a Gerje és a Perje közel azonos vízgyűjtővel rendelkezik.

A Gerje és a Perje szabályozása előtt több természetes tó is volt a két vízfolyás mentén. Ezek halban gazdag tavak, tavacskák voltak. Cegléd határában a Gyergyefő, vagy Gerjefő és a Szarvastó, a mikebudai határban a Gáttó (az Ugyerok), az ún. Óreg szőlők között, észak felé a Cigányszék, Nagyszék, a Vargyasi víz, délen pedig a Szarka-tó, a Kisteleki-tó és a Sóska-fás-tó nevét említik a feljegyzések.⁵ Az 1368–1476 között íródott oklevelekben már szerepelnek ezek a vizek. A tavak olyan gazdagok voltak halakban, hogy a ceglédiek adójukat sokszor halban fizették a klarissza apácáknak a 17. században.⁶ Ma már csak nádist találunk a Cigányszéken, a tocsogók kiszáradtak a hosszú, száraz időszakok miatt. Sajnálatos módon ez a terület a kárpótlási földalag része lett.⁷ A hajdan sok száz gulipánnak helyet adó térségről teljesen eltűnt a piros lábú, túszerű csőrrel rendelkező, kecses gólyatölcs is, melynek korábban a ceglédi terület jelentős fészkelő helye volt. A Gerje menti tőzegtelepek kitermelése után csupán néhány sekély tavacska („Tőzeges”) maradt.

A Gerje-patak és környezetének állat- és növényvilága ennek ellenére igen változatos. A lassan folyó pataokban, oxigénszegény körülmények között is megél a réti csík (*Misgurnus fossilis*) és a ritkábban előforduló lápi póc (*Umbra krameri*). A kifejlett példányok a szabad levegőn, vagy a tocsogókban akár hosszabb időt is elviselnek. A középkorban olyan nagy számban fordult elő a Gerje felső folyásánál a csikhal, hogy magát a patakot is Csíkosnak nevezték. Cegléd környékén is annyi volt belőlük, hogy bőjt idején a nép a töltött káposztában a sertéshúst csikhallal helyettesítette, innen ered a nevezetes ceglédi csíkos káposzta elnevezés.

A tarajos götte (*Triturus cristatus*), a zöld levelibéka (*Hyla arborea*), a vízisikló (*Natrix natrix*), és a mocsári teknős (*Emys orbicularis*) ma is megtalálható a Gerje környékén. Az utóbbi csak a tiszta vizet kedveli. A Gerje madárvilága is igen gazdag, a Magyarországon megfigyelt mintegy 330 faj közül 200 Cegléd környékén is előfordul. A nádasok leggyakoribb lakói a foltos nádiposzáta (*Acrocephalus schoenobaenus*) és a nádi tücsökmadár (*Locustella luscinioides*). A régi nádasokat szívesen keresi föl a cserregő nádiposzáta (*Acrocephalus scirpaceus*). A nyílt víz fölött a dankasirály (*Chroicocephalus ridibundus*), a halászcser (*Sterna hirnudo*) és a kormos szerkő (*Chlidonias niger*) a legtöbbször föltűnő faj. A ceglédi táj ornitológusai közül Paulovits Károly és Dalotti Aladár érdemel említést.

A növényvilág legkülönlegesebb tagjai az orchideák. Cegléd növényföldrajzi szempontból a *Neogradense* és a *Praematricum* flórajárás határán fekszik, ahol a gerjei és a dunai homok találkozik a csernozjom és barna erdőtalajokkal. Mindez kedvező feltételeket teremt az orchideák elszaporodásának. Hazánk pókbangó (*Ophrys sphegodes*) állományának nagy része található a Gerje mentén, de jelentős a mocsári orchidea (*Orchis laxiflora*) és a poloskaszagú kosbor (*Orchis coryophora*) egyedek száma is.⁸ A területen a növényzet

5 Dr. Oppel Jenő: Cegléd múltja. In: Cegléd. Szerk. Kolofont József. (Magyar városok monográfiája 10.) Budapest, 1931. 15.

6 Szilágyi Miklós: Halászat a Cegléd környéki kisvizéken. In: Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk. Ikvai Nándor. (Studia Comitatus 2.) Szentendre, 1973. 173–186.

7 Surányi Dezső: A ceglédi éden képei. Barangolások a Dél-Pest megyei kistájban. Cegléd, 2008. 57–100.; Surányi Dezső: Éden a Duna-Tisza közi Pest megyében. Cegléd és környékének természetvédelmi értékei. Budapest, 1992. 45–95.

8 Nagy Rita – Höhn Mária – Udvardy László: A Ceglédi-rét (Csíkos-szél) Természetvédelmi Terület flórája és természetközeli vegetációjának térképe. Kitaibelia, 14. évf. 2009. 1. sz. 117–122.

Az albertirsai Malom-tó (A szerző felvétele)

megfelelő vízellátását a réti dolomit biztosítja. A Duna–Tisza közti szikes tavak vízből dolomit formájában kivált a kalcium, ami ún. „padot” képezett az aljzaton, majd a tavak kiszáradása után, a gyepek alatt megtartotta a vizet.⁹ Ez az orchideák fennmaradása számára létfontosságú.

A középkorban a Gerje vizét magas gáttal megemelték és vizét zsilippel zárták el, amely sík területen tóvá szélesedett Alberti határában. A település mai neve Albertirsa, de a 15. században még két faluként tartották számon, Alberti és Irsa néven. Irsa helységnév szláv eredetű szóból származik, jelentése égerfa, amely a vizes élőhelyek jellegzetes fafaja.¹⁰ A Gerje különböző szakaszait más-más néven nevezték, volt Marashti, Malomárok, Csikos (Chykus) patak. A ma is meglévő, több mint 600 éves albertirsai horgásztó 1411-ben már létezett, amikor Alberthy-i János feleségét, Margit asszonyt a váci káptalan – Zsigmond király parancsára – beiktatta a „Chykus folyó mellett 24 királyi mértékű elhagyott telekbe”.¹¹ Jogot nyert, hogy malmot építhetett és halászhatott, innen származik a tó neve, amit ma is Malom-tónak neveznek. A patak neve arra utalt, hogy sok csíkkal volt benne, amit sokszor kézzel fogtak ki, mivel a hal kedvelte a víz alatti partoldalakat. Az ország három részre szakadása idején a molnár, aki árendába kapta a malmot, adózott a töröknek és a Felvidékre menekült földesúrnak is. A Budai szandzsák 1562. évi összeírásában szerepel a malomkerekek száma, amelyek után vetették ki az adót.¹² A török uralom után is halásztak

9 Molnár Béla: Hiperszalin tavi dolomitképződés a Duna–Tisza közén. Földtani Közöny 110. évf. 1980. 45–64.

10 Pesty Frigyes: Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Jegyz. Horváth Lajos. (Pest Megyei Téka 6.) Szentendre, 1984. 8–9.

11 Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták (1002–1437). Budapest, 1982. 344.

12 Káldy Nagy Gyula: Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Budapest, 1985. 126.

a tóban és fölújították a malmot, amely a 18. században a Szeleczyk bárók birtokába került, később az Almásyak, majd a Szapáry grófok használták.¹³ Túlélte a 19. századot, sőt a II. világháborút is. 1945-ben még működött, 1948-ban bontották le a malomházat és vetették tűzre a malomkerekeket. A tó ma szépen rendezett horgásztó, a Közép-Tisza-Vidéki Horgász Egyesületek Szövetségének a tagja.

A Gerje folyása mentén azonban nem ez volt az egyetlen malom a századok során. Irsán is létezett halastó és vízimalom. Irsai Antalé volt, amíg a király, V. László el nem kobozta minden vagyonát, mert hamis pénzt veretett. A király tovább adományozta a birtokot Kozmai László fiainak. Az adománylevél jelzi a malom és a tó jelenlétét: „aquis fluvii piscinis piscaturis”.¹⁴ Ennek, az azóta eltűnt vízimalomnak a közelében született, és töltötte gyermekkorát Politzer Ádám (1835–1920) bécsi fül-orr-gégész professzor, a világ első fülészeti klinikájának megalapítója. Az ő nevéhez fűződik a Politzer-ballon kifejlesztése, amely a dobüreg izzadmányainak eltávolítására szolgál.¹⁵

A Gerje folyását követve Berceken (Ceglédbercel) a patak Molnárárokként volt ismert, és a 19. század eleje óta működött rajta malom. Közélemben, a Farkasszigetnél őrölt a klarissza apácák felső vízimalma. Vízét a Gáttóból nyerte. Lejjebb, a Tölösben forgott a ceglédi uradalom alsó malma. A Gerjekönyökben már a 17. században működött egy vízimalom, a Várócziaké, majd később még öt magánkézen levő.¹⁶

Cegléd nevének eredete is szorosan kapcsolódik a vizes területhez. Pais Dezső kiváló nyelvész professzor mutatta ki „Egy fűzfa név” című cikkében, hogy a város neve a cegle vagy cigle fa, azaz a fűzfa szóból ered.¹⁷ Egy 1290-ben megjelent oklevélben már találkozunk ezzel a szóval. Feltételezhető, hogy ez a faj jellegzetes volt a város területén, azaz nedves, mocsaras területen növekedett.

A török hódoltság idején Cegléden 11 malom után adóztak. A város legismertebb vízimalma a Pitli malom volt, amely a város déli részén épült. Az alsó malommal együtt az 1830-as évek végén körülbelül 215 tonna gabonát őrölt évente.¹⁸ 1850-ben még 8 gátasmalom működött a város határában. A malmok többsége két kerékre járt és alulcsapósak voltak, vizüket gáttavakból nyerték.

A Gerje-patak vidéke (Google)

13 Szántó József: Albertirsa képes krónikája. Helytörténeti olvasmányok. Albertirsa, 2001. 163.

14 Hidvégi Lajos: Pusztabokrok II. Adatok Alberti, Irsa, Dánszentmiklós és Mikebuda településtörténetéhez. Albertirsa Barátainak Köre, Albertirsa, 1990. 153.

15 Hidvégi Lajos: Albertitől a világhírig. Száznegyven éve született Politzer Ádám. Ceglédi Hírlap, 1975. okt. 15. [1.]

16 Hidvégi Lajos: Vízimalmok a Gerjén. Ceglédi Hírlap, 1980. aug. 31. [1.]

17 Sárkány József: Cegléd az irodalomban. A ceglédi Kossuth-gimnázium Györffy István nép- és tájkatató szakosztályának gyűjtéséből. Kossuth-Gimnázium Önképzőköre, Cegléd, 1943. 21.

18 Néprajzi szemelvények Cegléd malomiparáról. Szerk. Bihari-Horváth László: (Szemelvények Cegléd Néprajzából I.) Cegléd, 2011. 8–11.

A malmok alulcsapós vízikereke a víz sodrását hasznosította, amit azonban – általában lassú lévén – a patakok szabályozásával fel kellett gyorsítani, gátakat kellett építeni. A gátasmalmok működése szakaszos volt, főként az őszi csapadékos időszakban, illetve a tavaszi hóolvadás idején öröltek, amikor a víztároló malomtavakban összegyűlt a malmok meghajtásához szükséges vízmennyiség. Főként gabonát öröltek bennük. Többségük egyéges örleményt adott, majd különböző szitákon választották el a korpát a lisztől. Ettől csak a Pitli malom örleménye tért el, amely különválasztotta a korpát, a kenyérlisztet és a lánglisztet, azaz a legfinomabb minőségű lisztet. Sajnos ezek a régi vízimalmok a patakok szabályozása miatt mára már mindenütt eltűntek. Az 1850-es években a ceglédi malmoknak is csupán 10–15%-a lehetett gátasmalom, helyüket átvették a szárazmalmok, amelyek gazdaságosabban működtek.

A patakok szabályozása jelentősen megváltoztatta a Gerje környékének életét. Az iparosodás, a technikai fejlődés felgyorsulása a természeti táj rombolásához vezetett. Védjük meg a még itt lévő növény és állatvilágot!

Langó Zsuzsanna

A Tisza tokaji átkelőhelye

Rövid dolgozatomban¹ a Tisza tokaji átkelőhelyét és a város történeti tájhasználatát foglalom össze, mellőzve a történeti földrajz és humán ökológia egyéb tárgyköreit.

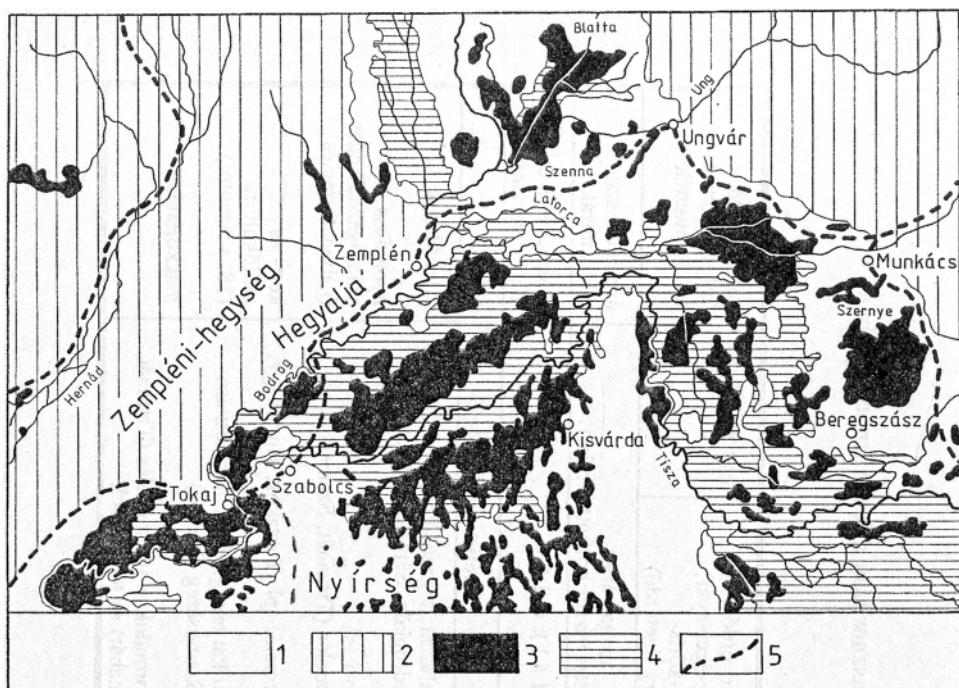
Tokaj múltbéli állapotrajzát és változás folyamatát elemző írásomban két település- és gazdaságfejlesztő tényezőt, a helyi és helyzeti energiákat foglalom össze, megjelenítve ezek térben releváns folyamatait és térszerkezet formáló hatásait. A tájenergiák közül először a település előnyös földrajzi fekvéséből származó – és hosszú időn át településfejlesztő tényezőként ható – helyzeti energiát ismertetem, amelynek hatása – a folyami átkelőhely kialakulása – korábban történt, mint a településre és a Tokaj-hegyaljai mikrorégió egészére jellemző szőlő- és borgazdaság kiépülése. A honfoglaló magyarság a megtelepült állattartásra tért át, és hosszú időn át a Bodrog- és Tisza-melléki rét- és legelőföldek természeti erőforrásait hasznosította. Az állattenyésztés mellett, kb. a 16. századig a tokajiak a hegyláb felszín alacsony lejtőövezetében földműveléssel, a magasabb térszíneken pedig napjainkig terjedően, szőlőtermesztéssel és erdőgazdálkodással foglalkoztak/foglalkoznak.

A Tisza széles, helyenként 50–60 km-es amfibikus ártérövezete a Tokaji-hegy és a Nyír-ség domborzati szigete között 2,8 km-re összeszűkül. A tokaji ártérszűkület megkönnyítette a Kárpáti-hegységkeret és az alföldi nagymedence térkapcsolatait, a népek és a gazdasági javak áramlásait. Tokaj a két eltérő természeti és gazdaság-jellegű nagytáj érintkező sávjában, egy térszervező tengelyen, a vásárvonalon (vásárhelyövb) települt a Bodrog folyó torkolatánál.

Az alföldperemi tájhatáron, a hegységkeretet tagoló teraszos harántvölgyek kapujában a késő középkorban, a 14–15. században vásárvárosok alakultak ki. A vásárvárosok a termékcseré dominanciája mellett gazdasági, kulturális és egyéb funkciókat is elláttak.

¹ Tanulmányom a 2022. évi 38. Nyírségi Földrajzi Napok szekcióján megtartott előadásom szerkesztett változata.

Tokaj északi hinterlandját nem tagolja a Kárpáti-hegységkeretből kifutó folyóvölgy. A vásárvárossá alakulását és közlekedéscsúszási jelentőségét – az átkelőhelye és folyami kikötője mellett – annak köszönheti, hogy az úthálózata már az Árpád-korban összekapcsolódott a Hernád-völgyi via magna (nagy út) országos jelentőségű tranzit-folyosójával. A kapcsolat a Zempléni-hegység nyugati peremlépcsős hegyláb felszínén, az Abauj-Hegyalján áthaladó út Hernád-völgyi becsatlakozásával jött létre, Gönc térségében.

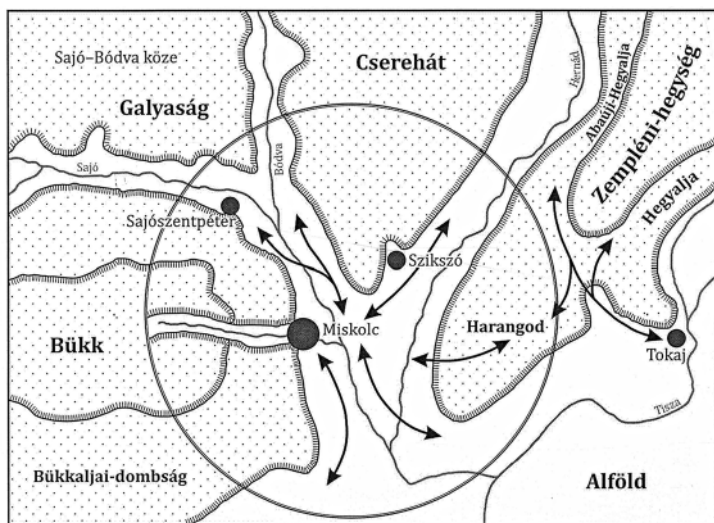
1. ábra. A Felső-Tisza-vidék és tágabb környezete a középkorban.
Jelmagyarázat: 1–2 = árvízmentes terület, 1= síkság, 2= hegy- és dombvidék,
3–4= ártéri síkság, 3= állandóan vagy az év nagy részében elöntött terület,
4= időszakosan elöntött terület, 5= honfoglalás és kora Árpád-kori útvonalak

Tokaj földrajzi helyzetét a Felső-Tisza-vidék és tágabb környezetét ábrázoló fenti térkép-vázlat mutatja be (1. ábra). A Felső-Tisza-vidék kistájait, a Szatmári- és Beregi-síkságot, a Bodrogsíkságot és a Rétközt, továbbá a Közép-Tisza-vidékhez sorolt Taktaközt a folyószabályozás és ármentesítés előtt, az állandóan és az időszakosan elöntött területek jellemezték, amelyek közlekedési gátat képeztek az alföldi nagymedence és a Kárpáti-hegységkeret térségünket érintő és távolabbi tájegységei között. A térkép-vázlaton – a történeti forrasművek alapján – bejelöltük a honfoglalás- és kora Árpád-kori fő közlekedési útvonalat, a Latorca-völgyétől a tokaji átkelőhelyig és folytatását a Harangod peremén. Feltüntettük a Hernád-völgyben haladó ősi kereskedelmi-stratégiai utat és a nyírségi életkamrát átszelő út Tokajnál becsatlakozó szakaszát is. A Felső-Tisza-vidék a magyar nagyfejedelmek első hatalmi központja volt a honfoglalástól a 10. század közepéig, s ezzel (is) magyarázható a Tokaj térségében korán szerveződő forgalomgyűjtő és -elosztóhely.

Az Árpád-kor vége felé, az európai agrárforradalom eredményeinek átvételével, az ön-ellátó parasztgazdaságok és az uradalmak áttértek az árutermelésre és megindult a különböző gazdasági terek (mikro- és mezoregiók) közötti termékcserre. A helyi energiák (a természeti és humán erőforrások) különbségei eltérő tájhasználatot eredményeztek, és az ezek közötti térkapcsolat elsősorban a tájak érintkezésénél, az alföldperemi völgynyílásokban és a folyami átkelőhelyeken erősödött fel, amely a központi helyek (mezővárosok) kialakulásához vezetett.²

A késő középkorban, a 14–15. században egyre jelentősebb a nagytájak közötti kereskedelmi kapcsolat, amely – a korábban említett – vásáröv piacközpontjaiban, a vásárvárosokban bonyolódott le. A vásárövezet, mint határfelület (kontaktzóna) a társadalmi-gazdasági aktivitás és a gazdasági erő akkumulatív területe, amely Süli-Zakar István és Csüllög Gábor szerint a középkor vége felé az ország gazdasági centrumtérsege volt.³ A vásárvonal Tokaj-Hegyalján áthaladó szakaszán egy mezővárosi agglomeráció, tizenkét bortermelő oppidum egyetlen vásárhely- vagy piacközpontként működött. A helyi és közvetítő kereskedelem jelentőségét a Tokaj-hegylajai mikrorégió szőlő- és borgazdasága és a Tisza tokaji átkelőhelye határozta meg. A földrajzi munkamegosztás eredményeként kialakult gazdaságföldrajzi makro-, mezo- és mikrorégiók komplementer, egymást kiegészítő termelő tevékenységet folytattak. A történeti nagytájak (régiók) termékcserre-forgalmát a középkor végére kialakult kereskedelmi utakon bonyolították le. A tokaji átkelőhely forgalomgyűjtő és elosztó szerepe kiemelkedő jelentőségű volt az interregionális keres-

kedelemben. A Felföld-régiótól délre és délkeletre, így az Alföld, az Északkeleti-Kárpátok és Erdély közötti forgalmát a Tisza tokaji átkelőhelyén bonyolították le. A tokaji révhely és az említett országrészek közötti közlekedési pályákat az ún. ráhordó vagy csatlakozó, alacsonyabb rendű közlekedő utak (via strata) egészítették ki. Borsy Zoltán szerint a nyírségi hordalékkúp-síkság és a Hajdúság a „híd szerepét töltötte be” a Felföld, a tiszai Alföld és Erdély között, Debrecen is érintő, két

2. ábra. A Miskolci-kapu (-táj) és a Tisza tokaji átkelőhelye

2 Beluszky Pál: Hegyalja – A páratlan táj. In: Tokaj-hegylajai borvidék – Hazánk első történeti tája. Szerk. Frisnyák Sándor – Gál András. Nyíregyháza-Szerencs, 2012. 7–21.; Csüllög Gábor – Horváth Gergely: A Sajó-Hernád kapu történeti tájkaraktertipusai, In: Felföld: tájak, népek, tevékenységek. Szerk. Tamás Edit – Kókai Sándor Nyíregyháza-Sárospatak, 2020. 254–263.

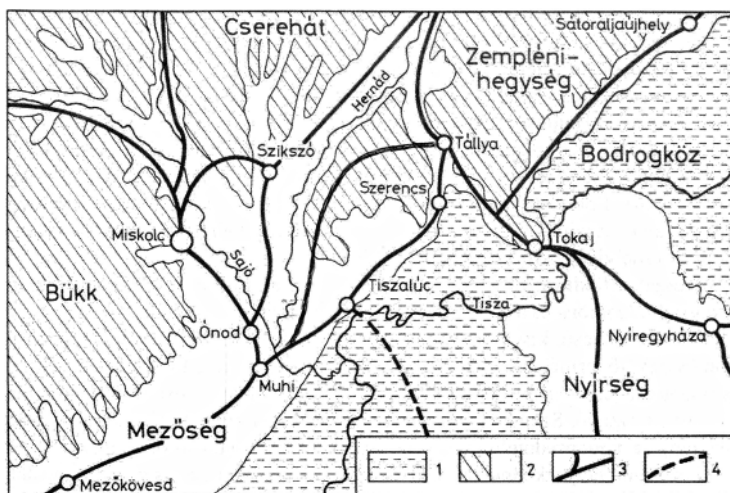
3 Süli-Zakar István – Csüllög Gábor: A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: A terület- és településfejlesztés alapjai. Szerk. Süli-Zakar István. Budapest-Pécs, 2003. 15–44.; Csüllög Gábor: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen, 2006. 173 p.

egymással párhuzamosan haladó útvonalal.⁴ A Debrecenből – a Hortobágyon is áthaladó – Szolnokig terjedő út csak időszakosan, a száraz évszakokban volt használható.

A tokaji átkelőhely jelentőségét növelte a Miskolci-kapu (-táj), a Kárpát-medence egyik legerősebb forgalomgyűjtő és -elosztó helye (2. ábra). A Pest-Budáról induló, és az Északi-középhegység peremén (a vásáröbven) haladó ősi kereskedelmi és stratégiai út a Sajó és a Hernád összefolyásánál, Muhi és Ónod térségében három irányba ágazott el: a Sajó-völgy (Miskolc), a Hernád-völgy és Tokaj-Hegyalja felé. Az ónodi Sajó-révtől két útvonalon volt elérhető a tokaji átkelőhely. A fővonal a Harangod nyugati peremén haladt észak felé, majd a Szerencsi-dombságon keresztül Tállyánál érte el a hegyaljai borvidéket. A másik, kisebb jelentőségű útvonal a Harangod Taktaközre néző peremén, Tiszalúc érintésével, Szerencsig terjedt. Innen két irányban lehetett tovább haladni, egyrészt Ond és Rátka érintésével Tállyára, vagy a hegyaljai via magna vonalához kötődő, lokális jelentőségű úton (Bodrog-) Keresztúrig. A Szerencs-patak alföldperemi völgytorkolati medencéje (a Taktaköz északi öblözete), amelyen az említett útszakasz vezetett át, az időszakos árvízi elöntések miatt, nem volt folyamatosan használható (3. ábra).

A Tokaj-Hegyalja falvait és mezővárosait összekötő fő- és mellék-útrendszer része volt annak a kereskedelmi útvonalnak, amely Pest-Buda térségéből indult, majd Sátoraljaiújhelytől a Felső-Bodrogköz ármentes térszínein haladt tovább Ungvár és Munkács érintésével, a Latorca-völgyében a Vereckei-hágó felé. A mezőzombori párkánysík és (Bodrog-) Keresztúr térségéből két – a Tokaji-hegyet körülölelő – összekötő út vezetett a tokaji átkelőhely felé.

Az ártérszűkület felszínborítása hasonló volt, mint a két szomszédos természetföldrajzi kistáj, a Bodrogköz és a Taktaköz ártéri erdővel tagolt lápos-mocsaras területe. A Tisza amfibikus árterében áthaladó út néhány méter magas töltésen épült, és azon – az árvizek levezetését szolgáló – átereszeket építettek s ezeket fahidak ívelték át (4. ábra). A 18. század közepéig a földesúri tulajdonban lévő rév csónakokkal, illetve hidasnak nevezett komppal szállította át a Tiszán átkelni szándékozókat. 1686-ban, az uradalmi összeírásban a

3. ábra. A Miskolci-kapu és a tokaji átkelőhely kereskedelmi útvonalai a 15. század vége felé.

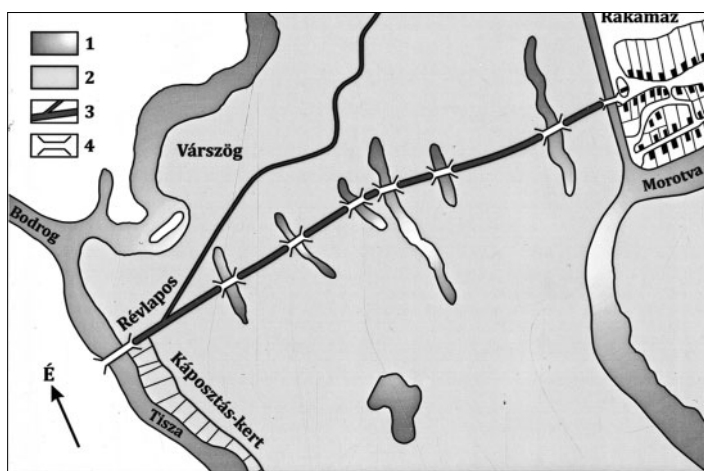
Jelmagyarázat: 1= közlekedési gát (ártéri lápok, mocsarak), 2= ármentes térszínek, 3= fontosabb (föld-) út, 4= állathajtó út

4 Borsy Zoltán: Debrecen és vidékének földrajzi viszonyai. In: Debrecen története 1693-ig. I. Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1984. 13–27.

révháznál négy „hidas” és egy „kettős hajó” szerepel, mint a révészek eszköze. Az első Tisza-híd, mely a térképvázlatunkon is látható, 1753-ban épült fel, és felgyorsította a folyón való átkelést. A két medernyílású fahíd szélessége 4 öl (= 7,6 méter), hosszúsága 90 öl (= 171 méter) volt.⁵ A híd az árvizek és jégzajlások miatt többször megrongálódott, 1849-ben leégett, majd a helyreállított új híd 1861-ben elpusztult és ettől az időtől 1896-ig, a modern, vasszerkezetű híd felépítéséig a forgalom ideiglenes közúti hídon folyt.⁶

A tokaji partszakaszon, a hídfő közelében volt a tutajkikötő, a fatelep és -feldolgozó műhely, továbbá a sóhivatal raktárépülete, a vendégfogadók, a szálláshelyek, és a szekérfuvarozással kapcsolatos mesterségek, pl. a lópatkoló kovácsok és a kerékgyártók műhelyei.

Az ősi átkelőhelyet először földvár (Hímesudvar), majd a 14. századtól a Bodrog és a Tisza összefolyásánál épült kővár védelte, 1704-ig. Az ártérszűkület nyírségi peremén, a rakamazi „hídfőhely”-től 7 km-re a szabolcsi földvár – egyéb funkciói mellett – szintén ezt a védelmi szerepkört látta el.⁷

4. ábra. A tokaji átkelőhely a 18. században (Kneidinger András 1776 körül készült kéziratos térképe alapján). Jelmagyarázat: 1= vízfelület, 2= ártéri gyep, láp és ligeterdő, 3= töltésen épült út, 4= fahíd

Tokaj történeti tájhasználatát a hely- és tájtörténeti forrásművek leírásain kívül a 18. századi kéziratos térképek, elsősorban Kneidinger András 1770-es években készült mappája (5. ábra) és az első katonai felmérés (1783/84) alapján tudjuk jellemezni.⁸ A helyi energiákat (a tájpotenciál természeti elemeit) a Tokaj-hegylajai mikrorégió többi településéhez hasonlóan, Tokajban is racionálisan hasznosították. A település gazdálkodási területét a Tokaji-hegy tetőrégiójától a Tisza alluviális síkságáig – a magassági térszínnekhez alkalmazkodó – övezetesség jellemzi. A To-

kaji-hegyen, a tetőrégióban erdő, alatta erdőirtványon bozótos terület, majd a szőlő- és gyümölcsstermesztés sávja, és végül a Tisza árterében rét és legelőföldek, ártéri ligeterdők képezik az agrárium munkaföldrajzi területeit. A történeti források szerint Tokajban a 16.

5 Gyulai Éva: Tokaj városképe a XVIII. században. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok I. Szerk. Bencsik János – Orosz István. Tokaj, 1995. (A továbbiakban: Várostörténelmi tanulmányok I.) 201–254.

6 Frisnyák Zsuzsa: A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. 346. Budapest, 2001.; Frisnyák Zsuzsa: Közlekedéstörténeti tanulmányok. Nyíregyháza, 2021. 210.

7 Németh Péter: Erős vár földből és fából. In: Szabolcs. Száz magyar falu könyvesháza. Szerk. Németh Péter. Budapest, é.n. 148–157.

8 Boros László: Tokaj földrajza írásban és képen. Tokaj–Nyíregyháza, 2012. 168.; Frisnyák Sándor: Adalékok Tokaj történeti földrajzához. Földrajzi Közlemények, 103. évf. 1979. 1–3. sz. 125–129.

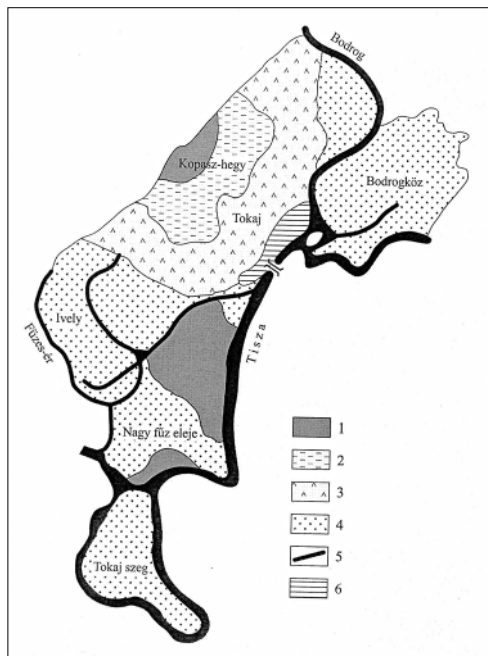
század közepétől a 19. század közepéig nem foglalkoztak szántóműveléssel,⁹ mivel a hegyláb felszín közvetlenül az árvízjárta Bodrogköz és Taktaköz területével érintkezik.¹⁰

A földhasznosítási formák (munkahelyövezetek) a makro- és mikroreliefhez igazodva magassági övezetekbe rendeződtek. Az övezetességben és az övezethatárok stabilitásában az ésszerű alkalmazkodás, a természet és az ember együttélésének dinamikus összhangja és egymásra hatása érvényesült. A megtelepedéstől a 19. századig a tájhasználati stratégia, vagyis a helyi energiák gazdasági hasznosítása sikeresnek minősíthető¹¹.

A 16–17. században Tokaj-Hegyalja az ország egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott mikrorégiója volt. A legjövödelmezőbb ágazat a szőlő- és borgazdaság volt, amelynek területe kb. 50-55%-ban a felvidéki városok (Kassa, Kiszseben, Eperjes, Bártfa stb.) gazdag polgárainak tulajdonát képezte. Az itt megtermelt jövedelmet az extraneusok kivonták a kistájból, így az épített környezet, a mai településkép nem jeleníti meg az egykori gazdagságot. A 18. században Lengyelország háromszori felosztása után a Tokaj-hegylajai bor legfontosabb felvevőpiacát elveszítette. A lassú leépülést a 19. század vége felé a filoxéra (gyökértetű) pusztítása tetőzte be, amikor a szőlőültetvények és szőlőkertek kb. 85-90%-a megsemmisült.

A 19. század közepétől a nagy háborúig terjedő alföldi környezetátalakító munkák, a folyószabályozások, ármentesítések és lecsapolások Mendöl Tibor professzor szerint „eltüntette a két fő tájtípusnak, az ártérnek és az ármentes szintnek a különbségét, egyetlen ármentes szintté alakították az egész vidéket s mindenütt a szántóföldet tette uralkodóvá”.¹² Megszűnt az ártér közlekedés-akadályozó hatása, így 1859-ben megépülhetett a Tokajt is érintő, Pest-Szolnok-Debrecen-Nyíregyháza-Miskolc vasútvonal, a „tiszai vaspálya”, amely megszüntette a tranzitforgalom település- és gazdaságfejlesztő hatását.

A filoxéra-pusztítását követő reorganizációs folyamat módosította Tokaj történeti tájhasználatát. A szőlőövezet magassági határa a korábbinál kb. 100 méterrel alacsonyabb lejtőszakaszra süllyedt, és településhatár mentesített ártérövezetében teret nyert – az előző évszázadokban

5. ábra. Tokaj tájhasználat a 18. században (Kneidinger András 1776 körül készült kéziratoss térképe alapján). Jelmagyarázat: 1=erdő, 2= erdőirtványon kialakult bozótos terület, 3= szőlőültetvények, 4= ártéri rét és legelő, 5= vízfelület (Az ábrákat szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z. és Bancsi P.).

9 Németh Gábor: Mezővárosi politika és autonómia Tokajban, 1526–1848. In: Várostörténelmi tanulmányok I. 111–124.

10 Boros László: A társadalmi termelés földrajzi alapjai. In: Várostörténelmi tanulmányok I. 9–20.

11 Frisnyák Sándor: Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználat és térszerkezete (895–1920). In: Zempléni Múza, XXIII. évf. 2023. 2. sz. 5–15.

12 Bulla Béla – Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 1947. 608.

hiányzó – szántóföldi gazdálkodás. A 20. század elején a szántóterület már 21%-kal részesedett a mezőgazdasági földalapról, és a jövedelem 30%-át adta. A szőlő továbbra is vezető ágazat maradt, a városföld 17%-át foglalta el és a kataszteri tiszta jövedelemből 50%-kal részesedett. A 19. századi változásfolyamat negatív hatással volt a népességszám alakulására, a város lakóinak száma stagnált, 1870-től 2001-ig – kisebb ingadozásokkal – 5000 fő körül maradt, napjainkra pedig 3694-re csökkent.

A helyi energiákra épülő, több mint egy évezredes szőlő- és borgazdaság, és annak terméke, a tokaji bor világhírve továbbra is megmaradt, termőterületét, Tokaj-Hegyalját a világörökség részévé (2002) és történeti tájjá nyilvánították (2012).

Összegzésként megállapítható, hogy Tokaj, mint tiszai átkelőhely és kikötőváros hosszú időn át olyan helyzeti energiával rendelkezett, amely a távolabbi tájak „közvetett érintkezéséből” fakadt. A 19. század közepétől – a vázolt hatásrendszerek következtében Tokaj a közvetlenül érintkező kistajak regionális piacközpontjává alakult át.¹³

Frisnyák Sándor

Historia domusok jelentősége és szerepe a múltban, valamint napjainkban a történeti kutatások számára (Általános történeti áttekintés)¹

Helytörténetírásban betöltött fontos szerepét a *historia domus*oknak a múlt évszázad jeles bencés történésze, Vanyó Tihamér hangsúlyozta elsőként a plébánia-történetírás vonatkozásában, egy 1941-es tanulmányában.² Habár ő is lényegesnek tartotta, hogy ezek objektív képet adjanak a település, plébánia életéről; megengedően azonban nem értékelte negatívumként azt sem, ha az egyes plébánosok szubjektív kiegészítésekkel is élnek. Mindezek ugyanis az utókor számára is árnyalják a történeteket, emberközelivé téve az egykor élt eleink mindennapjairól információul szolgáló forrástípust. Nem kell természetesen külön hangsúlyozni, hogy a *historia domus* vezető plébános őszinte és tisztességes eljárását Vanyó is elvárhatónak tekintette.

Egy másik pap kutató, Félegyházy József néhány évvel korábban egy 1936-ban kelt cikkében pl. rossz példaként hozza fel, amit ő egy *historia domus*ban tapasztalt. Azaz, miszerint a püspök egy órán keresztül bosszantotta és kellemetlenkedett a feljegyzés szerint a plébánossal.³ Kovács József szeged-csanádi püspöki általános helynök hasonlóan kerülendő

13 Mendöl Tibor: Általános településföldrajza. Budapest, 1963. 567.

1 Készült a HUN-REN PPKE-PTE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretében, a TKI támogatásával. A 2023. május 19–21. között Tatabányán, a Honismereti Szövetség szervezésében megrendezett XIX. Országos Honismereti Kiadványszerkesztői Konferencia első napján elhangzott előadás írott változata.

2 Vanyó Tihamér: A plébánia-történetírás módszertana. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 1940–1941. 3–64.

3 Félegyházy József: A Historia Domus vezetéséről. Egyházi Lapok, 1936. 296–298.

példaként hozza, az általa a csanádapácai *historia domus*ban találtakat, mely gyakorlatot a plébánosoknak nyilvánvaló, hogy mellőzniük kell. Ott ugyanis a plébános haragban volt egy családdal, így minden rosszat leírt róluk, ami csak eszébe jutott. Évtizedekkel később a család egyik fia, már szintén papként visszakerült erre a plébániára. A kezébe került és átolvasott *historia domus*nak a családjára vonatkozó részeit ezt követően lábjegyzetelte, hogy az ő szemszögükből hogy is voltak azok a dolgok valójában.⁴ Természetesen egyik pap eljárása sem túl szerencsés, még ha utóbbi reakciója azért valahol megérthető.

Előírás, hogy minden plébánia köteles plébániai irattárat és levéltárat kialakítani. Erre már Vanyó is utalt említett írásában, rögzítve, hogy miként kell annak kinéznie, az iratokat kezelni, elkülöníteni: oklevelek, okiratok; levelek; egyházlátogatási/kánoni vizitációs jegyzőkönyvek; anyakönyvek (keresztelési, esketési, halotti, ill. esetenként bérnálási); *historia domus*ok; egyéb iratok (pl. tervrajzok). A gyakorlatban a mai körülmények is hasonlóak ezek kialakítása és elhelyezése tekintetében.⁵ Külön eleme tehát ennek az archivisztikai felosztásnak a *historia domus*. A felsoroltakon belül a két legismertebb ezen kívüli dokumentumtípus az anyakönyvek és kánoni vizitációs jegyzőkönyvek csoportja. Az előbbieket talán nem kell bemutatni, azok a nagy nyilvánosság számára is eléggé ismertek, utóbbiakról azonban néhány mondatot érdemes ejteni, ugyanis ezek is a helytörténeti kutatások szempontjából, a *historia domus*okhoz hasonlóan fontos, de eddig talán kevésbé ismert kútforrások. Az utóbbi időkben azonban közülük is vannak, melyek forráskiadványként elérhetőek nyomtatásban is. Itt a veszprémi egyházmegye 1778–1779. évi egyházlátogatási jegyzőkönyveit említeném példaként, melyek Kanász Viktor szerkesztésében láttak napvilágot.⁶ Egy az egyházmegye által összeállított kérdőív alapján lettek bizonyos időközönként rögzítve az egyes plébániák működésével összefüggésben lévő információk, hitéleti, statisztikai szempontokat és konkrét gyakorlati sajátosságokat is megörökítve. Rendszerint a főpásztor vagy megbízottjaként a területileg illetékes főesperesek végezték ezt a látogatást az egyes plébániákon, majd arról jegyzőkönyv készült.⁷

Irományom tárgyát jelentő forrástípus legáltalánosabb elnevezése a *historia domus*, azaz háztörténet, de esetenként *historia domus parochialis*, *historia parochiae*, azaz plébánia-történet alakban is előfordul, esetleg *res gestae parochiae* formában. Részben a krónika és *annales*, tehát évkönyv műfaji elnevezés is helytálló rá, még ha teljes egészében nem is feleltethetőek meg annak.⁸

TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

Az Esztergomi Főegyházmegye első fennmaradt és már *historia domus*ként megszületű ilyen kötetének a győrzámolyi plébánia 1700-ban megkezdett háztörténete tekinthető,

4 Kovács József: A Historia Domus mint a plébánia működését összegző forrás. A Szegedi Szent Gellért Szeminárium Évkönyve, 2015/1–2. 123.

5 Vanyó 1940–1941. 23–39.

6 A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta: Kanász Viktor. (A veszprémi egyházmegye múltjából 35), Veszprém 2020; A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. II. Veszprém megye. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta: Kanász Viktor. (A veszprémi egyházmegye múltjából 37.), Veszprém, 2021.

7 Kanász 2020. 8–9.; A kánoni vizitációkkal kapcsolatos jelenlegi szabályozásokról lásd: Kovács József: A visitatio canonica szerepe az egyházmegye kormányzásában. A Szegedi Szent Gellért Szeminárium Évkönyve, 2015/1–2. 105–116.

8 Vanyó 1940–1941. 37. vö. Beke Margit: A historia domus fontossága, helye és gyakorlata. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1997/3-4. 150.

illetve nevezhető. Ettől függetlenül vannak ennél jóval régebbi, egyéb intézmények történetét hasonlóan megörökítő korábbi *historiák* (*Liber Ruber*, Pannonhalma, 1240 körül; nagyváradai káptalan *chartulariuma*, 1374). Általánosságban megállapítható, hogy az egyes egyházmegyei rendelkezések megszületésétől függetlenül számtalan településen már azt megelőzően is megkezdték ezek vezetését a plébánosok. Természetesen ennek nem feltétlenül az egyes papok történetírói elkötelezettsége volt az oka – ugyan esetenként persze ennek meglepte sem zárható ki – hanem gyakorlati szempontok, az információk és adatok visszakérésének, majd az újabb plébánosok és káplánok beilleszkedésének megkönnyítése, hogy ők visszaolvashassák a plébániaközösségben, illetve a településen történeteket, s így tisztában legyenek a viszonyokkal. Az első plébániai *historia domusok* közé sorolható az 1415-től megkezdett nyögéri, az 1526-tól vezetett mátraszöllösi, az 1552-től jegyzett nagygoroszi és az 1657-ig visszanyúló nemesladányi.⁹

Elsőként a váci egyházmegyében lett központilag elrendelve a *historia domusok* vezetése 1774-ben gróf Cristoforo Migazzi megyéspüspök (1756–1757, 1762–1786) által. Nem egy egyházmegye volt azonban, amelyben csak a 19. század végén vagy 20. század elején hozták a püspökök e tárgyban első központi rendelkezésüket. Példaként említhetjük, hogy az Esztergomi Főegyházmegyében Scitovszky János bíboros, hercegprímás, érsek (1849–1866), valamint a Veszprémi Egyházmegyében Ranolder János megyéspüspök (1849–1875) 1858-ban hozott erre vonatkozó döntést. Desseffy Sándor csanádi megyéspüspök (1890–1907) is csak 1894-ben rendelkezett a *historia domusok* tárgyában egyházmegyéje vonatkozásában. Gróf Zichy Gyula pécsi megyéspüspök (1905–1926) 1913-ban, Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök (1905–1927) 1924-ben járt majd csak el ugyanígy. Így sem feltétlenül minden egyházmegyében születtek rendelkezések. Máshol pedig habár nem hangsúlyozták külön rendelkezésben, de ajánlottak tartották a püspökök, hogy az egyes plébánosok ezeket vezessék.¹⁰

Változó az egyházmegyék tekintetében az is, hogy éppen melyikben milyen mennyiségben maradtak fenn *historia domusok*. Példaként az Egri Főegyházmegyét hozhatjuk fel példaként, melynek területén Dóka Klára megállapítása szerint alig maradtak fenn ilyen jellegű források.¹¹

Rott Nándor veszprémi megyéspüspök (1917–1939) nyomtatásban is megjelent bérmlási feljegyzéseiből tudjuk, hogy ő bérma-körútjai során rendre felhívta a *historia domusok* fontosságára az egyes papjainak a figyelmét, sokan ígérték is ilyenkor neki, hogy mulasztásaikat pótolni fogják.¹² Az egyes főpapoknak elsősorban tehát bérmaútjaik alkalmából nyílt lehetőségük – esetleg kánoni vizitációk során – belepillantani a *historia domusokba* és annak vezetésére inteni a plébánosokat. Országosan is jelentős történeti események kapcsán a püspökök külön is felhívták időről-időre papjaik figyelmét ennek fontosságára. Példaként Grósz József kalocsa-bácsi érsek (1943–1961) egy 1945-ös körrendeletét emelhetnénk erre ki. Ebben a második világháború településeket érintő eseményeinek gondos lejegyzetelésére utasított. Beleértve a háború okozta emberi és anyagi veszteségek feltűntetését, különös tekintettel az egyházi intézményeket illetően.¹³

9 Uo. 149–150., vö. Kovács 2015. 117–118.; Dóka Klára: Plébániák, gyülekezetek, hitközségek iratai (Történeti áttekintés 1950-ig). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1990/2. 219.

10 Beke 1997. 149–150., vö. Kovács 2015. 117–118.

11 Dóka 1990. 219.

12 Rott Nándor veszprémi püspök bérmlási feljegyzései, 1921–1938. Sajtó alá rendezte Körmendy József – Rajczí Pál. (A Veszprémi egyházmegye múltjából 17.) Veszprém, 2000.

13 Grósz József kalocsa-bácsi érsek 1945. évi X. körlevél 2929. sz. körrendelet (*Historia domus* vezetése)

A HISTORIA DOMUSOK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI¹⁴

Mindenképpen át kell tekintenünk, hogy mely esetekben milyen rendelkezések voltak érvényben a *historia domus*ok vezetése kapcsán az egyházmegyei elrendeléseket követően. Alapvetően ahol már azt megelőzően is vezették, azokban az esetekben annak folytatására buzdítottak néhány instrukcióval kiegészülve, hogy miknek kell mindenképpen feltűntetésre kerülnie. Azokon a plébániákon, ahol korábban nem vezettek *historia domus*ot, ott bármikor is született az egyházmegyei elrendelés, minden esetben utasítás volt arra, hogy lehetőség szerint a plébánia alapításától a jelen pillanatig a plébániai levéltárban fellelhető dokumentumok segítségével a plébánosok írják meg annak történetét. Az így megkezdett *historia domus*oknak ezen része visszaemlékezés, memoár, azaz emlékirat esetleg krónika jellegűként határozható meg. Ezt követően azonban napló-szerűen rendszeres bejegyzésekkel kellett a plébánosoknak évkönyv jelleggel vezetniük a kötetet. Minden esetben, ha a főpapok a *historia domus* vezetésében megszakadást tapasztaltak az egyes plébániákon, felhívták a plébánosok figyelmét a folytatásra, a kihagyott részek utólagos pótlására.

Általános jellemzőkként elmondható, hogy a plébános – vagy ha az nem volt, akkor a plébániai kormányzó – volt köteles vezetni a *historia domus*ot. Esetenként a káplánja is elláthatta ezt a feladatot, de mindenképpen papi személynek kellett lennie az írójának. A *historia domus*ok nyelve alapvetően a latin volt, azonban a 19. század második felében – helytől függően, hogy mikortól – rendszerint áttértek a magyar nyelvre, aminek a 20. századra a használata általánossá vált (esetenként nemzeti nyelvek is előfordulhatnak). A háztörténetet mindenképpen kézzel kellett írnia a papoknak, *nota bene* azokon a helyeken ahol ma is vezetik, ott jelenleg is a kézzel írott bejegyzés az elfogadott. Abban az esetben, ha a plébános kézírása olyan, hogy nehezen olvasható, engedményként él az a lehetőség manapság, hogy a pap által legépelt nyomtatott szöveg egy megbízható plébániai alkalmazott útján vezetessék át kézzel a *historia domus*ba. A bejegyzésekre töltőtoll használata az ajánlott, mivel a golyóstollal írt szövegek hamarabb kopnak, kevésbé tartósak. Ha egy kötet betelik, újat kell nyitni, aminek lehetőség szerint azonos méretűnek kell lennie. Spirálfüzetet nem használhatnak, ha másképp nem megoldható a lapokat külön kell a plébánosnak bekötötnie, hogy egységes kötetben szerepeljen a háztörténet.

A *historia domus*ok a plébánia tulajdonát képezik, onnan eredetileg nem vihetők el. Egyházmegyei rendelkezések alapján esetenként a régebbi kötetek az egyházmegye levéltárába azonban beszállításra kerültek. 1945-ig kizárólag felszentelt személyek voltak jogosultak beletekinteni ezekbe a kötetekbe a plébánosok tudtával és engedélyével. Mint korábban említettem, az érsekek és megyéspüspökök pedig amikor megfordultak az egyes plébániákon, külön is ellenőrizték – és kötelességük is volt ellenőrizni –, hogy milyen szorgalommal vezetik azokat plébánosaik. 1945-öt követően az éppen hatályos levéltári törvények vonatkoznak a *historia domus*okra is, ekkortól már nem csak klerikusok tekinthetnek bele az 50 évnél régebbi kötetekbe. A személyes adatok vonatkozásában is a levéltári törvényben¹⁵ meghatározottak a követendő szabályok, azaz az érintettek halála után 30 évvel, ha azt nem lehet tudni, hogy mikor történt, akkor a születését követő 90. év után, ha azonban az sem tudható, akkor az irat – tehát a *historia domus*-béli bejegyzés – keletkezésétől számított 60. év után kutatható a személyekre vonatkozó információ. Habár rendszerint

14 Kovács 2015. 123–128.; Beke 1997. 150–152.

15 1995. évi LXVI. törvény hatályos változatát lásd: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 29.)

felhívás volt a plébánosok irányába, hogy amennyiben mellékletként fényképeket és újságcikkeket helyeznének a *historia domusok*hoz, azt inkább külön erre használt dobozokba tegyék, ennek ellenére jómagam is találkoztam már olyan háztörténettel, ahol a cikkeket, képeket beragasztották. Utóbbiakra eredetileg javallott volt, hogy ráírják az azokon látható személyek nevét, a későbbi beazonosíthatóságért. Valóban sajnos évtizedek múltán, ha ezek nincsen feltüntetve, szinte lehetetlen kideríteni, hogy kiket ábrázol.¹⁶

A szabályozásokat korábban már érintettem. Jelenleg is ajánlott a plébánosoknak vezetni, de nem kötelező jellegű. Esetenként az éppen hivatalban lévő megyéspüspökök vagy érsekek felhívásai azonban meg-megjelennek, hogy jónak tartják, ha azt a plébános vezeti. Általánosságban megfigyelhető, hogy széleskörű visszaesés tapasztalható az 1980-as évek végétől a *historia domusok* vezetése tekintetében. Példaként említeném – a Boldogasszony Iskolanővér Beke Margitra hivatkozva – hogy 1986-ban az Esztergomi Főegyházmegye 153 plébániája közül csak 82-ben vezették a háztörténetet. Elvben azonban nincs akadálya, hogy a plébánosok ma is vezessék.¹⁷ Az Egyházi Törvénykönyv külön nem rendelkezik a *historia domusokról*.¹⁸

A HISTORIA DOMUSOK TARTALMI JELLEMZŐI¹⁹

Az általános jellemzőkön kívül tartalmilag is érdemes áttekinteni, hogy milyen információkhoz juthatunk hozzá, ha helytörténeti kutatást kívánunk folytatni a *historia domusok* kútfőként való felhasználásával. Az alábbiakban az ideális esetet tekintem át, hogy ha kellő szorgalommal és rendszerességgel vezették a plébánosok, akkor mely történésekről adhat számot egy *historia domus*. Viszont ettől a gyakorlat nagyon gyakran eltér, sokszor olyan dolgokról nem esik szó, amelyre pedig számítanánk, amely pedig jelentéktelen információ, az feltüntetésre kerül. Például pár éve Trianon 100. évfordulója kapcsán áttekintettem több Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye-béli *historia domus*t. Az esetek többségében vagy semmi utalás nem volt a békediktátumra és következményeire, vagy épp csak annyi, hogy megtörtént, még az elcsatolt bácskaiakban sem igazán említették. Hasonlóan néhány évvel azt megelőzően a Veszprémi Egyházmegye-béliekben az 1919-es tanácsköztársaság kapcsán lényegében szinte semmi nem volt a helyi történések kapcsán, holott biztos tudható, hogy elég erős hatása volt a kommunisták rövid uralmának az egyház és állam kapcsolata vonatkozásában. Felmerülhet, hogy ennek mégis mi lehet az oka? Gyaníthatóan az, hogy a viharos időszakban az éppen hivatalban lévő plébánosok előre gondolva, hogy esetleg a *historia domusok* illetéktelen kézbe kerülhetnek, így elkerülendő, hogy magukat vagy környezetüket kellemetlen helyzetbe hozzák, így inkább általánosságban egyéb információk lejegyzésére szorítkoztak. *Nota bene* több évtizeddel később, az 1950-es évek egyházellenes intézkedései során megesett, hogy plébániai házkutatások alkalmával *historia domusok*at lefoglaltak. Itt példaként a szeged-belvárosi plébánia háztörténetének I. kötetét kell meg-

---

16 Egyébként hasonló probléma volt korábban a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár fotótárával is, sok képen nem lehetett tudni, hogy kik szerepelnek. Itt szerencsére végül egy idős már nyugalmazott plébános, volt kalocsai aulista, öreg napjait azzal töltötte, hogy jegyzéket készített arról, melyik képen kik szerepelnek. Sokukat ő is ismerte a régmúltban. A 2002-ben elhunyt Dombay Ernőről van szó. Az általa korábban plébánosként vezetett *historia domusokról* is elmondható, hogy igen nagy precizitással vezette azokat, sajnos nem minden plébánosról mondható ez el.

17 Beke 1997. 152.

18 Vö. Codex Iuris Canonici. 1983. https://torvenykoenyv.katolikus.hu/www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/cic_index_hu.html (Utolsó letöltés: 2023. 10. 29.)

19 Beke 1997. 150–152.; Kovács 2015. 119–128.

említeni, amit a lefoglaláskor éppen az akkori káplán olvasgatott szobájában.²⁰ Van, amikor meg teljesen triviális, történelmileg nem túl fontos adatokat is feljegyezhetnek, teszem azt kis túlzással, hogy megellett a plébános tehene.

A plébánosoknak ideális esetben kb. egy hónapra visszatekintve volt tanácsos dátum szerint lejegyzetelniük, hogy mikor milyen releváns események történtek a plébánia, a templom, az egyházközség és a település vonatkozásában. A *historia domus*oknak jó esetben tartalmaznia kell, hogy milyen jelentősebb hitéleti események zajlottak, zajlanak a plébánia közösségén belül, különös tekintettel az elsőáldozásokra, bérmálásokra, lelkipraktikumok esetleg szentségimádások megrendezésére, az azokon való részvételre. Kegyhelyek esetén a zarándokok, zarándokcsoportok jelenléte, statisztikai adatai is feltüntetésre kerülhetnek. Különböző plébániai imaközösségekről, az *Actio Catholica*, a Karitászműködésére vonatkozóan is lejegyzésre kerülhetnek információk. Az egyházközségi képviselőtestületek megválasztása és annak tevékenységének fontosabb momentumairól is köteles volt a plébános beszámolni a *historia domus*ban. A politikai események, választások, döntések, különösen az egyházra nézve súlyozottan releváns elemeiről a papoknak szintén bejegyzést kellett tenniük. Az egyházközség statisztikai adatait is időnként fel kellett jegyezni. Ez magában foglalta a nemek szerinti megoszlást, hitéletben való részvételt, miselátogatást, nemzeti és nyelvi összetétel alakulását egyaránt, valamint, hogy a különböző felekezetek milyen arányban vannak jelen a településen, s egymáshoz fűződő viszonyuk miként alakul. A plébánia személyzeti változásainak rögzítését is naprakészen kellett rögzíteni. Különböző nagyobb adományok beérkezésén felül a helyi egyházi épületek és birtokok adás-vételével, felújításával és átépítésével kapcsolatos tevékenységnek is fenn kellett maradnia a háztörténetekben. Ereklék, különböző műkincsek, mű- és kegytárgyak, liturgikus öltözetek beszerzése kapcsán ugyanez volt a helyzet. Abban az esetben, ha a plébánia rendelkezett filiával vagy filiákkal, a plébánosnak az azokon történt eseményekről is hasonló gondossággal kellett beszámolnia.

VÁLTOZÁSOK NAPJAINKIG

A *historia domus*ok gyakorlati hasznáról valamint történeti szerepéről, illetve a forrásként történő alkalmazásáról Vanyó Tihamért követően hosszú évtizedekig nem igazán foglalkoztak. Általánosságban is róluk Beke Margit 1997-es²¹ valamint Kovács József szeged-csanádi püspöki általános helynök 2015-ös²² írásai a legfrissebbek. Míg Beke Margit a történeti források síkján tekintette át a forrástípust, szorgalmazva a jelenre nézve a plébánosoknak, hogy ne mulasszák el napjainkban is vezetni azt, addig Kovács a történeti visszatekintéstől – érthetően különös tekintettel a Szeged-Csanádi/Csanádi Egyházmegye vonatkozásában tekintve ezt – tehát az erre való visszatekintéstől eltérően a *historia domus*ok mai vezetésének fontosságát elemezte részletesebben, az új technikai kihívásokból jövő változásokra is kitérve. Tehát a történeti szempontok helyett inkább a mai papoknak adva iránymutatást leginkább, hogy miért fontos vezetniük. Erre példa, a már korábban említett esetlegesen géppelve megszületett feljegyzés kézzel történő felvitele a *historia domus*ba. De fénykép és újságcikkmelléletek esetén is vagy a kinyomtatott megőrzést preferálja, esetleg a digitális meglévő melléleteknek folyamatosan, az újabb és újabb technikai változások eredmé-

20 Uo. 121.

21 Beke 1997. 149–154.

22 Kovács 2015. 117–128.

nyeként jelentkező, az újabb hordozókra történő átmásolás fontossága mellett érvelt. Alapvetően a technikai változások miatt általánosságban is a papír alapú rögzítés, ami hosszabb távúnak, maradandóbbnak tekinthető az archivisztikai szempontok tekintetében. A mikrofilmes másolatokra most nem térnek ki, az a plébánia hivatalok tekintetében nem, egyházmegyei és megyei levéltárak esetében releváns az ilyen módon történő átmentés és megőrzés, ahogyan a digitalizálás is, például a régebbi *historia domusok* esetén.

Zárásként mindenképpen fontos még megemlíteni, hogy a *historia domusok* vezetése nem csak a plébániákon volt bevett gyakorlat. Különböző egyházi intézmények, szerzetesrendek rendházai, zárdái ugyanúgy vezettek, esetenként ma is vezetnek háztörténetet. Rendszerint az intézmény vezetője, házfőnöke esetleg annak megbízottja – egy megbízott rendtag – látja el ezt a feladatot. Példaként a pesti piarista rendházat említeném, ahol jelenleg Ruppert József piarista szerzetes látja el ezt a feladatot.²³

Sági György

„Itt tanított s verselgetett Csokonai Vitéz Mihály”

„*Csurgót iskolája, iskoláját Csokonai tette híressé*” – ezekkel a szavakkal kezdte 1967-ben, a gimnázium 175. évfordulós ünnepségén előadását Boros Dezső. Ha csak egyetlen versét, a magyar felvilágosodás programadójának is tekinthető a *Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban* című ódját írta volna itt, már akkor is természetesen hangzana Csurgó és Csokonai nevének összekapcsolása. De nyolc és fél havi itteni tanári működésével, annak interimális, ideiglenes volta ellenére tanárként, a hazai diákszínjátszás megteremtőjeként is maradandót alkotott.

1798. március 12-én még Komáromban írt verse végén a professzorság reményében búcsúzkodott: „...*Isten hozzád! – Csókollak – még egyszer – a legutolszor csókollak – Ah, elveszett kedves Lillám*

*Isten hozzád!
Professzor Csokonay”*

Hamarosan ígérethez is jutott, igaz nem Keszthelyre, hanem Csurgóra. Az irodalomtörténet sohasem kérdőjelezte meg jóbarátjának Édes Gergely nagyvázsonyi lelkésznek a költő édesanyjához 1805. november 15-én írt levele tartalmát: „... *azt az időt ama híres Kinizsi Pál temetési helyénél egy klastrom düledékjei és a Bakony erdeje szélében, a tavasz kellemeit ifjúi érzéssel szemlélgetvén, míg nem azon közbe ő Festetics grófot levelezvén, meghívatott csurgói professzornak*”. A Keszthelyről Komáromba visszatérő költő itt értesült Lilla elvesztéséről. A házigazda verses önéletrajzában is így emlékezett:

„*Ő Nagyvázsonyban szintén kenyeremre szorult és
Ott hat holdnap alatt volt maradása velem
Míg nem csakugyan Csurgón neki jutna tanító
Szék, kicsináltattuk Festetics által előbb.*”²⁴

23 Koltai András piarista levéltárvezető közlése alapján.

1 Édes Gergely élete. In: *Vargha Balázs: Csokonai emlékek*. Budapest, 1960. 275.

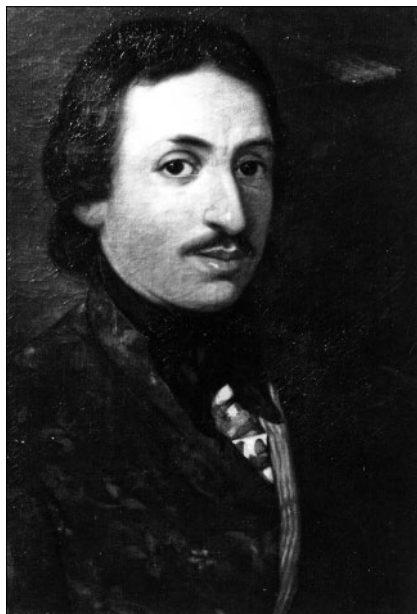
Az 1832-ben megjelent *Közhasznú Esmeretek Tárában* egyenesen arról olvashattak, hogy „1798-ban a nagy Festetics alkotta gimnáziumban oktatói széket tartta Csurgón, s megkérte Lillát, kivel nemrég Komáromban köte esmeretséget.”²

Haraszi Gyula (1860), Ferenczy Zoltán (1907), Csathó Kálmán (1924, 2002), Mészöly Gedeon (1940), Tápay-Szabó László (1941), Tótfalusi István (1966) életrajza is ezt a változatot vitte tovább. Csupán a Csurgót is jól ismerő szerzők, Kondor József, Héjas Pál, Boros Dezső, Vargha Balázs, Takáts Gyula, Bertók László tekintettek a tízhónapos csurgói tartózkodás előzményei, háttere mögé.

Még javában Komáromban volt, amikor 1798. január 22-én Festetics Györgyhöz írt levelében legalább két iskolára gondolt „... méltóztasson engemet valamelyik Oskolájában Professzorságra kegyelmesen felvenni...”³ Keszthelyről azonban elutasító választ kapott: „... a fel állított Georgiconban megkívánható Gazdaságbeli tanító, már Esztendeje, hogy helyben vagyon, a' kit is mind Szép tapasztalásaira, mind szorgalmatosságára nézve esmervén mostani hivatalyából el nem bocsáthat Eő Nga, többre pedig ezen tárgyban a kidolgozott Plannum szerint szükség nintsen.”⁴

A Csurgón őrzött, és az iskolai évkönyvekben közölt levelezés bizonyítja, vele csak az új professzor megérkezéséig számoltak. Csurgóra, gimnáziumára hízelgő változat mellett Bertók László, Vargha Balázs, Julow Viktor ötven évvel ezelőtti könyvében nagyobb hangsúlyt kap a keszthelyi Georgiconra vonatkozó ajánlat.⁵

Beteg, hideglelősen érkezett a Somogy vármegyei Csökölybe egykori debreceni diák-társához, Kiss Bálint lelkészhez. Útitársa a hedrehelyi iskolába meghívott Szokolai Dániel volt. Hiába volt az Édes Gergely által megörökített csurgói professzori meghívás, az állást csak többszöri kérés után foglalhatta el. Lehet, hogy Szokolay Dániel miatt. A csurgói tanárát Debrecenbe elkísérő tanítvány, Gaál László visszaemlékezése segít. Elképzelhető, hogy éppen az esperes miatt sértődött meg, hiszen fenntartásai voltak a személyét illetően, elsősorban Szokolai Dániellel fenntartott barátsága miatt. Tőle tudjuk, hogy Szentgyörgyi azért ellenezte az alkalmazását, mert Debrecenben tanuló fiától azt hallotta, hogy a poéták tanítását is valószínűleg azért vették el tőle, mert nem volt alkalmas tanítónak, ráadásul „még Szokolaynak is jó barátja, pedig Szokolai korhely tanító.”⁶ Ha Gaál László emlékezete e kérdésben pontos, és 1799 elejére és Szokolayra vonatkozik a leírt esemény, meg lehet érteni az esperes óvatosságát: „1799ben Febr. Hónapban az a Belső Somogyi Traktus Es-

Csokonai Vitéz Mihály portréja a csurgói református gimnázium dísztermében (Aggházy Gyula festménye, 1887)

2 Közhasznú esmeretek tára III. Pest, 1832. 455.

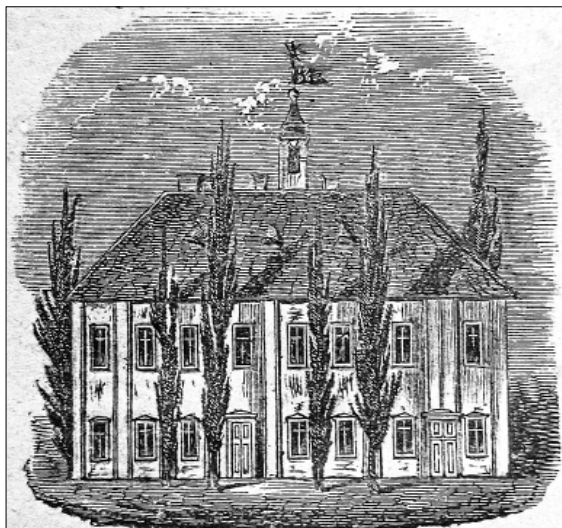
3 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: *Debreczeni Attila*. Budapest, 1999. 77.

4 *Vargha Balázs*: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1974. 181.

5 *Bertók László*: Így élt Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1973. 124.; *Vargha Balázs*: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1974. 181.; *Julow Viktor*: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1973. 174.

6 *Vargha Balázs*: Csokonai emlékek. Budapest, 1960. 275.

perestje Nemes és Tiszteletes Szent Györgyi István, szokás szerint az eklézsiákat visitálván, Hedrehelyre is el ment, és vizsgálván az Oskolát, azt semmit érőnek találta, ennél fogva az Oskola Mestert kegyetlenül meg szidván, mint haszontalan embert, az Oskola Mesteri hivatalra nem tsak méltatlannak ítélte, hanem keményebb büntetésseli fenyegetés mellett szorosan meg parantsolta nekie, hogy Martius 12k Napjáig az Oskola Házból s az Ekkleziából végképpen ki takarodjon.”⁷

Az első oskolaépület, 1855 (Litográfia
– Nagy Sándor verseskötetének borítójáról)

kezett meg. Nem volt mit tenni, mint az alsoki lelkészt, Csépán Jánost kérték fel a tanítás folytatására. Külföldön, Jénában tanuló professzorokat, Császári Lósy Pált és Buday Pált keresték meg. Az utóbbi lemondott Császári javára, aki őszre ígerte érkezését. Ekkor vették számításba Csokonait. A fenntartó pedig óvatos lehetett vele szemben.

1798-ban Csökölyben „mindenszentek napján” írta a *Kifakadást*:

„Akárki mit felőlem mond,
Mind szél után bocsátom
Volt mindenkor, s lesz is bolond,
De volt, s lesz is barátom.
Béhunyom hát fülem, szemem,
Érzem tulajdon érdemem.”

Az indulatos kifakadás háttérét nem derítették ki pontosan.⁹ Még a Csurgót jól ismerő Vargha Balázs is csak annyit látott a versben: „1798 Szilveszter napján kutyarossz kedve lehetett.”¹⁰ A Festetics Györgynek 1800. december 19-én Debrecenből írt levél leszűkítheti

Hosszú hónapokig e két somogyi község, Csököly és Hedrehely volt az otthona, míg fel nem keresték Szokolaival egykori debreceni diáktársukat, Pálóczi Horváth Ádámot. A jeles bajomi dalköltő még aznap este bemutatta vendégét sógorának, Sárközy Istvánnak, akinél csaknem egy évig otthonra is lelt. A középbirtokos egyházmegyei gondnok, alispán szintén verselt, és messze földön híres könyvtárát nem szűnt meg dicsérni. Ekkor írta Csokonai a *Dorottyát*, amelyben említést tesz a híres Calepinus-szótárról.⁸ (A Sárközy-könyvtár 1912-ben a csurgói gimnázium tulajdonába került.) A tizenegy nyelvű szótárt Nagybjajomban láthatta és forgathatta a költő.

1798 őszén gondok előtt állt a hat évvel korábban alapított csurgói iskola. Benedek István professzornak felmondtak, mivel elhanyagolta a tanítást, a kiszemelt utód, Jezerniczky György pedig nem ér-

7 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levezetés. 77.

8 *Calepinus Ambrosius*: *Dictinarium undecim linquarum*. Basileae, 1627.

9 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 4. 1797–1799. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Szilágyi Ferenc. Budapest, 1994. 605.

10 Vargha Balázs: Csurgói vizsga. In: Csokonai, a víg poéta. Kaposvár, 1975. 35.

a találgatást: „a' vélem az előtt való esztendőbe illetlenül bánt Publicumnak jóval fizettem vissza.”¹¹ Az év elején most már Szengyörgyi István, sajnos ismeretlen keltezésű levélben fordult Csokonaihoz: „*Én tegnap Csokonait megpróbáltam, de semmiképpen rá nem beszélhettem, holott előbb maga nagyon kérte.*”¹² Ekkor sietett Csépnán István Nagyabajomba, ahova május 24-re, szombatra összehívta az egyházmegye vezetőit. Itt beszélték rá Csokonait, tegye félre sértődöttségét, és vállalja el a tanítást.

Csokonai minden bizonnyal ismerhette a kiszemelt professzor Császári Lósi Pál április 20-án Jénából Kazy esperesnek írt levelét, hiszen ezen a közgyűlésen fel is olvasták. A költőt is aznap kérték fel a tanításra. Ebben Császári szigorúan kijelölte az őt helyettesítő tanár helyét, mozgásterét: „*Minthogy már én le nem mehetek, csak akárki legyen az oskolában, mindegy, különben is elő kezdek mindent, és én helyettem ott más nem taníthat, jó lesz, ha addig leginkább a deák nyelvben gyakoroltatnak: a jövő télen pedig magam fogok Logicat és Metaphisicát tanítani, e mellett az egész Philosophiára való Introductiot Encyclopediával együtt.*”¹³ Csokonai tehát még aznap, a levél intelmeinek ismeretében érkezett Csurgóra.

A helyettesítést azonban vállalta volna Buday, aki el is indult Jénából Somogyba. Május 20-án Jénából keltezett levele aligha érkezett meg 24-re. Festetics György latin nyelven írt válaszát őrzi a gimnázium Nagykönyvtára. Eddig csak Boros Dezső ismertette kivonatolva.¹⁴ Egykori tanítványunk, Hoffmann Zsuzsanna azonban lefordította a hasonmás-változat számára. Ha megérkezik 24-ére a levél, Csokonaiából valószínűleg sohasem lett volna csurgói tanár. Közben a fenntartó meggondolta magát, az eredetileg ígért fizetésnél csak kevesebbet tudott volna adni.

Mivel tudtommal csak egyszer, a megyei honismereti könyvsorozatban jelent meg nyomtatásban, itt is a teljes levelet közöljük:

„*Keszthely, 1799. június 21.*

Igen Tisztelt Nemes Fiscalis Uram,

Általam Kivételes Módon Tisztelt Úr!

Hogy valamiképpen előadjam véleményemet a hozzám érkezett számos levélre, így most megírhatom, hogy Budai Úr nálam járt, és Somogy megyébe készül menni. Távol álljon tőlem, hogy valami olyan dolgot hozzak elő, ami új bonyodalmakat támaszt, teljes mértékben osztom Nevezetes Uraságod véleményét, én megnyugszom a Tiszetre méltó Tractus eljárásában, akár Csokonai Úr önként itt marad, vagy pedig idehelyezik Budai Urat egészen Császári Úr megérkezéséig, végül bármi is történik, én mindennel elégedett leszek. Ha teendőim megengedik, június végéig Csurgón lenni, ahol együtt több dolgot elintézhetünk. Ezzel igen tisztelt Uraságod barátságára bízom magam, és maradok lekötözöttje.

Igen tisztelt és Nemes Uraságod alázatos szolgálója

*Festetits György*¹⁵

A csurgói gimnázium Nagykönyvtára őrzi Sárközy Istvánhoz intézett egy hét múlva, június 2-án kelt levelét: „*A keresztyén regulát veszem fel a helyheztetésem maximául [alapevként] és aszerént így dolgozom – mintha mindég ebbe és így élnék s úgy könyörgöm a Tekintetes Urnak, úgy élek, mintha minden percben el is kellene innen költözni. Vitae*

11 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. 70.

12 *Csire István*: Vázlat Csurgó múltjából különös tekintettel az ottani reg gimnázium és egyház megalapítására. Csurgó, 1907. 134.

13 *Csire* 1907. 234.

14 Boros Dezső: Adalékok Csokonai csurgói tanárságához. (Studia Litteraria VII.) Debrecen, 1969. 100.

15 Leveleskönyv. Hasonmás kiadás. Budapest-Csurgó, 2000. 21.; vö. Horváth József: Csokonai csurgói Új-Hélikonja. (A Somogyi Honismeret Kiskönyvtára 4.) Kaposvár, 2005. 14.

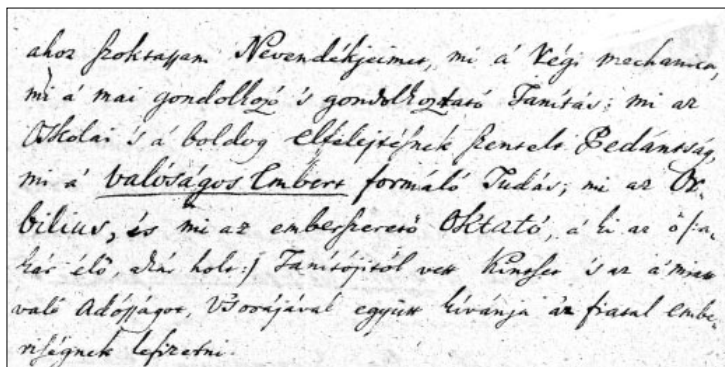
csurgóiensis summa brevis spem nos vetat inchorae longam!”¹⁶ (A csurgói tartózkodás rövid időtartama nem engedi a hosszú távú remény kialakítását!)

Fábrri professzor geográfiáját kérte, helyette az *Atlas Portalist* kapta meg Pálóczi Horváth Ádámtól. A munka harminc térképet tartalmazó kozmográfiai atlaszgyűjtemény. A gimnázium könyvtára e becses darabjának eredeti latin nyelvű bejegyzése Csokonaitól származik. Magyar fordításban: „A kiváló és nemes Horváth Ádám Úrnak, az előkelő Somogy vármegye törvényszéki táblája ülnökének, a híres Magyar Birodalomban a törvénykezésben mindkét jogtudomány fölesküdt ügyvédjének, ügyvédnek és földmérőnek önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. Június 12. Napján Csokonay M., saját kezével.”¹⁷

De ugyanezen a napon még három könyvet, a *Bibliothecae Rhetorum* köteteit vette „iskolai leltárba” a költő. Ezeket Csépan István gondnoktól kapta, aki a felkérését is kezdeményezte. Mindhárom kötet szerzője Gabriel Francesco Le Jay (1657–1734) francia jezsuita. A *Bibliothecae Rhetorum*-kötetek szöveggyűjtemény-voltuknál fogva oktató célt szolgáltak. A három csaknem teljesen egybehangzó bejegyzést is idézzük: „A kiváló és nemes Csépan István Úrnak, ezen tekintetes Esperesség és a Gymnasium vicekurátorának – sok peres ügy méltó ügyvédjének – önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. Június 12. Napján Csokonay M., saját kezével.” A Csokonai-irodalom csak

1994 óta tud róluk, miután Viola Ernő könyvtáros eljuttatta őket a kritikai kiadás szerkesztőjéhez, Debreczeni Attilához.¹⁸

Sárközy István lejött Csurgóra és megnyugodva tájékoztatta június 17-én az iskolaalapítót: „Hivatalombul annyi időcskét szakítottam, hogy itt való Oskola mostani állapotját megtekintsem, nagy örömmel tapasztaltam, hogy interimaliter substitutus [ideiglenesen megbízott] Csokonayai Úr

Csokonai levele Sárközy Istvánhoz
(Csurgói Református Kollégium Nagykönyvtára)

a Tanulóknak helyes contentumokra [ösztönzésükre], és nem kevés épülettel jár kötelességében... s minden reménységet nyújt Császári Úr eljöveteleig maga felől.”¹⁹

Szentgyörgyi esperes is belátta tévedését: „Méltóság Gróff, Nagyságos Uram! Örömmel taníttya Csokonai Mihály úr interimaliter a csurgói ifjakat, azok is nagy kedvvel tanulnak.”²⁰

A csurgói gimnázium gazdag iratanyagával együtt 1997-ben a beírási naplók is viszszerültek Pápáról Csurgóra. Sajnos, éppen az 1796 és 1800 közötti időszak hiányos.

16 Leveleskönyv. 15.

17 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Feljegyzések. Szerk. Borbély Szilárd – Debreczeni Attila – Orosz Beáta – Szép Beáta. Budapest, 2002. 571.

18 Uo. 569–571.

19 Horváth József: A csurgói Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium és Óvónői Szakközépiskola. Budapest, 1992. 29.

20 Uo.

A Csokonait felváltó professzor 1800 márciusában ezzel a bejegyzéssel hidalta át a 4 éves úrt: „*A jelzett quadriennumban Rector volt Jakab József után, Benedek István a ki jött a debreceni Collegiumból 1796 juniusban, mellette subrector volt Tókos Sámuel, a ki hamarosan ott hagyta Csurgót. Benedeket is elbocsátotta a V. Tractus 1798 Octobr. Maradt az Oskolában Kovács István subrector. Egy ideig tanítani feljárt Alsokból Csépan János lelkész, de a ki e valóban terhes functióból kifáradva, az akkor Somogyban kóborló Csokonay Vitéz Mihályt nyerte meg a tractus interimalis professorul, ez szolgált 8 és fél hónapig, vagyis Császári Lócsi Pál megérkeztéig, azaz 1800 febr. 21-ig...*”²¹ Az 1800. év első feléve tanulóinak névsora, akiket Csokonai még február végéig tanított, viszont megvan. A kisebbek közül azok, akik még 1803-ban is az iskola diákjai voltak, kiket a költő Kovács István szubrektor tanítványai közül kiemelt, szintén szerepelnek. Mivel ismerjük a *Cultúrában* és a *Karnyónéban* játszó diákok nevét, pontosabbá válik, kiket tanított, kikre számított Csokonai, és ki őrizte hitelesen az emlékét.

A szüreti vakáció alatt végigjárta belső-somogyi barátait, elbúcsúzott tőlük; úgy tudta, megérkezik a várva-várt professzor, ő maga pedig elutazhat édesanyjához Debrecenbe. De nem jött meg, ő pedig maradt. A Csépan Istvánhoz írt levél hangvétele az iskoláért és diákért felelős pedagógusé: „*Én ugyan, mivelhogy leveleim is haza sürgetnek, a hivatalt is októberig a professor úr lejöttének terminusáig vállaltam, s csak holmimért jöttem vissza október végén: de tanítványim tekintetére s arra nézve, hogy a csurgói gimnázium ellenségei azt ne mondják, hogy két ős közbe 3 tanítója volt, egyiket kitétték, másik megúnta, harmadik ott hagyta, a negyedik esztendő alatt ért le s a t., a tanításhoz fogtam, mellyet, ha szükség nincs reám, kedvetlenség nélkül félbehagyok.*”²²

Amikor eljött az ősz, az iskola épületéből az ellátásáról eddig is gondoskodó Nagy Gergele lakásába költözött. A tehetségesebbeket már a gimnáziumi tanulmányokra is felkészítette. Gaál László ismét a tanítvány, és immár a szobatárs hitelességével számol be a munkarendjéről is: „*Csokonai hasonlíthatatlanul viselte magát Csurgói interimalis ¾ évi tanítósága alatt. Lássuk rendit: nappal a rendes órákban tanítványai között volt, kelleme-tesen és mulattatólag tanította a különben száraz deák rhetorikát. Tanított egyebeket is – mint száraz tudományt, Botanicát, Historiát, természet historiát – mellyet tanítványi tőle gyönyörűséggel – sőt örömmel hallottak és tanultak – szerették Csokonait mint barátjokat, testvérjeket, attyokat, soha egyik tanítványát se bántotta, de ő sem tett se embertelenséget, se törvénytelenéget annyival inkább vétket – ha tanítványa gyengélkedett felfogásában, ott kezdte a világosítást, a’hol tanítványának fel fogható eszét állani észre vette – s a tanítvány örült útba vezettetésén – s nem volt oka el tsüggedni.*”²³

Csokonai magyar költészetet tanított magyar nyelven. A *magyar verscsinálásról közön- ségesen* címmel Toldi Ferenc adta ki először Gaál László hagyatékából. Tanítványai közül Gentsi Istvánt az irodalomtörténet is számon tartja. A mai Városi Múzeum emeleti szobájában a beteg Csokonai neki diktálta a *Cultúrát*. A költő Csurgón írt mindkét színdarabjának 1800. évi kézírata az ő keze írásával maradt ránk. A másolatot, mint „féltekenyen őrzött ereklyét” 1853-ban bekövetkezett haláláig megtartotta. Ekkor szerezte meg Körmeny Sándor esperes, és juttatta el Toldy Ferenchez.²⁴ Balogh István szintársulata még 1821-ben is

21 Vágó Pál 1800. március hónap. In Beírásai napló. 11. (Kézirat)

22 Csokonai Vitéz Mihály minden munkája I. Szerk. Vargha Balázs. Budapest, 1973. 845.

23 Csokonai emlékek. 433.

24 Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Színművek 2. 1795-1799. S. a. r. Pukánszky Kádár Jolán. 310.

talált Cultúra kéziratot. A két színdarabból 4-4 másolat maradt ránk Gaál László és Gentsi István kézírásával.²⁵

Csokonai előre megírt búcsúbeszédével, amely a *Cultúrához* csatoltan került az Akadémia kéziratárába, vált el tanítványaitól: „*Sajnálom, hogy el kell válnom tőletek, legjobban sajnálom pedig, hogy e kevés idő alatt nem oktathattalak benneteket, amint az én tulajdon lelkem esmerete parancsolja önmagának; hanem azzal az egy vígasztalással, vagy ha szabad, dicsekvéssel hagyjak itt benneteket, hogy amit tőlem tanultatok, mindazoknak, vagy egy, vagy más hasznát a közönséges életbe az oskolán kívül is használhatjátok.*”²⁶

Csokonai Gaál Antal mindkét darabjában főszerepet kapott. Unokatestvérehez hasonlóan ő is követte egykori tanárát Debrecenbe. Gaál László visszaemlékezése szerint „1799-ben Gaál Antal Csokonainak öregebb tanítványai közül való volt. Ezt, a’ki 1802ben tavasszal Debretzenben ment a Philosophiára – Csokonai mint kedves barátját nem csak szivessen látta, de mikor otthon evett, Gaál Antalt is ebédjére sokszor a Collegiumból ki és elhivatta; és Gaál Antal is, ha Cs. otthon volt, egy hetet se tölthetett úgy el, hogy legalább recreatio napon Csokonait meg ne látogassa.” Gaál László a Toldy-féle összkiadás számára 42 oldalon, mintegy 1880 sorban írta meg visszaemlékezését egykori csurgói tanárára.

Verseit olvasták, már 1835-ben iskolai feladatként lemásolták, leveleit őrizték, illetve eljuttatták Toldy Ferenchez. A gimnáziumi önképzőkört Baksay Sándor alakította meg 1847-ben, amely 1881-ben felvette a Csokonai Kör nevet. Előadásokat tartottak, rendezvényeket szerveztek, hogy az összegyűlt pénzen megfestessék Aggházy Gyulával a költő országosan is számon tartott portréját. Miután elkészült, ünnepélyes külsőségek között avatták fel 1887. november 26-án. Az esemény fénypontja azonban a körvezető magyartanár *Csokonai Somogyban* című tanulmányának felolvasása volt.

Kondor József Csokonai-tanulmánya e tárgykörben alapmunka, messze megelőzve mindenkit. Ő helyből, Somogyból, nagy helyismerettel követni tudta a költő itteni tartózkodásának helyszíneit, és ami talán ennél is fontosabb, az itt írt művek kézíratainak sorsát. Szükségét érezte rögzíteni: „*Forrásaimra nézve meg kell említenem, hogy a Toldi Ferenc-féle összes kiadást használtam s tanulmányoztam át [...] de azért hivatkozom egyenesen a költő akadémiai s más kézírataira, mert ezeket a helyszínen magam is átvizsgáltam.*”²⁷

Gróf Festetics György sem kérdőjelezte meg csurgói tanári működésének eredményességét. Sárközy, akinél otthonra is talált, a Dorottya kapcsán jóindulatúan figyelmeztette, „*a világ gusztusára is adjon valamit*”.²⁸ Debrecenbe kerülve mindkettőjükkel levelezett. Minden Csokonai-életrajz és csurgói iskolatörténet kötelezően tartalmazza Festetics Györgynek a darabban elhangzott Rákóczi-nóta miatt tett feddő megjegyzését: „... ezt mondta Csokonainak köz tudomás szerént, kérem az ilyenekért – oskolánkat fundamentumustól elhányhatják vigyázzunk!” Csakhogy Gaál Lászlót érdemes tovább is olvasni: „*De hát azért nem kell gondolnunk, hogy ezért akár Sárközy akár a Gróf Cs.-ra nehezteltek volna, vagy hogy az éneket gúnyolták volna – éppen nem. Sőt bizonyos, hogy Sárközy barátilag bétülsülte, szerette – a Gróf pedig egyenesen azt javallotta S-árközynek és Csépan Fiskálisnak, hogy Cs.-t rendes professorság fel vállalására beszéljék rá – mert a Grofnak Cs. tetszett.*”²⁹

---

25 Héjas Pál: A csurgói evang. Reform. Főgimnázium rövid története. In: A csurgói Államilag segélyezett ev. Ref. Főgimnázium (XXXI.) évi értesítője az 1894-95. tanévről. 43–44-

26 Vargha 1975. 432–433.

27 Kondor József: Csokonai Csurgón. In: Két tanulmány (Csokonai és Lenau). Somogy-Csurgó, 1987. 25.

28 Csokonai emlékek. 26.

29 Csokonai emlékek. 438.

A Csokonai-pad a város legnevesebb zarándokhelyévé vált. A helyét hiteles visszaemlékezések alapján jelölték ki. Héjas Pál tanárt (1835–1911) Csokonai egykori neves tanítványához személyes kapcsolat is fűzte: *„Egyik tanítványának, Gencsi István – később udvarhelyi tanító, kit e sorok írója személyesen ismert – fia G. Ferenc (e sorok írójának tanuló társá) hallotta atyjától elbeszélgetni, hogy gyakran kivitte tanítványait a szabadba, s ott a gazdag, buja pázsiton maga köré gyűjtve őket egy-egy őshársfa tövében, a mostani „Prater”-tól nyugatra – közvetlenül – elterülő lankás, akkor hársfákkal tele lejtőn, tehát nem a most u. n. Csokonai-ligetben, magyarázgatta a költészet s a szép természet bájait.”*³⁰

Ekkor még a gróf által épített „első iskola” épületében folyt a tanítás, és a „Csokonai-liget” is ide képzeltek, de amikor 1936-ban felállították a Csokonai-padot, egy későbbi diák, Máté Lajos által is megerősített helyen állították fel: *„Ezek a régi tanárok mutatták meg nekünk, most már nagyon is öreg diákoknak, azt a kupás helyet az iskola kertjében, ahol Csokonai tanítványai társaságában szívesen időzött. Én ezt a helyet mindmáig élénken emlékezetemben tartottam. Tehettem ezt annyival inkább, mivel csurgói diákságom utolsó esztendejében Fleischhacker tanárnál azon a helyen voltam szálláson, hol most az iskola parkos bejárata van, s így mindennap megfordultam a Csokonai-ligetben. Később Kulcsár Endre vőtársam csurgói, utóbb debreceni tanár lakott e házban, aki mint a magyar irodalom hivatott munkása, szintén sokat emlegette családi körben a Csokonai-ligetet, mely kertje végén terült el.”*³¹ Gády Lajos szobrászművész alkotását Dr. Écsy Ö. István epigrammájával 1936. szeptember 14-én avatták:

*Itt, ahol most zöld gyepe felett,
vén fák alatt e kis pad áll:
itt tanított s verselgetett
Csokonai Vitéz Mihály.*

Horváth József

**Csokonai Vitéz Mihály emléktáblája
a csurgói gimnázium aulájában
(Horvay János domborműve)**

30 Héjas 1894–95. 58.

31 Máté Lajos: Csokonai-liget Csurgón. A Csurgói Ref. Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium értesítője az 1936–37. iskolai évről. 9.

Átányi Ötvös Imre élete és karrierútja a Monarchia hadszervezetében

A Magyar Génusz Program keretében 2023. augusztus 12-én református szertartás szerint szülőfalujában megáldották Ötvös Imre síremlékét, amelyet nyolcvan évvel korábban a Hadimúzeum kezdeményezésére állítottak. Az emlékmű felújítása irányította újra a figyelmet a vezérőrnagy életére és karrierútjára.

Heves vármegyében a tömeges, birtok nélküli nemesítések kezdete és vége is Átányhoz kötődik. A 17. században itt már kialakult egy jelentős címeres nemesi csoport és az utolsó nemesi rangemelt is Átányhoz született: 1912. december 10-én az előnév és címer viselésére jogosító uralkodó kitüntetést *Ötvös Imre* (Átány, 1850. szeptember 29.–Átány, 1920. február 8.) kapta meg.

Az egykori múmolnár élete időről időre a figyelem középpontjába kerül. Ötvös Imre történetét először Nagy Kálmán dolgozta fel 1985–1987 között, majd katonai kartonjai alapján¹ Vörös Dezső is közreadta 1992-ben a *Honismeret*-ben.² Ezúttal a hagyományos biográfiaírás helyett a vezérőrnagy kultuszát száz éve életben tartó átányi közösség és a vezérőrnagy karrierútjának vizsgálatát választottuk.

Kevés történelmi szereplő kultusza töretlen. Ötvös Imre viszont ezen kevesek közé tartozik. Ennek oka Átány község nemesi alapú lokális elittudata.

A tömeges, címerrel történő nemesítési hullám a végvárak mentén elhelyezkedő településeken történt a 17. században. Itt alakult ki a vagyónában, társadalmi presztízsében a birtokos nemességtől markánsan elkülönülő armalista csoport, amely nemzettudatában, értékrendjében a 19. században hídként kötötte össze a birtokos nemességet a kialakuló parasztsággal. Ez a kultúrákövetítő kismemesség már a 17. század közepén kialakult Átányban. A település 1658 és 1675 között a megye kuriális falvai közt szerepelt, majd elvesztette kiváltságait. A nemesek száma így is magas maradt, a II. József-kori népszámláláskor, 1784/87-ben 88 nemes férfit találtak a faluban, akiknek ősei zömmel a 17. században nyertek armalist.

A 19. századra a faluban kialakult egy olyan nemesi múlttudatú csoport, akiket megélhetésük, gazdálkodásuk már a paraszti réteghez kötött, de szokásrendjükben még őrizték a rendiség hagyományait. Ez a közösség lokális elittudatát a kollektivizálásig őrizte.³

A nemesi származású családok még Fél Edit 1950-es években zajló monografikus néprajzkutatásának időszakában is az átlagostól szélesebb ismeretekkel rendelkeztek az ország és a világ dolgairól.⁴ Aki nemes legényhez ment férjhez, azt megillette a templomban „*az első padba ültetés*”. Ezt nemesi székeknek nevezték. Az asszonyok házasságkötésük után férjzett nevük mellett megtartották lánykori nevüket is. Az előkelő születésű gazdaasszony egyenrangú volt a családban férjével, az asztalnál ura mellett ült, s naprakészen ismerte a gazdaság dolgait.

1 Hadtörténeli Levéltár. B 87/13095.

2 Vörös Dezső: Átány született: Ötvös Imre vezérőrnagy. *Honismeret*, 20. évf. 1992/1. 39–40.

3 Fél Edit és Hofer Tamás 1951 és 1965 között végezték monografikus néprajzkutatásukat Átányban. A másfél évtized alatt több olyan szellemi kultúrában és anyagi javakban megmutatkozó jellegzetességet tártak fel, melyek a község címeres nemesi közösségnek a továbbélő örökségei voltak.

4 Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi, korreknt parasztok...” Hagyományos élet Átányon. Budapest, 2010. 43.

Az átányiak a környező falvak lakóival ellentétben erős nemzettudattal rendelkeztek. Fontos volt számukra, hogy a hazára ne hozzanak szégyent. A nemzetet a honfoglaló magyaroktól eredeztették, ez alatt közös ősoket is értettek. A családi kapcsolatok őrzésének nagy jelentősége volt. A rokonságot ágak, hadak és nemzetség alapján tartották számon. Az ágakat lefelé, felfelé és oldalirányban öt generációig ismerték. Az apai ághoz csak a vérrokonok tartoztak, az atyafisághoz sorolták az anya családjának harmad-, negyed- és ötödízig való rokonait.

A nemesi múlt öröksége tehát még száz évvel azután is élő volt, hogy Ötvös Imre 1850. szeptember 29-én megszületett.

Ötvös Imre parasztszülők gyermekeként látta meg a napvilágot. Nagypapja, Ötvös Gergely 1774-ben Átányban született, és özvegyember volt, amikor 1807-ben feleségül vette Vadász Annát. Gyermeük Ötvös Gergely (1813–1866), aki 1832-ben kötött házasságot az átányi Tóth Máriával (1813–1881). Tóth Mária húsz év alatt hét gyermeket szült: az egy éves korában elhunyt Gergelyt 1834-ben, Juliannát 1837-ben, a felnőtt kort megélt Gergelyt 1839-ben, a szintén egy évet élt Jánost 1844-ben, a húsz éves koráig élt Jánost 1846-ban, Imrét 1850-ben és Máriát három évvel később, 1853-ban.

A gazdaság várható örököse az idősebb fiú, Gergely lehetett, Imre ezért a négy elemi elvégzése után műmolnár mesterséget tanult, majd a faluban al- és főmolnár volt.⁵ 1871-ben rendes sorozással került a hadseregbe, amely a modernizáció korában már egy paraszti családban született fiúnak is karrierút lehetőséget kínált.⁶

1872-ben létrehozták a magyar nyelvű tisztképzést a Ludovika Akadémián. A törzstisztek katonai ismereteket és gyakorlatokat oktattak, a polgári tanárok az általános műveltséget erősítették. A tisztképzés célja több volt, mint egy magyar nyelvű tiszti réteg kialakítása: az akadémia megszervezése egyfajta állami adminisztrációhoz kötődő magyar elit születésének pillanata volt.

A Ludovika képzési rendjét 1883-ban módosították, az eddigi két tanfolyam háromra bővült: a tényleges állománybeli tisztképző tanfolyam mellett elindult a szabadságolt állománybeli tisztképző tanfolyam és a felsőbb tiszti tanfolyam. A tényleges állománybeli tisztképző tanfolyam ekkor már négy évfolyamos iskola volt, amelyre évenként hatvan növendéket vettek fel. A fiatalokat a sikeres záróvizsga után hadapródokká nevezték ki. Ezzel az átszervezéssel a Ludovika valódi középfokú katonai nevelőintézeté alakult. A tanterv is a közös hadsereg hadapródiskolájához lett hasonló: az oktatott tárgyak között általános műveltségi, katonai szakismereteket nyújtó elméleti és gyakorlati tárgyak szerepeltek. A tanévet záróvizsgával fejezték be a növendékek, akiket olyan erkölcsi és viselkedési normák szerint képeztek, hogy a tiszti pálya rangja emelkedni tudjon. 1892 után az itt végzett hallgatókat hadapród-tiszthelyettségé nevezték ki. 1895-től hangsúlyt helyeztek arra is, hogy a növendékek elsajátítsák a társasági élet és társasági kapcsolatok normáit. A Ludovikán folytatott magas szintű oktató-nevelő munka és a haderő létszámának folyamatos

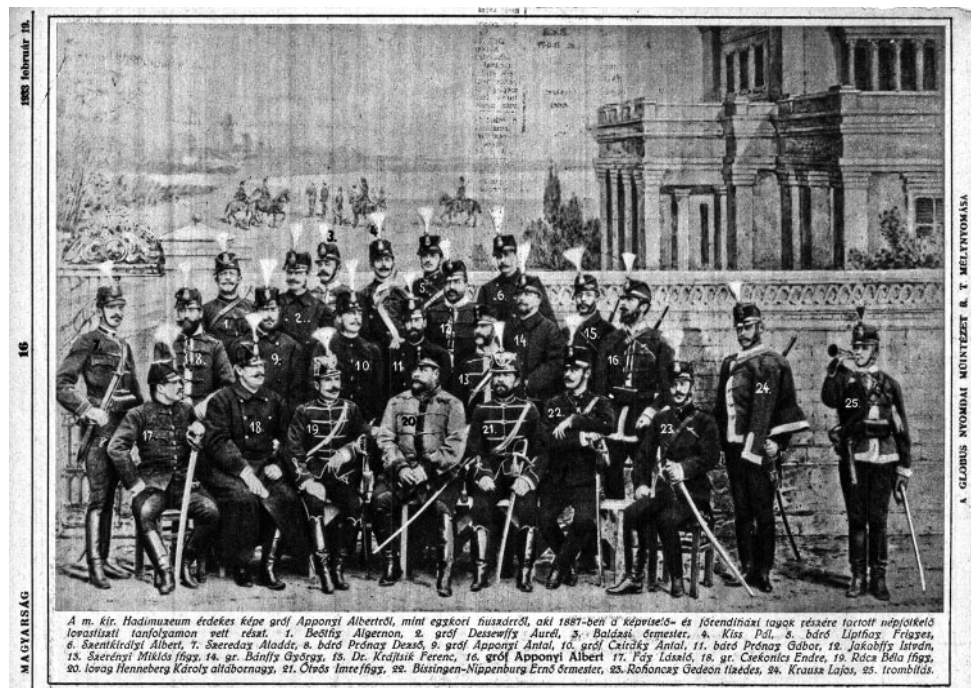
---

5 A műmolnárok gépesített malmokat működtettek.

6 A kiegyezés és az első világháborút lezáró békediktátum közti időszakot a modernizáció idejének tekintjük. Határai nem köthetők konkrét évszámokhoz, vagy történelmi eseményekhez, mert a társadalom változása permanens. A polgári társadalomnak már a rendi korszakban is voltak előzményei, a polgári mentalitás pedig túlélte az első világháborút. A klasszikus polgárosodás időszaka a 19. század második fele a 20. század első harmada, vagyis politikátörténetileg a dualizmus. Ez az időszak egyben a modern nemzet születésének ideje is.

növelése tette lehetővé, hogy 1897-re a Ludovika Akadémia valóban a nevének megfelelő, a bécsújhelyi Mária Terézia Akadémiával egyenrangú, felsőfokú tanintézetté váljon.

A hadsereg a 19. század utolsó harmadában már élethivatást és karrierutat kínált társadalmi helyzetétől függetlenül azoknak, akik sorkatonai idejüket részben vagy egészben letöltötték. Ötvös Imre katonai pályafutásának kezdete tehát egy olyan időszakra esett, ahol a modernizálódó államban új perspektívák nyíltak azok számára is, akiknek a rendi társadalom keretei közt még erősen behatárolt volt a mobilitásuk.

Ötvös Imre 1887-ben, egy csoportképen gróf Apponyi Alberttel

(Ötvöst a 21-es, Apponyit a 16-os szám jelzi

– Magyarország képes melléklete, 1933. február 19. 16.)

Ötvös előmeneteléről és jelleméről csak katonai törzslapja alapján következtethetünk. Feletteseivel szemben tisztelettudó volt, szó nélkül végrehajtotta a kapott utasításokat. A lovak szeretete végigkísérte életét. Az ezredfordulón vagyona nem volt, csak két saját lova. Anyagi viszonyai rendezettek voltak, ami adósságtól és váltóktól mentes életformát is jelentett. Ez a jellemzés egész életében igaz maradt. A fiatal katona a három éves kötelező katonaidő letöltése után 1874/75-ben elvégezte a jászberényi lovas előkészítő tanfolyamot, a következő évben a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamát, majd egy év kihagyás után a jászberényi lovas tisztképző tanfolyamot. Érdeklődését mutatja, hogy a jászberényi, többnyire gyakorlati oktatással járó tanfolyamokat jeles eredménnyel fejezte be, míg a Ludovika Akadémián csak jó minősítést ért el.

Ötvösnek műmolnárként rendelkeznie kellett valamiféle technikai ismerettel, műszaki érdeklődéssel. Ennek ellenére mégsem érzett késztetést arra, hogy a tüzérségnél is próbá-

ra tegye katonai képességeit. Talán ingerszegény gyermekkor is hozzájárulhatott ahhoz, hogy sok érdeklődést nem tanúsított a világ dolgai iránt. Az országnak csak azokat a tájait ismerte, ahol katonai szolgálatát töltötte. Kivételt képzett az Isztria nyugati tengerpartja, ahol magánúton járt és meglátogatta Fiume és Trieszt kereskedelmi kikötőjét, valamint Pola (ma: Pula, Horvátország) hadikikötőjét. Törzslapjának „különleges ismeretei” rovata mindvégig hiányos maradt, felettesei úgy látták, nincs különös képessége, tulajdonsága, mely alkalmassá tenné őt speciális feladatok ellátására.

Családi indíttatásának egyik következménye lehetett, hogy nehezen tanult idegen nyelveket. Magyarul jól írt és olvasott, viszont a német nyelvet élete végig sem sajátította el tökéletesen. Az ezredfordulóig csupán a vezényszavakat ismerte. A Monarchia közös hadseregének vezénylési nyelve viszont a német volt, s ez a hiátus komoly gondot okozott előrelépésében. Tíz évet várt arra, hogy II. osztályú századosból őrnagy legyen, s ezen idő alatt minden esztendőben rákerült a törzslapjára a német nyelv ismeretének hiánya. Még 1906-ban is azt írták róla, hogy a német nyelvet tökéletlenül tudja. Az 1908-ban készült, akkor már 58 éves Ötvös Imre csak „*a szolgálat igényeinek megfelelően írt és beszélt németül*”.

A nyelvtudás hiánya kezdetben talán nem is volt akadálya annak, hogy sikeres katonai karrierben reménykedjen. 1883-ban viszont módosították a Ludovika Akadémia képzési rendjét. A Ludovika Akadémia valódi középfokú katonai nevelőintézeté alakult. Az oktatott tárgyak között ekkor már általános műveltségi, katonai szakismereteket nyújtó elméleti és gyakorlati tárgyak is szerepeltek. A növendékeket olyan erkölcsi és viselkedési normák szerint képezték, hogy a tiszti pálya rangja emelkedjen.

Az átalakulás után 1886-ban Ötvös Imrét új feladattal bízták meg. Az altisztképző iskolába került parancsnoknak, ahol négy és fél éven teljesített szolgálatot. Ebben az időszakban „kitartó és szorgalmas” volt, de különösebb képességeiről nem történt említés. 1890-ben a Ludovika Akadémia kinevezett lovaglótanára volt. Miután az intézet képzési szintje 1892-ben újabb fokozatot lépett, 1893-ban az uralkodó formális köszönetet mondott eddigi munkájáért, de többé nem tartottak rá igényt.

A katonai ranglétrán lassan haladt: 1901-re érte el az őrnagyi kinevezést, 1903-ban lett alezredes, 1906-ban ezredes, 1912. május 14-én pedig vezérőrnagyi rangot kapott, s még ez év december 10-én, 43 év szolgálati idő után formálisan nemesítette az uralkodó.⁷ A vezérőrnagyi kinevezés már a rangemelés előzménye volt, hiszen a Nagy Háború előestéjén Ötvös Imre „csak” a Debrecenben állomásozó 2. és a 9. honvéd huszárezredből álló 4. honvéd lovasdandárnak a parancsnoka volt.

Rangemelése egy katonai életút lezárása volt. A nyugdíjazás oka, hogy az első világ-háborúban tehetséges, fiatal és kimagasló katonai képességekkel rendelkező tisztekre volt szükség, s ennek a kritériumnak az akkor már 64 éves katona nem felelt meg. Ráadásul úgy töltött el 43 évet a hadseregben, hogy háborúban sem járt. Hiába reménykedett abban, hogy katonai pályafutását altábornagyként fejezheti be. A szolgálat befejezése után kapta meg a Lipót-rend lovagkeresztjét,⁸ s nyugállományba helyezték. Ezután tért haza szülőfalujába, Átányba.

7 A modernizáció korában köznemesi rangot alig több mint 2000 ember kapott. A dualizmus időszakában nemesiséget nyertek 31%-a a honvédség kötelékéből, 21%-a az állami hivatalnokok közül került ki, tehát a rangra emeltek több mint fele az állami adminisztráció tagja volt. Az állam tehát még ekkor is jelentősen hozzájárult saját lojális elitjének megerősítéséhez. A lojális elit egyik tartópillére pedig a fennálló rendet megőrző és állami (uralkodói) akaratot érvényre juttató hadsereg volt.

8 Az Ujság, 13. évf. 1915. jan. 2. sz. 10.

Ötvös Imre sírjánál 1943-ban (Magántulajdon)

natúra a modernizáció előtt nem volt feltétele a rangemelésnek. Ekkor azonban a magas kitüntetéshez már nemcsak személyes érdemekre, de társadalmi felelősségvállalásra is szükség volt. A mecenatúrában elkülönültek a vidéki és a városi, a női és férfi szerepek. A sikeres életutat tehát a jó párválasztás is segítette. A tudatos karrierút állomása volt a kapcsolatrendszer is. A mecenatúra hatékonyabb volt, ha ezt a rangemelést kérő családjával együtt gyakorolta. A házasságban élők jobban tudtak reagálni a társadalmi elvárásokra. A családalapítás ezért fontos volt a rangemelésig vezető karrierút alakításában. A kizárólagos nemesi rokonságnak viszont csak akkor volt jelentősége, ha a történelmi személy dinasztiaalapításra törekedett. A társadalmi felelősségvállalást, a mecenatúrát már a címeradomány előtt elismerték.⁹

Egy katonai életút elismerésének ilyen feltételrendszere nem volt. Harminc év tényleges szolgálat és az ellenséggel szemben igazolt egy hadicselekmény, vagy negyven év példamutató magaviselet elegendő volt a címeradományhoz.¹¹ Ötvös Imrének 43 év kifogástalan katonai szolgálatát ismerték el 1912-ben, vagyis az oklevéllel nem egyetlen kimagasló tettet, hanem egy életutat ismertek el.

Ötvös Imre élete nem egy kimagasló karrierút. Ellenben ha figyelembe vesszük, hogy a társadalmi közép¹² nemesi identitású és törvényesen nemesi címet viselő csoportjába, sőt Átány lokális elitjébe emelkedett, akkor mégis figyelemreméltó.

9 A modernizáció korának nemessége három csoportból tevődött össze. Először is azokból, akiknek a családja már a modernizáció előtt is nemes volt. Ezt a nagyjából 700-800 ezres tömeget gyarapította a Ferenc József és IV. Károly által adományozott vagy megerősített 2192 nem főnemesi cím. Azokra is nemes emberként tekintettek, akiknek csupán családi hagyományában, külső reprezentációjában élt az előkelő múlt, de ezt hitelt érdemlően iratokkal már nem tudták igazolni.

10 *Szuromi Rita*: Tradíció vagy megújulás? A nemesség mentalitásának változása(i) a rendiség felbomlásától napjainkig, hevesi- és tiszafüredi családtörténetek tükrében. Doktori disszertáció. Eszterházy Károly Egyetem, Eger, 2022.

11 *Ólyvedi Vad Imre*: Nemességi könyv. Szeged, 1930. 343.

12 Társadalmi közép: az ipari és mezőgazdasági munkások, valamint az arisztokrácia közti konglomerátumot nevezzük Tomka Béla kutatásai alapján társadalmi középnek annak érdekében, hogy elkerüljük az osztályok és rétegek használatát. Felfogásunkban a társadalmi közép nemesi identitás alapján szerveződött kollektívumát tekintjük nemesi identitásközösségnek. Magatartásuk, értékrendjük, életstílusuk megkülönbözteti őket a polgárságtól.

Mindezt alátámasztja házvezetőnője keresztlányának visszaemlékezése is. *„Nem volt túlságosan barátkozó, de azt nagyon szerette, ha őt látogatták a rokonai. Azt mondta, hogy ha ő mindenkit meglátogatna, sohasem pihenhetne. Márpedig ő nyugdíjasként költözött haza. Szeret olvasni, levelezni, pihenni. Mindennap hideg vízben mosakodott az udvaron, télen is, utána tornázott keményen. Ezt a Ludovikán keményen megkövetelte a fiataloktól, de önmagától is. Amíg bírja, így teszi. Nagyon mértéktartóan reggelizett, tojás, hús, szikkadt kenyér, torma, hagyma kolbász, szalonna volt a reggelije, az előre megbeszéltek szerint. Később hétről hétre, napra nap minden ismétlődött. Az ebédelésnél ugyanígy történt. Minden hétfőn, minden kedden ugyanaz. Szerette a gyermekkori ízeket. Évenként egyszer, kétszer, jöttek hozzá a régi tisztársai látogatóba. Mind idős urak voltak. Ezeket az eseményeket, óriási készülődés, szervezés előzte meg. Ezt mind ő maga rendezte. Ilyenkor az ebédlőben terítettek. Gyertyával és díszes szalvétákkal feldíszított asztalokat ültek körbe az urak. Korábban szakácsok jöttek idegenből, akik napokig különös dolgokat főztek, feketébe öltözött pincérek szolgálták fel az ételeket. Előtte mindig vadászni mentek. A hajtókat is meghívta előre. Ők hozták haza a lelőtt állatokat. Meg is nyúzták őket. Azt is megfőzték a szakácsok. Ám nagyon hódoltak a disznótoros dolgoknak is. A végén a finom borok, kávék, rétesek után nagy hahotázások között ismerték el, milyen jó a paraszti konyha. Rendes hétköznapiokon csendesen, szinte észrevétlenül élt, a szalon asztalánál étkezett. Sétára hajnali sötétben indult, s visszaért, mire világos lett az égbolt körülötte. Ekkor már a keresztanyám várta a reggelivel. Mire a postás idáig ért az újsággal, már pihent is egyet. Néha, néha vele is megtörtént, hogy ő is elutazott egy-egy összejövetelre. Ha temetésre utazott, katonai díszpompába öltözött. Egyébként észrevétlenül élt. Vasárnap templomba ment, hétköznapi meglátogatta egyszer a pap, ritkán a jegyző. Egyiket sem ő kérte. Ők érezték magukra nézve kötelezőnek. Úgy vélték, hogy úgy illendő.”¹³*

Ötvös Imre élete egy olyan korszakra esett, amikor a szerveződő magyar hadsereg már karrierutat kínált a paraszti származású fiataloknak is. Egy idő után azonban már nem voltak elegendők a testi képességek, az előrelépéshez már jó szellemi képességekre, érdekérvényesítésre és kapcsolatokra is szükség volt. Ötvös Imre katona volt, aki soha nem járt háborúban. Tanárként lehetőséget kapott a Ludovikán, ám mégsem lett a katonai elit tagja.¹⁴ Pályájának kezdete a magyar tisztképzéssel kezdődött és az első világháborúval fejeződött be.

Ötvös Imre felújított sírja, 2023

13 Kertészné Galvács Éva (szül: 1934. Átány) adatközlése 2023 augusztusában, aki kislánként még részt vett Ötvös Imre síremlék avatásán. Az adatközlő nagyanyjának, Galvács Istvánné Ötvös Juliannának édestestvére volt a vezérőrnagy.

14 A két világháború között a katonai elit egy szűk, zártkörű csoport, a századostól a tábornokig. A gazdasági élettől és a politikától tudatosan elhatárolódtak, ahogy társadalmi kapcsolataikat is a hadseregen belül alakították ki. (Gyáni Gábor – Kővér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998. 207.) Ennek alapján a Horthy korszakban Ötvös Imre a katonai elithez tartozott volna, ám a Monarchia időszakában még lényegesen nyitottabb volt a katonai felsővezetés és széles körű civil társadalmi kapcsolatokra. Tagjainak érvényesülését meghatározta az életmód, a műveltség és az előkelőség.

Emlékezők csoportja Ötvös Imre sírjánál, 2023

Különös módon katonai karrierjének végét az első világháború kitörése okozta, emlékének fennmaradását pedig a második világháborúnak köszönhette. 1943-ban a fiatalok hazafias nevelése, a militarizmus szellemiségének erősítése prioritást élvezett még olyan kis falvakban is, mint Átány. Ezért kezdeményezte a korabeli hadimúzeum a honvédséggel együtt, hogy méltó emléket állítsanak az egyszerű közlegényből tábornokká lett Ötvös Imrének.¹⁵ Emlékét egy olyan korszak őrizte meg, ahol a fegyverektől várták az első világháborúnak és következményeinek a revízióját, amikor olyan történelmi helyzet állt elő, amikor a nemzethez hű munkásokra volt szükség.

Szuromi Rita

15 nt: A közlegényből tábornoki rangra emelkedett átányi Ötvös Imre síremlékét ünnepélyes kiülsőségek között avatta fel a honvédelmi miniszter képviselője Átány községben. Magyar Élet, 5. évf. 1943. nov. 23. 265. sz. 3.

A természet csodái

Az Év Madara, a kerecsensólyom

Az idei évben alapításának 50. évfordulóját ünneplő Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (MME) 1979-ben indította el *Az Év Madara* nevet viselő programját, amellyel egy-egy arra érdemes madárfaj megóvásának szükségességére kívánja felhívni a figyelmet.

A kezdetekben az egyesület szakmai testülete jelölte ki ezt a fajt (vagy akár fajcsoportot, hiszen voltak már gyűjtőnéven a fecskék, illetve a cinegék is az év madarai), az utóbbi időkben a korszellemnek megfelelő internetes szavazás döntött erről, természetesen már egy szűkített fajlistáról választható módon.

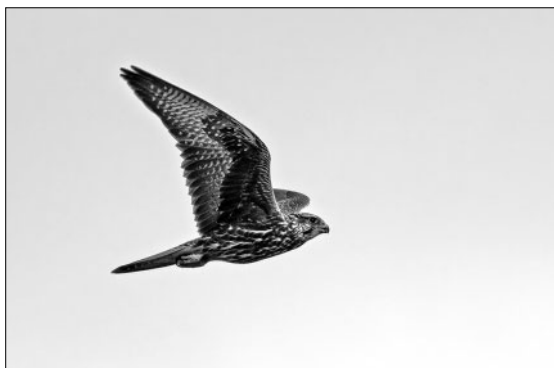
Idén – az ünnepi helyzetre való tekintettel – ismét a régi módon választotta a vezetőség az év madarát, amely nem más, mint az egyesület igazi sikertörténetét jelentő kerecsensólyom (*Falco cherrug*).

E szakmai berkekben kerecsenként is emlegetett nagy testű sólyom alapvetően ázsiai elterjedésű: a Kína, Mongólia és Kazahsztán területén élő állomány mellett Európában gyakorlatilag csak Magyarországon fordul elő számottevő mennyiségben.

E nemes röptű ragadozó – rokonaival ellentétben – nem a levegőben zsákmányol, sőt jellemzően nem is madarakra vadászik, hanem nyílt, füves élőhelyek, puszták talajon élő, közepes méretű rágcsálóira: ürgékre és hörcsögre specializálódott. Persze ezek hiányában hamar képes átváltani a leginkább seregély és galamb mérettartományba eső szárnyas zsákmányra is, de korántsem olyan ügyes és látványos vadász, mint pl. a vándorsólyom.

Táplálékallatainak kapcsán a fákkal és sziklával tarkított sztyeppe jelenti igazi élőhelyét. Szűkebb rokonságának tagjaihoz hasonlóan fészket nem épít. Sziklafalak párkányain a holló fészket használja vagy a csupasz párkány törmelékes talajába alakít ki sekély mélyedést a tojásoknak, fás élőhelyeken pedig más közepes és nagy testű madarak, így ölyvek és sasok üres fészkeibe költözik be.

Ázsiai elterjedése és honfoglaló eleink vadászmadarakhoz való ragaszkodása okán a kerecsen a magyar mondavilág fontos szimbólumának, a turulnak mintájául szolgál. Bár a kutatók véleménye ebben némiképp megoszlik, annyit lehet tudni, hogy a korai magyar nyelvben a sólymok különböző változataira a *turul* mellett használták a *kerecsent* illetve a *zongor* nevet (ez utóbbiból származtatják a mai Zsombor utónevet).

Repülő kerecsensólyom a Hortobágy egyik pusztáján (A szerző felvétele)

A turul egyik megjelenése a magyar hitvilágban Emeséhez köthető. A madár álmában jelent meg, és hozta hírrül, hogy fia, Álmos minden eddigi vezérnél nagyobb lesz. A másik előfordulása honfoglalásunkhoz kötődik. Eszerint a turulmadár a Levédiában tartózkodó magyarok fejedelmének álmában jelent meg figyelmeztetve őt, hogy népével együtt el kell hagyniuk addigi otthonukat, kövessék röptét, mutatja majd az utat, merre induljanak. A legenda szerint ahányszor eltűnt a turul, a magyarok letelepedtek, mikor a madár ismét megjelent, követték útját. Mivel Pannóniában többé nem látták, így a mai Magyarország területén maradtak. Ez a valósággal annyiban egyezik, hogy élőhelyi sajátosságok miatt a – sztyeppei övezet végét jelentő – Kárpát-medence valóban a kerecsen elterjedésének nyugati záróköve.

A kerecsen hazai védelme valóságos sikertörténet, amely egybeforr az MME tevékenységével. Bár az egyesület címerül a tűzokot választotta, ezen rendkívül értékes madárfaj védelmi tevékenységét az állami természetvédelem szervezetrendszerébe tartozó egységek karolták fel. A ragadozómadarak állományalakulása épp a technokrata szemlélettel is sújtott szocialista korszakban kezdett kritikussá válni.

Az egyesület '70-es évekbeli alakulásakor a kerecsen Magyarországról eltűnőben volt, alig tucatnyi párja élt még a honi élőhelyeken. Ennek oka bár elég összetett volt, de számottevő mértékben közrejátszott az intenzív mezőgazdaság (ne feledjük a DDT nevű mérge hosszútávú hatását, amely mind a mai napig megtalálható a hazai népeség szervezetében!), az illegális solymászat, a vadászati túlkapások és egy sor más tevékenység.

Anno potenciális solymászmadaraként a tojások és a fiókák kiszedése mellett a felnőtt madarak befogása is állománycsökkentő tényező volt, amikor a megmaradt párok a mezőgazdasági területekről az Északi-Középhegység kevésbé kedvező sziklafalira húzódtak vissza. A nagyüzemi mezőgazdaság élőhely-átalakítása, a fő zsákmányállatát jelentő ürge hazai állományának összeomlása, a nem megfelelően alkalmazott rágcsálóirtó szerek, a ragadozó madarak illegális mérgezése, valamint az elektromos vezetékhalozaton elszennvedett áramütés mind-mind egymást erősítő problémát jelentett.

Az MME munkatársai és önkéntesei szívós munkával és nagyon komoly szervezéssel (egyebek mellett a konkrét fészkelőhelyek őrzésének biztosításával, amely egyben komplett madarászgenerációk kinevelését is magában foglalta) lépésről-lépésre haladva biztosította, hogy a kerecsen hazai állománya erősödésnek és lassú emelkedésnek indult.

Ugyancsak fontos lépés volt az ürge védetté nyilvánítása, majd a rágcsálók visszatelepítése (elsősorban a repterek füves területeiről) az egykori élőhelyeikre. A kerecsensólymok védelme érdekében is kezdődött el immáron több mint negyven éve a középvezetű oszlopfejek madárbaráttá alakítása, ami napjainkban is tart. Fontos védelmi fejlesztés volt, hogy számos speciális kialakítású (hosszú élettartamú) alumínium költőláda került ki a nagyfeszültségű hálózat traverzeire. Itt az emberektől és fészekfosztogató nyestektől védetten költhetnek a madarak.

Mivel e remek sólyom hosszú távú fennmaradásának biztosítása, a faj kontinensünkön való megőrzése gyakorlatilag hazánk felelőssége, így a későbbiekben már az Európai Unió nagyszabású LIFE természetvédelmi programjának egyik projektje a Kárpát-medencében élő kerecsensólyom-állomány védelme volt. 2006–2010 között Magyarország és Szlovákia területét jelentő programnak köszönhetően a magyarországi sólyomlétszám négy év alatt 75%-kal nőtt! A kerecsen jelenlegi állománya hazánkban immár 150 pár körül alakul. Megjegyzendő, hogy a faj világállománya alig 15 ezer pár; Európában ennek csak töredéke, mintegy 5%-a él!

Az a kiváltságos helyzet, hogy ennek a nagyszerű ragadozómadárnak, egyben eleink totemállatának hazánk a legfőbb védelmezője, felemelő és büszkeséggel tölthet el minden madártani szakembert és laikus érdeklődőt, potenciális önkéntest. Talán az sem tekinthető véletlennek, hogy hazánkban mindössze három pénzérmén szerepelnek növény- és állatfajok, s ezek egyike az 50 forintos pénzérmén pózoló kerecsen!

Akit olyan szerencse ér, hogy élőben láthat kerecsent, az jó szívvel gondoljon arra, hogy egy valamikor minket védelmező totemállat képviselőjével találkozott, mely azonban most már az ember védelmére szorul. Így hát aki teheti, támogassa a kerecsen védelmében Közép-Európa legjelentősebb természetvédelmi szervezetét, az idén 50 éves Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesületet!

Selmeczi Kovács Ádám

Az Év Hala, a védett réticsík

A Természetvédelmi Világszövetség legfrissebb közleménye szerint a Földünkön megtalálható, több mint 18 ezer édesvízi halfaj csaknem harmadát fenyegeti a kihalás veszélye. Mindezért olyan tényezők tehetők felelőssé, mint a klímaváltozás, a túlhalászat, a vízfolyásokon létesített keresztzárások, vagy éppenséggel az egykoron gazdag élővilágot rejtő vizes élőhelyek lecsapolása. Természeti értékeink megóvása érdekében is kiemelten fontosak az olyan események, mint amilyen *Az Év Hala* megválasztása is. A Magyar Haltani Társaság vezetősége az elmúlt évek hagyományához híven három, hazánk vizeiben őshonos halfajt nominált a megmérettetésre. A jelöltek közé egyaránt kerültek gazdasági, közösségi és természetvédelmi jelentőséggel egyaránt bíró fajok, melyek nélkülözhetetlen faunaelemei a hazai vízi ökoszisztémáknak. Az immáron 15. alkalommal megszervezett eseményre az elnökség az alábbi halakat jelölte meg: a balatoni „látott hal” a garda (*Pelecus cultratus*), a horgászok egyik kedvelt zsákmánya, a laposkeszeg (*Ballerus ballerus*), valamint a régi korok időjósja, a réticsík (*Misgurnus fossilis*). December 31-én déli 12 óráig összesen 3875 érvényes szavazat érkezett a Magyar Haltani Társaság weboldalán kialakított szavazófelületre. A halbarátok 21%-a a laposkeszeget, míg 30%-a a gardát szerette volna megválasztani az *Év Halá*vá, azonban a voksok 49%-ával ezt a címet idén a védett réticsík érdemelte ki.

A réticsík a csíkfélék (*Cobitidae*) népes családjába tartozó halfaj, a család képviselői Európától kezdve Észak-Afrikán át egészen Ázsiáig megtalálhatók. A család képviselőire jellemző, hogy apró termetűek, testük hengeresen megnyúlt, melyet apró pikkelyek borítanak, de olykor csupaszok is lehetnek. Alsó állású, húsos szájuk körül 6–12 bajuszszál figyelhető meg, a réticsík esetében pontosan 10 bajuszszál – 6 a felső, 4 rövidebb pedig az alsó állkapcspon – segíti a főként éjszaka aktív állatot főként apró, fenéklakó állatokból és növényi törmelékből álló táplálékának felkutatásában. Feje és szemei aprók, szürkés, barnás árnyalatú úszói a mellúszó kivételével viszonylag kicsik. A hazánkban előforduló csíkok között a legnagyobbra nőhet – testhossza elérheti akár a 30 centit is –, méretén túl azonban testének hosszanti, sötétbarna és okkersárga csíkozása is jól elkülöníti a rokonaitól.

Szaporodása márciustól egészen júniusig tart, amikor is a 2–3 évesen ivaréretté váló hímek és nőtények párba állnak, násztáncukat követően pedig vízínövényekre helyezik el

10–150 ezer ikrájukat. A megtermékenyített ikrák mindössze 4–5 nap alatt kelnek ki és megkezdik további fejlődésüket.

Egykoron tömeges halfajunk volt, mely jelentős részét képezte a magyar kultúrának és gasztronómiának. A nagy vízrendezési munkálatokat megelőzően a Kárpát-medence bővelkedett a réticsík élőhelyeül szolgáló, vízi növényzettel gazdagon benőtt mocsár- és lápvidékekben, melyekre jellemző, hogy oldott oxigéntartalmuk akár az 1 mg/litert sem éri el. Az igen sajátos körülményekhez csupán kevés halfajunknak sikerült alkalmazkodnia, azonban a réticsíkot több fiziológiai sajátossága is hozzásegítette ehhez. Lárva korában az ún. kopoltyúbojtok, míg kifejlett korában utóbelének gazdag hajszálérhálózata segíti oxigénigényének kielégítését. Utóbbi segítségével ún. béllégzést képes folytatni, mely során a légköri oxigént veszi fel. Levegővételkor a réticsík elrugaszkodik az aljzattól, hogy a vízfelszínre érve levegőt nyelhessen le, ami bélcsatornáján áthaladva apró buborékokként távoznak az állat végbélnyílásán, kinyerve mindeközben a szükséges oxigént.

A réticsík (Somogyi Dóra felvétele)

csík ismerős a legtöbбекnek, azonban a hazai mocsarak lecsapolása és a csíkász mesterség eltűnése révén mára már kiveszett a magyar gasztronómiából.

Magyar népi nevei között ismert volt a *csíkdáma* és a *csíkkirály* megnevezés, melyek közül előbbivel az albínó egyedeket, míg utóbbival pedig a főként sárgás színezettel bíró példányokat illetve a köznyelv. A legismertebb nevek azonban a *csíkkal* és az *ásott hal* voltak. Élőhelyének kiszáradását érzékelve a csíkok akár több tíz centi mélyen is beássák magukat a lágyszarvba, ahol egy vízzel teli mélyedésben vészlik át a száraz időszakot. Ezen túlélési stratégiát kihasználva nem volt ritkaság, hogy ásóval és kapával is fogták a réticsíkot. Angol neve „weather loach”, mely tükörfordításban annyit tesz „időjárás csík”. Ez nem véletlen, hiszen a réticsík igen érzékeny a légnyomás megváltozására, melyet követően viselkedésének megélénkülése figyelhető meg. Barométerként szolgáló úszóhólyagját kívülről egy csontburok veszi körül, ami szorosan tapad testfalához, lehetővé téve ezáltal a légnyomás akár csak néhány tized higanymilliméteres megváltozásának érzékelését is. Élénk magatartása és az időjárás megváltozásának jóslása révén kapta a *Misgurnus* tudományos nevet,

míg a *fossilis* latin kifejezés magyarul annyit tesz, hogy „ásott”, mely sajátos életmódjára utal. Az időjárás megváltozásáról a csikázmesterek értesültek elsőként, hiszen a közelgő viharok hatására – a légnyomás csökkenése révén – a víz oldott oxigéntartalma jelentősen lecsökkent, mely arra készítette a réticsíkot, hogy a víz felszínére jöjjön légköri levegőt „*pi-pálni*”.

Hazánkban manapság már nem rendelkezik gazdasági vagy horgászati haszonnal, azonban rokonfaját, a távol-keleti réticsíkot a mai napig termelik évi több tonna mennyiségben Japánban. Természetvédelmi szempontból hazánk halfaunájának és a vízi élővilágnak igen értékes tagja, eszmei értéke egyedenként 10.000 Ft-ra tehető.

Somogyi Dóra – Antal László – Nyeste Krisztián

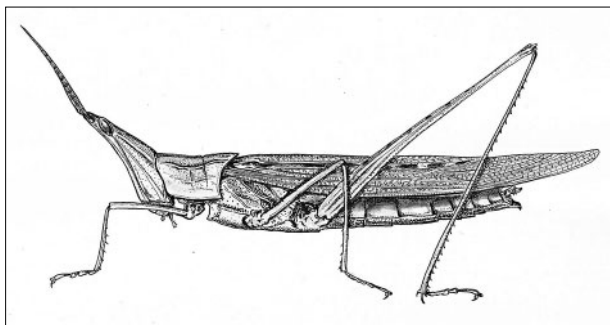
Az Év Rovara, a sisakos sáska

A sisakos sáska (*Acrida ungarica*) már a tizennegyedik faj *Az Év Rovarainak* sorában. Látványos és nagy termetű tagja ez rovarfaunánknak éppúgy, mint a szarvasbogár, az imádkozó sáska vagy az óriás énekeskabóca a korábban ismertetett fajok közül. Az előző években bemutatott fajokhoz hasonlóan most is az a célunk, hogy a magyarországi rovarvilág egy-egy érdekesebb tagjára ráirányítsuk a figyelmet. Sok szempontból lehet érdekes egy rovar: kinézete, életmódja, táplálkozása, esetleg az ember szempontjából káros vagy hasznos volta miatt.

Az Év Rovarát 2024-ben is három jelölt közül lehetett kiválasztani internetes szavazással. Ezúttal a homokpuszták és száraz gyepek fajai kerültek terítékre: a sisakos sáska (*Acrida ungarica*), a csapó cserebogár (*Polyphylla fullo*) és a pusztai hangyaleső (*Acanthaclisis ocitanica*). *Az Év Rovara* történetében eddig példátlan módon szavazategyenlőséggel végződött a voksolás – a pusztai hangyaleső és a sisakos sáska között holtverseny alakult ki. Ezért december 10-én éjfélig egy újabb online szavazás hozta meg a végleges eredményt. Az összesítésben végül a sisakos sáska lett a győztes 2135 szavazattal, az összesen 4912 leadott voksból.

A sisakos sáska magyar és tudományos neve (*Acrida ungarica*) – sok más élőlényhez hasonlóan – nem teljesen azonos tartalmat fejez ki. A tudományos név első tagja, a genusznév az ógörög eredetű „akrosz” szóból ered, mely csúcsosat, hegyeset jelent, míg a sisakos a fej jellegzetes, megnyúlt alakjára utal. A kifejezés második tagjának (*ungarica*) megfejtéséhez nem kell szótár, szinte mindenki tudja, hogy magyart jelent. A fajt ugyanis Magyarországon találták meg először, itt gyűjtött példányok alapján írta le a tudomány számára felfedezője, Johann Friedrich Wilhelm Herbst (1743–1807) német természettudós a 18. század végén, aki meglehetősen sok rovarral gazdagította az akkori állattan tudományát. Herbst egyébként az elsők között alkalmazta a Linné-féle kettős nevezéktant az állatnevekben. Frivaldszky János 1868-ban megjelent, *Az egyenesröpüek magánrajza* című monográfiájában a sisakos sáskát „*hosszúfejű csücsör*” néven szerepeltette. Tudnivaló, hogy ebben a korszakban, 150–200 évvel ezelőtt százával alkották a furcsábbnál-furcsább, a mai fül számára alig értelmezhető rovarneveket, melyek zöme mára a feledés homályába merült.

A sisakos sáska jellegzetes megjelenésű rovar, Magyarországon semmilyen más fajjal nem téveszthető össze. Teste hosszú, feje megnyúlt, háromszögletű. Lábai vékonyak, pál-

Sisakos sáska rajza

(Szalay-Marzsó László grafikája)

Megtalálható még Észak-Afrikában, Anatólia nyugati részén és a Közel-Keleten. Elterjedési területének északi határát a Pannon biogeográfiai régióban éri el. Csehországban őshonos faj volt, de kipusztult, ám egy sikeres visszatelepítési program után ma már újra előfordul. Szintén kipusztult Ausztria nyugati szegletéből, ide spontán telepedett vissza az elmúlt években. Nemrég került elő elsőként a Fertő-tó környékének magyarországi oldaláról is. Hazánkban a Duna-Tisza közti homokhátságon a leggyakoribb, de az Alföld egész területén előfordul. Jóval kevesebb adata van a Dunántúlról, a középhegységeknek pedig csak a hegylábi régiókban található meg.

Sisakos sáska

(Károlyi Balázs felvétele, izeltlabuak.hu,
licenc: CC BY 4.0)

cikaszzerűek. Színezete változatos, lehet egyszínű fűzőld és fakó földbarna is, míg más példányoknál sötét és világos foltokból álló mintázat látható – ez a nőstényekre inkább jellemző. A színezet az élet során nem változik, a kialakulásában valószínűleg fontos szerepe van a páratartalomnak és a környezet színezetének, mintázatának.

ciripel. Mégsem teljesen néma, ugyanis repülés közben jellegzetes kereplő hangot kelt a szárnyaival. Ez a hang (valamint a tovaröppenő méretes rovarok látványa) az, ami a leggyakrabban elárulja a jelenlétét.

Élőhelyét a száraz, meleg gyepterületek képezik. Leginkább a nyílt homokpuszták lakója, de bármilyen lazább alapkőzetű helyszínen előfordulhat. Zavarástűrő fajként a bolygatott élőhelyeken is gyakran megtalálható, így utak mentén, parlagokon, kőbányákban, városi környezetben – még Budapest belsőbb kerületeiben is. A sisakos sáska növényevő, elsősorban egyszikűeket, ezen belül különböző pázsitfűfajokat fogyaszt. Vékony, hosszú hátsó lábával nem képes nagy ugrásokra, viszont kifejezetten jól repül, megriasztva 10–20 méteres távolságokat tesz meg. A sáskák (valamint a szöcskék, tücskök) jelentős részével ellentétben a sisakos sáska nem

Az utóbbi egy-két évtizedben megsaporodtak a sisakos sáska észlelési adatai a Kárpát-medencében, olyan helyeken is, ahonnan korábban eltűnt vagy sohasem volt ismert. A szakemberek összefüggést találtak az elmúlt évtizedben a nyári hónapok relatív hősz-

szegének növekedése és a terjedés között. Az emberi hatások egy része, mint pl. az utakat kísérő gypsávok, a nagy kiterjedésű ugar- és parlagterületek szintén elősegítik a terjedést. A Kárpát-medence fokozatos felmelegedése valamint az egyre gyakoribb és hosszabb aszályos időszakok kedvező feltételeket biztosítanak a sisakos sáska számára. Úgy tűnik tehát, hogy azok közé a fajok közé tartozik, amelyek a klímaváltozásnak inkább a nyertesei.

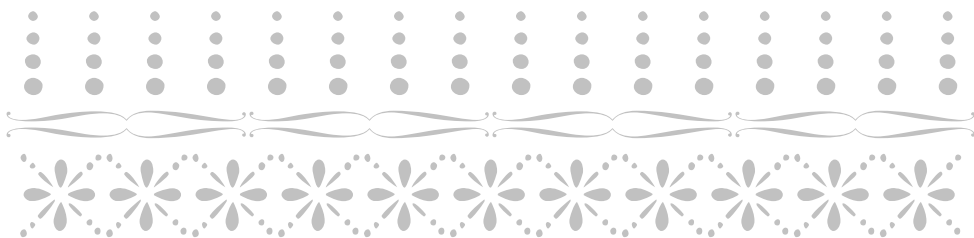
Az *Acrida* nem fajai az Óvilág (Eurázsia, Afrika, Ausztrália) trópusi, szubtrópusi területein elterjedt sáskák. Ma 42 fajt sorolnak ide. Európában a mi sisakos sáskánk mellett az *Acrida turrita* nevű faj is előfordul Szardínia, Szicília, Kréta valamint Észak-Afrika területén. Érdekes magyar vonatkozás, hogy Brancsik Károly (1842–1915) trencsényi orvos-termesztudós 1893-ban egy madagaszkári fajt fedezett fel, Steinmann Henrik (1932–2009) a Magyar Természettudományi Múzeum entomológusa 1963-ban pedig 11 *Acrida*-fajt írt le a tudomány számára Afrika és Ázsia különböző vidékeiről. Így a jelenleg ismert *Acrida*-fajok egynegyede magyar kutató nevéhez fűződik. A rokonsági kör tagja még a dél-európai elterjedésű *Truxalis nasuta* nevű faj, mely megtévesztésig hasonlít a mi sisakos sáskánkra, de az előbbinek a hátsó szárnyát sötét foltok díszítik, esetleg az egész szárny pirosas színű, a töve pedig gyakran fekete. A sisakos sáska hátsó szárnya ezzel szemben mindig áttetszően sárgás.

A sisakos sáska Magyarországon védett faj, természetvédelmi értéke 50.000 Ft. Szerepel továbbá a magyarországi Vörös Könyvben, mint potenciálisan veszélyeztetett faj. Helyzete stabilnak tekinthető az elterjedési területének közepén, így Magyarországon, míg annak északi szegélyén jóval sérülékenyebb. Csehországban és Ausztriában a sisakos sáska lokálisan kipusztult, vöröslistas faj – de mára már mindkét országban újra jelen van, részben sikeres visszatelepítés, részben spontán terjedés eredményeként. Szlovákiai állományát a szakemberek sebezhetőnek tekintik, vagyis itt e fajt a kipusztulás fenyegeti.

A sisakos sáska számos, hasonló élőhelyen élő madárnak szolgálhat táplálékként. Ezek között akadnak ragadozók, rovarokat és kisebb gerinceseket fogyasztók, illetve vegyes étrenden élők. Első helyen az ugartyúk, szalakóta, kék vércse és kis őrgébics említhetők, de potenciális fogyasztóként szóba jöhet még a vörös vércse, a tövisszúró gébics, a szarka, a tűzok valamint a fácán és a fogoly is. Megjegyzendő, hogy a fenti madarak gyomortartalom-vizsgálata során előkerültek szöcskék és sáskák, de az ilyen tanulmányok többnyire nem részletezik a fajokat, így sisakos sáskára való konkrét utalást sem sikerült találnunk. Az emlősök közül leginkább a keleti sünn jöhet szóba természetes ellenségként akár mérete, akár az élőhelye révén.

A kínai sisakos sáskát (*Acrida cinerea*) a feljegyzések szerint régebben fogyasztották. Ma ugyanennek a fajnak a baromfi takarmányként való felhasználhatóságát vizsgálják, mivel gazdaságosan tenyészthető és fehérjékben gazdag, magas tápértékű élelemforrás.

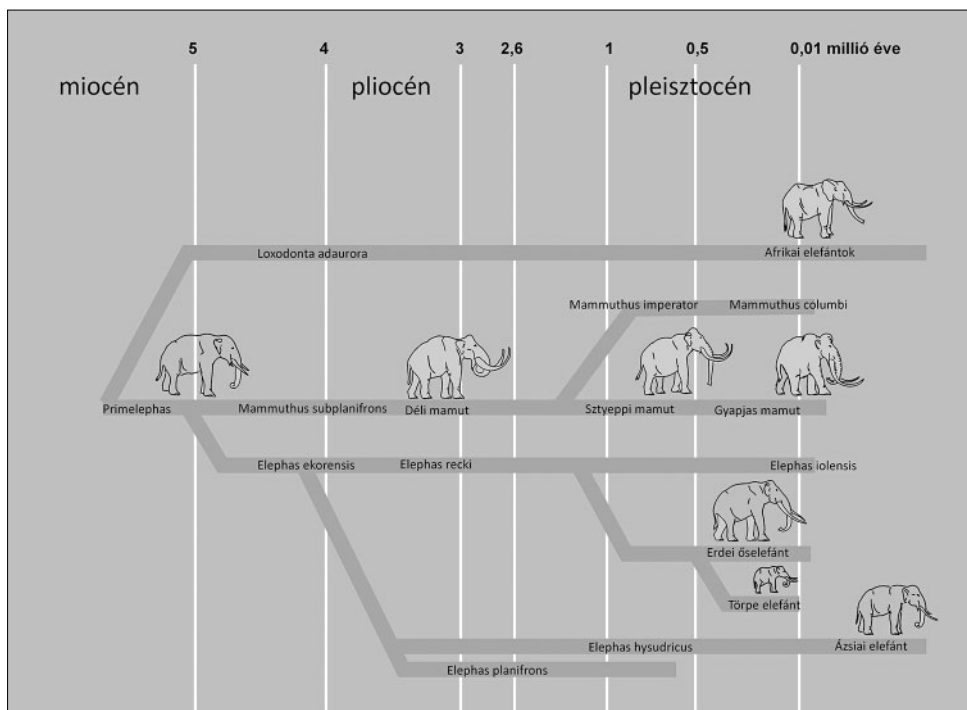
Szél Győző – Puskás Gellért

A jégkorszak bundás óriása. Az Év Ősmaradványa 2024-ben a gyapjas mamut

Röpke visszatekintésként hadd kezdjem azzal, hogy maga az ötlet, hogy *Az Év Vadvirága, Év Emlőse, Év Fája, Év Madara* stb. mellé „földtani fajok” (azaz *Év Ásványa* és *Év Ősmaradványa*, majd harmadikként *Év Ásványkincse*) is legyenek választva, 2015-ben fogalmazódott meg a Magyarhoni Földtani Társulat (MFT) néhány tagjában. Mindhárom kategóriában három-három jelöltet választottak a program szervezői, azokról jelentek meg különféle helyeken bemutató anyagok, rövid cikkek, kisebb kiállítások, ezek alapján dönthették el az érdeklődők, melyik jelöltre voksolnak. Nem csak a földtani szakma, hanem a lakosság széles körében is sokan vettek részt a választásban. Így lett 2016-ban *Az Év Ősmaradványa* a nummulitesz, egy eocén korú (több tízmillió éves) ősi egysejtű, tengeri állat. Mindjárt az első években többször is felmerült bennünk (használhatom a többes szám első személyt, hisz jómagam is a programok szervezői közé tartoztam, illetve tartozom, mint az MFT Oktatási és Közművelődési Szakosztályának vezetőségi tagja), hogy a három jelölt egyike legyen a gyapjas mamut. Mindig elvetettük azonban az ötletet, mert úgy éreztük, így nem lenne igazi verseny a jelöltek között és nagy fölényrel biztosan a mamut nyerne. Elmúlt jó néhány év és végül 2023-ban mégis csak „beadtuk a derekunkat” és „delegáltuk” a gyapjas mamutot is a három választható ősmaradvány közé. Korábbi feltevésünk beigazolódott, a mamut utcahosszal megnyerte a versenyt. Egyáltalán nem baj ez, hiszen a közönségprogramok célja minden évben az, hogy a kiválasztott ősmaradványról minél szélesebb körben minél több ismeretet oszthassunk meg. Ezekhez a programokhoz szinte nélkülözhetetlen az, hogy kézbe adható példányokat is bemutassunk, így aztán igazán testközelből ismerhetik meg az érdeklődők az illető őslényt. Ez pedig azért fontos, mert – bár biztos vagyok benne, hogy nagyon sokan és sokat tudnak a mamutról, talán népszerűségben még a dinoszauruszokkal is versenyben van – azt azért kevesen mondhatják el magukról, hogy volt már a kezükben mamutfog vagy mamutcsont. A gyapjas mamut maradványok nagyon gyakorinak számítanak Magyarországon (erről később bővebben is lesz szó), szinte minden múzeum, köz- és magángyűjtemény, egyetem és számos általános vagy középiskola magáénak tudhat egy-két példányt, egyes gyűjtemények több százat is, de akár ezres nagyságrendű is lehet az őrzött mamut maradványok száma. Ez egyaránt igaz Budapestre és a vidéki településekre is. Idén tehát bőven lesz rá alkalom és mód, hogy aki kíváncsi, még többet megtudjon erről a kihalt, egzotikus őszállatról.

A gyapjas mamut (*Mammuthus primigenius*) az ormányosok (*Proboscidea*) rendjének elefántfélék (*Elephantidae*) családjába tartozik, a ma élő elefántokkal aránylag közeli rokonságban áll, de az evolúció során az evolúciós vonalak elváltak egymástól. Az afrikai elefántok ága kb. 5,5 millió éve különült el a többi elefántféléttől, a mamutok ága pedig kb. 5 millió éve vált el az ázsiai elefántokat is tartalmazó ágától. A gyapjas mamut a mamutok evolúciós ágának az utolsó képviselője. Nincs teljes konszenzus a tudományos körökben ennek a fejlődési ágnak az állomásairól, de azért többé-kevésbé jól felvázolhatjuk, mi történt az említett 5 millió év alatt. A legkorábbi mamutféle a *Mammuthus subplanifrons* még Afrikában fejlődött ki, ezután kb. 3 millió éve kifejlődött az úgynevezett déli mamut

Az elefántok és mamutok egyszerűsített evolúciós törzsfája

(*Mammuthus meridionalis*), ami már Euráziába is átvándorolt. Azért nevezték el déli mamutnak, mert úgy gondolták, a faj még Afrikában alakult ki, több kutató azonban nem így véli. Egyesek szerint a *M. subplanifrons* egyes populációi vándoroltak át Afrikából és a déli mamut, azaz a *M. meridionalis* faj már itt (valahol Ázsia területén) alakult ki. Vannak, akik a korai (kb. 3 millió éves) formákat külön fajba, a *M. rumanus*-ba sorolják és szerintük a legelső déli mamutok csak kb. 2,6 millió éve jelentek meg. A déli mamutból valahol Kelet-Ázsiában fejlődött ki a szyteppi mamut (*Mammuthus trogontherii*) úgy 1,7-1,8 millió éve. Ezután kb. 800 ezer éve a szyteppi mamutból kialakult a gyapjas mamut, a helyszín nagy valószínűséggel Kelet-Szibéria volt. Mindegyik említett faj bevándorolt Európába is néhány százezer évvel a kialakulásuk után. A déli mamut egész biztosan itt volt már kb. 2,5 millió éve, az első szyteppi mamutok nagyjából 800 ezer éve, az első gyapjas mamutok pedig kb. 250 ezer éve jelentek meg Európában. Az újonnan megjelenő fajok jobban alkalmazkodtak az éghajlat és a növényzet időről-időre végbemenő változásaihoz és fokozatosan kiszorították a régebbi fajokat, amelyek aztán ki is haltak. Természetesen a kihalásuk fő okát nem a fajok közti versengésben, hanem az említett környezeti változásokban kell keresnünk. A gyapjas mamut esetében már nem is jött utód, a jégkorszak végi (kb. 15 ezer éve beindult) gyors felmelegedés és az ezzel járó drasztikus növényzeti változások okozták a kihalását. Az utolsó mamutok kb. 9-10 ezer éve haltak ki a kontinenseken (Eurázsia és Észak-Amerika), de néhány, szigeteken rekedt, törpe növésű populációjuk néhány ezer évet még kitartott. A Bering-szorosban lévő St. Paul-szigeten kb. 5700 éve, a Szibériától északra lévő Vrangel-szigeten pedig kb. 3700 éve haltak ki az utolsó példányok. Itt sincs egyetértés a kutatók között, sokan vannak, akik az emberiségben (vadászat, elterjedés) látják sok kihalt

*Mamutsontváz a gyöngyösi Mátra Múzeumban
(Debreczeni-Droppán Béla felvétele)*

*Gyapjas mamut és borjának
életnagyságú rekonstrukciója
a Magyar Természettudományi
Múzeum állandó kiállításában
(A szerző felvétele)*

jégkorszaki faj, így a gyapjas mamut kihalásának fő bűnösét is, de talán többen vannak, akik a fentebb felvázolt jelentős környezeti változásokat tartják a kritikus tényezőnek (jómagam is ez utóbbi tárbort erősítem).

A gyapjas mamutok kifejezetten a hűvös, hideg éghajlathoz és az úgynevezett mamutsztyepp vegetációhoz alkalmazkodtak. A hideg ellen többrétegű gyapjas bundát viseltek, táplálkozásban pedig kifejezetten a fűevésre specializálódtak, de természetesen egyéb növényeket is elfogyasztottak. A mamutsztyepp egy egész növényzeti övet alkotott a

Földön a jégkorszak (pleisztocén) ideje alatt. A mai tundra-sztyepppekhez hasonlított, de jóval gazdagabb volt hosszúszerű fűfélékben és lágyszárú növényekben. Ez a növényzeti öv gyakorlatilag teljesen eltűnt a jégkorszak végére a felmelegedő és egyre csapadékosabbá váló éghajlat miatt. Így az itt élő állatok jelentős része kihalt, főleg a nagyemlősök, az úgynevezett pleisztocén megafauna fajai körében.

A Kárpát-medencében nagyon sok gyapjas mamut élt a jégkorszakban, erre utal az is, hogy Magyarországon a mamutmaradványok a leggyakoribb pleisztocén nagyemlős leletek közé sorolhatók. A működő homok- és kavicsbányák sokszor szinte ontják magukból az ilyen maradványokat, végtagcsontokat, állkapcsokat, fogakat stb. Több száz lelőhelyről kerültek már elő mamut maradványok. A legépebbek és emiatt leglátványosabbak szó szerint ki lettek halászva a Tiszából vagy a Dunából. A Magyar Természettudományi Múzeum Őslénytani és Földtani Tárának gyűjteményében több mint 500 mamutmaradványt őrzünk. Alkalmi magángyűjtők nagyon sokszor küldenek be fotókat vagy hoznak be személyesen olyan példányokat, amiket kirándulás közben találtak a Duna- vagy Tisza-parton a kavicsok között. Egy-egy

aszályosabb nyár folyamán, amikor jelentősen lepad a folyók vízszintje, a szárazra került mederrészekből is gyűjthetők ilyen leletek.

Több múzeum vagy egyéb kiállítóhely kiállításában is központi vagy legalábbis fontos szerep jut a mamut maradványoknak és/vagy rekonstrukcióknak. A legteljesebb gyapjas mamut csontváz Gyöngyösön a Mátra Múzeumban tekinthető meg. Mátraderecskéről került elő 1949-ben és 1970-ben állították ki, azóta is ikonikus kiállítási példány a múzeumnak. Egy felnőtt gyapjas mamut és egy mamutborjú csontváza a zirci Bakonyi Természettudományi Múzeum állandó kiállításában szerepel. Ezek a leletek Csajágnál kerültek elő útépités során 2006-ban. 1900-ban került elő egy viszonylag ép gyapjas mamutcsontváz Zalaegerszegnél. Eredetileg a Magyar Királyi Földtani Intézetben volt kiállítva 1904-től, később (valamikor a '60-as vagy a '70-es években) az Intézet a Magyar Természettudományi Múzeumnak ajándékozta. Itt 2008-ban egy időszakos kiállításban („Jégkorszak”) állítottuk fel, azóta néhány darabja egy vándorkiállításunk része (szintén „Jégkorszak” címmel), a többi csontváz elem pedig a raktárban van, de előzetes regisztráció után az érdeklődők ezeket is megtekinthetik sok egyéb nagyon érdekes és látványos jégkorszaki nagyemlős maradvánnyal együtt. Az állandó kiállításunk központi alakja pedig egy életnagyságú gyapjas mamut rekonstrukció, pontosabban kettő, mert a mamut anyukában és kb. 9-10 hónapos borjában is gyönyörködhetnek a látogatók.

Mivel *Az Év Ősmaradványa* lett, 2024-ben az országban több helyszínen, kisebb-nagyobb időszakos kiállításokban, bemutatókon és egyéb közönségprogramokon lesz majd főszereplő ez a legendás, mára sajnos kihalt, érdekes ősszállat.

Gasparik Mihály

Az Év Fája, a közönséges bükk

NEVEZÉKTANA

A közönséges (európai) bükköt Carl von Linné (1707–1778) svéd botanikus vezette be a tudományba, az 1753-ban megjelent *Species Plantarum* című műve 2. kötetének 998. oldalán adta meg nevét (*Fagus sylvatica* L.) és diagnózisát. Utóbbi meglehetősen rövid, de az általa ismert egyetlen tényleges *Fagus* faj miatt lényegre törő: „foliis ovatis obsolete serratis”, azaz „levelei tojásdadok, gyengén fűrészszek”. E tömör diagnózishoz még az elterjedési területet is feltüntette: „*Habitat in Europa*”. (Érdekes, hogy Linné az általa felállított *Fagus* nemzetségbe e fő művében csak három fajt sorolt, a közönséges bükkön kívül a még nemzetség szinten le nem választott közönséges és amerikai szelídgesztenyét, *Fagus castanea* és *F. pumila* néven.) A tudományos fajnév újlatin eredetű (*sylvaticus*, *-a*, *-us*), s erdeit jelent, amely nyilvánvalóan utal az élőhelyére.

A kevés bükk fajnak, a közönséges bükk markánsan elkülönülő elterjedési területének és a kismértékű fajon belüli változatosságának köszönhetően kevés szinonim neve van. Joseph Gaertner (1732–1791) német botanikus az 1788-ban megjelent, a növények terméseit és magjait tárgyaló tanulmánya (*De Fructibus et Seminibus Plantarum*) 1. kötetének 182. oldalán *Fagus sylvestris* Gaertn., azaz ismételten erdei bükk néven szerepelteti, s a terméséről, magjáról nagyon részletes latin nyelvű leírást közölt. Giovanni Antonio Scopoli (1723–1788) dél-tiroli, Selmecbányán egy évtizeden át oktató természettudós 1771-ben megjelent *Flora*

carniolica, azaz a krajnai terület flóráját bemutató műve 2. kiadása 2. kötetének 242. oldalán *Castanea fagus* Scop. néven tárgyalja, s „Folia ovata. Feminei flores trigyni.”, azaz „levelei tojásdadok; nőivarú virágai hárombibések” leírással látta el. A megjegyzésben még kitért arra, hogy 12 porzója van, s „Cotyledones reniformes, subtus albae”, azaz „sziklevelei vesealakúak, fonákukon fehérek”. A Scopoli-féle névadás azonban nem felel meg a Nemzetközi Botanikai Kódexnek, ezért használata érvénytelen.

Az ókori természettudósok közül Theophrasztosz még *oxya* néven ismertette a bükköt, s a termését háromélűnek írta. A rómaiak viszont már *fagus* néven illették e fajtát, Pliniusnál és Vergiliusnál is ez a növény neve, s *glans faginea* pedig a bükkmakk. A *fagus* név szótöve az etimológusok szerint a görög *phag* szóból származik, ami ehető, s az ebből levezetett *phagos* bőséges étkezést jelent, a *phegos* pedig a makktermő fák neve volt.

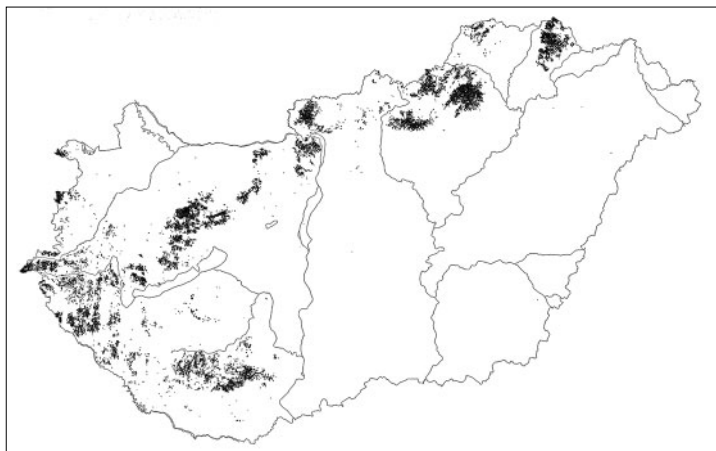
A bükk szláv neveit a nyelvészek a német Buche szóból eredeztetik (pl. bolgár, orosz *byk*, szerbhorvát, cseh, szlovák, lengyel *buk*), viszont nálunk *A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* elveti akár a német, akár a szláv nevekből történő származtatást. (Ez csak azért is furcsa, mert a néhány évszázaddal hamarabb megtelepedett szlávoktól is átvehették a magyarok a fafaj nevét, a szlávok pedig korábban egy germán csoporttól, utóbbiak azok, akik régóta a bükk elterjedési területén belül éltek már huzamosabb ideje.) A magyar bükk szó nyelvészeink szerint talán ötörök eredetű, és kapcsolatba hozható a csagatáj *büik* (tölgy) és a tatár *bik* (bükk) szavakkal. Egy 1193-ban kelt oklevélben szerepel nálunk először a növény *bigfa* néven, a későbbi oklevelekben a *byc*, *byk* jelölés is felbukkan. Melius Juhász Péter 1578-ban megjelent *Herbarium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*, Verancsics Faustus 1595-ben napvilágot látott *Dictionarium* és Beythe András szintén 1595-ben kiadott *Fives könyv* művében *bik-fa* megjelölést találunk, az 1655-ben közreadott Apáczai Csere János-féle *Magyar encyclopaedia* már a *büik* nevet használja.

ELTERJEDÉSE ÉS ELŐFORDULÁSA

A bükk (*Fagus*) nemzetségbe 11 faj tartozik, amelyek jelenleg három nagy régiót (1. Észak- és Közép-Amerika, 2. Európa és Kis-Ázsia, 3. Kelet-Ázsia) népesítenek be, egymástól elszigetelt és távoli foltokból álló area formájában. A paleobotanikai ismeretek szerint a bükk nemzetség a bükkfafélék családjának többi ősi tagjától (pl. tölgyek, szelídgesztenyék) úgy 53 millió évvel ezelőtt különült el a korai eocénben, az év fájának választott közönséges bükk pedig úgy 2,8 millió évvel ezelőtt különülhetett el.

A közönséges bükk természetes elterjedési területe nem lépi át Európa határait, az area súlypontja Nyugat- és Közép-Európába esik. A fafaj elterjedési területe egybeesik Európa mérsékelt és mérsékelt meleg klímájú zónáival, ahol hiányzik az éven belüli erősen száraz periódus. Határt vonó tényezői közül Észak-Európában elsősorban a hideg teleket (<30 °C), Kelet-Európában a szárazságot (<500 mm csapadék), Dél-Európában az alacsony fekvések nyári szárazságát, Nyugat-Európában az Atlanti-óceánt, mint barriert, a Brit-szigetcsoportban a befejezetlen posztglaciális vándorlást lehet nagyvonalakban megemlíteni. Elterjedési mintázata magyarázható rügyeinek, hajtásainak, kérgének gyenge fagyűrészével, a fiatal levelek és virágok kései fagyokkal szembeni érzékenyégével, valamint a levelekben az aszály okozta károkkal. A jövőre nézve a bükk természetes elterjedési területének változása vetíthető előre, összefüggésben a klíma változásával, ezen belül elsősorban a szélsőségek fokozódásával. A fafaj várhatóan veszít versenyképességéből jelenlegi elterjedési területének déli és keleti részén, viszont Skandináviában és a Baltikumban elterjedésének növekedése valószínűsíthető.

Hazánkban a közönséges bükk a középhegységek és a dombvidékek fafaja, ahol a hűvösebb területeken állományalkotó szerepet tölt be (ún. klíma-regionális bükkösök), s jelentősebb méreteket ér el. Nemcsak a mélyebb termőrétegű talajokon fordul elő, hanem a sziklás, sekély termőrétegű területeken (pl. sziklaerdők, szurdokerdők) is él, igaz, itt alacsonyabbra nő, s sokszor földig ágas. Élőhelyei közül még a savanyú kémhatású, tápanyagszegény termőhelyeket kell megemlíteni (ún. mészkerülő bükkösök), ahol szintén kisebb produktumra képes. Különleges előfordulásai vannak az alföldeken, elsősorban alföldperemi helyzetben (pl. beregdarócói Dédai-erdő, sárospataki Long-erdő, Dráva-sík). Ezek vélhetően egy korábbi, a jelenleginél is hűvösebb, párásabb korszak (az ún. Bükk I. kor) maradványai, amikor is a fafaj a hegy- és domblábakról a síkvidéki területekre is bemerészkedett, s ott napjainkig fennmaradt.

A közönséges bükk magyarországi előfordulása

JELLEMRAJZA

A közönséges bükk termete a termőhelyi viszonyok és a tengerszintfeletti magasság függvényében változik. Ahol a bükk alkotja a felső erdőhatárt (pl. a Déli-Kárpátok vagy a Déli-Alpok bizonyos részein), vagy szélnek erősen kitett helyeken nő (pl. tengerpartok közelében, szálkőveken), ott csak cserjésedő egyedeivel lehet találkozni. Szélsőségektől mentes termőhelyen viszont az 50 méter magasságot is közelíti. Hazánkban – a jelenleg alkalmazott vágásérettségi korok miatt – a 35 métert meghaladó egyedei ritkák, a termőhelyi szélsőségek növekedésével (pl. erősen savanyú, tápanyagszegény talajok, vagy sekély termőrétegű köves-sziklás, illetve közethatású talajok) magassága csökken, van, ahol a 20 métert sem haladja meg. Szélsőségektől mentes termőhelyeken az elérhető legmagasabb életkora 300 év, az ennél idősebb egyedei nagyon ritkák, életkoruk meghatározása is bizonytalan.

A közönséges bükk gyökérzete és koronája rendkívüli mértékben plasztikus, a környezeti heterogenitásokhoz nagyfokúan alkalmazkodó. A gyökfő közeli gyakori elágazások és a gyökerek kölcsönös kereszteződése számos gyökérosszenövéshez vezet. Az életkor előre haladtával az egyeden belül és a szomszédos egyedekkel a gyökérosszenövések száma növekszik. Sekély termőrétegű talajokon, gyenge termőhelyeken, közethasadékokban, erős szeleknek kitett helyeken ezek a gyökérosszenövések gyakoribbak. Kiemelendő, hogy az egymás közelében lévő faegyedek esetében nagyon gyakori a fafajnál a törzs, illetve az ágak összenövése is. Ugyanazon egyed érintkező ágai vagy szomszédos egyedek törzsei dörzsölődés esetén összenőhetnek egymással. Kérgé fiatal korban szürkésbarna, később ólomszürke, ezüstszerű és fehéresszürke között váltakozik. Fontos, hogy a bükk nemzetiség tagjainál nem keletkezik héjkéreg, ezért a kéreg magas életkorban is sima marad.

A sima kéreg sajnos felhívás a természet rongálóinak: az ún. Békefa a magyar-osztrák határ közelében (Ormos Balázs felvétele)

Levélrügyei nagyon jellegzetesek, orsó alakúak, megnyúltak, 2–3 cm hosszúak és kb. 3–5 mm szélesek. Számos (átlagosan 13 pár) fedelékesen álló, négy függőleges sorba rendeződő rügypikkely védi a rügyet, a fahéjbarna rügypikkelyek a csúcscuk táján gyengén molyhosak és gyakran sötétebb színűek. Virágrügyei hasasabbak, zömökebbek a levélrügynél, s már júliusban jól elkülöníthetők azoktól. A levelek elliptikusak vagy ritkábban tojásdadok, többnyire közepük táján a legszélesebbek, csúcscuk hegyes vagy gyengén és röviden kihegyesedő, válluk az ék alakútól a lekerekítettig változik, szélük az éptől a hullámoson (kanyargóson) át a gyengén fogaig terjedhet, élük hullámos és pillás. Utóbbi bélyegek alapján jól el lehet különíteni a többi honi fafajunktól. Az őszi lombszínözödés kezdetben halványsárga, később narancsvöröstől vörösesbarnáig változik. Az elszíneződés általában a korona felső és külső részén jelentkezik először és befelé tart. Lombját későn, rendszerint csak az első fagyok után hullatja. Különösen fiatal egyedek főleg idősebb gallyain, ágain számos elszáradt levél maradhat fenn a fán a tél folyamán.

Egylaki faj, mind a porzós, mind a termős (ún. fejecske) virágzatai a generatív hajtások leveleinek hónaljából erednek, azok fakadásával egyidőben jelennek meg, a virágzás a tavaszi hajtásmegnyúlással egyidőben történik. A virágokat a szél porozza be. A fénylő gesztenyebarna, kissé szárnyasan háromlélű, hegyes csúcscú, a csúcsci részen szőrös, éréskor 15–20 mm hosszú és 9–11 mm széles makkok kettesével találhatóak a kupacsban, amely éréskor négy kopáccsal kovad. A termések októberben hullanak, a bozontos kupacs a makkok kihullása után még egy ideig a fán marad. Érdekesekek a csíracsemetéi, amelyek könnyen felismerhetők a nagy és vesealakú, ülő, vastag, bőrszerű, felül fénylő élénkzöld, alul szürkésfehér, szélén hullámos sziklevelek alapján.

Faj alatti egységei közül valójában egy olyan változat van, amely kéregbeli eltérése alapján figyelmet érdemel, s ez a kőbükk (*F. sylvatica* var. *quercoides* Pers.). Ennek kérgé nem sima és vékony, hanem durva és vastag, hosszanti és kereszt irányban is repedezett, a mézgás éger kérgéhez hasonló. Ezek a kőbükkök a tűző nap okozta kéregaszásnak jobban ellenállnak, amely a sima kérgű egyedeket erdőszéleken, megbontott állományokban gyakran sújtja.

A spontán mutáció révén keletkezett különleges alakok szelekciójával számos fajtát állítottak eddig elő a dísznövénytermesztők, az utóbbi évtizedekben ezek keresztezésével kettő vagy több különleges tulajdonságot hordozó fajtákat is árusítanak már a faiskolák. Eddig mintegy 150 fajtáját ismerték el, ezek közül hazánkban is gyakrabban forgalmazzák a csüngő ágrendszerű szomorú bükköt, a keskeny koronájú oszlopos bükköt, a csavart ágrendszerű kigyóbükköt és a vérvörös levéltetű vérbükköt.

HASZNOSÍTHATÓSÁGA

Faanyaga sűrű, finom égvyrűjű, nehéz, igen szilárd, ellenben nagyon törékeny, de nem reped, s könnyen vetemedik. Fáját a nyergesek korábban nyeregfa és nyeregléc készítésére használták, de alkalmazták a kádárok, a fegyverkészítők és a könyvkötők is. Készültek belőle továbbá csavarok, görgők, hengerek, vágótőkék, vágódeszkák, szórólapatok, ásó- és fejszenyelek, cséphadarók, facipők, kendertilolók, tányérok és egyéb házieszközök is. A bükk faanyagot, annak gyenge tartóssága miatt, a korábbi időszakban épületfának vagy bútor alapanyagának kevésbé használták. Csak az utóbbi jó egy évszázadban az ún. gőzöléses technikával lehetett fáját ipari célokra is alkalmassá tenni, addig csak a kismesterségek hasznosították, illetve tűzifaként alkalmazták. Az egyik legjobb tűzifát adja, ami kis lánggal ég, nem pattog, nem sistereg és tartós, erős hőt ad. A bükkfából égetett faszén egyike a legnagyobb, legtartósabb hőt adó szeneknek, élelmiszerek füstölésre is kiváló a fája, mivel a füstje „illatos”. A faszénelőállítás mellett a korábbi korokban a hamuzsír-főzés, az üveggyártás, a lóporgyártás és a mészégetés terén történő alkalmazás is nagy jelentőséggel bírt. A hamuzsír (= szalaj, innen a Szalajka-völgy elnevezés) elengedhetetlen kelléke volt az üveggyártásnak, a szappankészítésnek, a vászonfehérítésnek, a bőrcserzésnek és (a faszénnel együtt) a salétromfőzésnek is. A bükkfamakkból nagy mennyiségű olaj üthető, ami a legjobb minőségű olajokhoz hasonló és friss állapotban ételek készítésére alkalmas. A belőle nyert második ütésű olaj igen jól égett a lámpákban, különösen azért, mert hidegben sem szilárdult meg. Az olaj füstölés nélkül ég, nem bűdösít, az egészségre nem káros, fénye világos és élénk. A taplófeldolgozás („taplászat”) szintén jelentős volt annak idején, ugyanis a bükkfatapló (*Fomes fomentarius*) gyakran támadja meg az idősebb törzseket, amelyből – különösen Erdélyben a taplászok – különféle tárgyakat, használati eszközöket készítettek, s még ma is készítenek. A reformkonyha a mogyoró ízére emlékeztető bükkmakk mellett a bükkleveleket is alkalmazza, amelyek íze a sóskáéra emlékeztet. A leveleket közvetlenül a fakadás után áprilisban kell gyűjteni, nyersen is lehet fogyasztani vagy salátákba lehet keverni. A természetgyógyászatban a bükk kérgéből és leveléből lázcsillapító teát készítenek, de antiszeptikus hatása miatt légúti megbetegedések enyhítésére is használják.

ÉRDEKESÉGEK, KÜLÖNLEGESSÉGEK

A bükk, egészen pontosan a régies *bikk* szavunk szólásmondásainkban többször felbukkan. Tréfás szövegkörnyezetben a semmit sem érő, haszontalan, hitvány dolog jellemzésére használják a bikkmakk kifejezést, de arra az emberre, aki egy szót sem szól, meg sem mukkan, hallhatjuk, hogy „azt se mondja – bikkmakk”. A bikkfanyelv a nehézkes, üres frázisokkal élő, szürke, illetve értelmetlenségbe menően hivataloskodó szakmai nyelvezet, stílust jelenti (pl. jogi bikkfanyelv).

A német és az angol „könyv” szót (das Buch, book) is a bükk szóból eredeztetik a nyelvészek. A rómaiak a pergamen mellett mindennapi feljegyzéseikhez viasztáblát használtak, amelyek viasszal befuttatott, vékony, 30-40 cm széles deszkalapok voltak, amelyeket bükkfából készítettek.

Több településnevünk is őrzi a bükk, bikk nevet: Bikal (bikk alja = bükkös erdő alja), Bükkösd, Magyarbükkös, de a földrajzi táj, Bukovina is innen kapta megnevezését.

A magassági rekordot, 49,20 méteres magassággal, két faegyed is tartja. Az egyik a németországi Hessen tartománybeli Gründau községi erdejében található, a másik a franciaországi Pyrénées-Atlantiques tartománybeli Larrau mellett áll. A legnagyobb átmérőjű

bükk a német Brandenburg tartománybeli Hoppenrade község parkjában (Gutspark) él, a mellmagasságban mért törzskerülete 8,70 m. Még négy olyan egyedről tudunk Olaszországban, Franciaországban és két esetben Németországban, amelyek törzskerülete 8 méter fölött van! Életkor tekintetében már bizonytalanabb adatokkal szolgálhatunk, ugyanis a magas kort már nehéz becsülni. A legidősebbnek tartott, 500 év fölötti bükk matuzsálemeket Bulgáriában (Bulgarka nemzeti park), Olaszországban (Foo de Tee névre hallgató fa Lombardiában Introbio határában) és Spanyolországban (El Rey = a király névre keresztelt fa Vallejimenó városka határában Castilla y León autonóm közösségben) csodálhatjuk meg.

Magyarország legtermetesebb bükkfája a bakonyi Tés község határában áll, amely 648 cm törzskörméretű és 26 méter magaságú egyed. 600 centiméter fölötti törzsátmérővel még 6 egyedünk büszkélkedik, közülük kettő az utóbbi évtizedben pusztult el, mely sajnos bizonyítja, hogy ezen természeti értékekkel alig törődünk! Magyarországon talán a legismertebb bükkfa a Normafa, amely az egyik kedvelt kirándulóhely nevét is adta. Sajnos az ősi faegyed 1927-ben egy villámcsapás miatt kidőlt. A 19. század közepéig egyébként a helyi sváb lakosság Viharbükk néven ismerte ezt a fát, mígnem 1840-ben Klein Róza operaezenekesnő e fa által ihletve elénekeltte alatta Bellini: *Norma* c. operájából az azonos című áriát, s ettől fogva lett a neve Normafa. Széles körben ismert még az Ördögigafa is Sümeg közelében a Sarvalyi-erdőben. Ikertörzse összeforrva igazszerű formát képez, amelyet a néplélek az ördögnek szánt. Sajnos ez a fa a jelen kézirat készítése során kidőlt.

Az Ördögigafa a Sarvalyi-erdőben napjainkban lett a múlté (Tóth Sándor felvétele)

bükk más, esetenként nem őshonos fafajokkal való lecserélésére. Ez és a klímaváltozás pedig a gótikus oszlopcsarnokokat idéző bükköseink vészes fogyásához vezet!

Bartha Dénes

Az Év Ásványa, a korund¹

Az évszázadok során az emberiség felfedezett és megőrzött olyan természeti kincseket, amelyek nem csupán szépségükkel és ritkaságukkal bűvölik el az embereket, hanem tudományos és kulturális értékük is kiemelkedő. Az egyik ilyen kincs a korund ásvány, különösen a hozzátartozó drágakövek gyűjteménye. Ezen változatok szépsége és különleges tulajdonságai évezredek óta inspirálják az embereket. Ez az írás a korund ásvány jellemzőinek és történetének áttekintésével igyekszik mélyebb betekintést nyújtani ebbe a lenyűgöző világba.

HONNAN SZÁRMAZNAK A KÜLÖNFÉLE ELNEVEZÉSEK?

A korundot kémiai összetétele alapján az oxidokhoz soroljuk. A korund az alumínium-oxid (Al_2O_3) kristályos megjelenési formája, amelynek számos színes változata van. A *korund* elnevezés indiai származású, kemény követ jelent (szanszkrit „kuruvinda”, hindi „kurund”, tamil „kurundam”). A *rubin* neve, a latin rubeus, középkori rubinus (vörös), míg a *zafír* a görög „szapheirosz” (a középkorig lápisz lazuli) szavakra vezethető vissza. A különleges árnyalatú *padparadsa* szingaléz nyelven lótuszvirágot jelent és színe valóban arra hasonlít. A drágakőtudományban (gemmológia) a vörös korundváltozat a rubin és a többi színváltozat a zafír nevet viseli, a padparadsa kivételével. A csiszolóanyagként használatos műszaki korund neve, a *smirgel*, vagy smirgli a gör. szmúritész = csiszolókö szóból származik. A többiekkel ellentétben felhasználása előtt a nyers smirgelt nem csiszolják, hanem összetörik, szitálják, majd szemnagyság szerint osztályozzák.

MI VOLT A SZEREPÜK A MÚLTBAN?

A korund ásvány története az emberiség korai időszakaiba nyúlik vissza. Az ősi kultúrák már ismerték és értékelték ezeket a kristályokat, amelyeket gyakran drágakőként és ékszerként, amulettként használtak. Az indiai és perzsa kultúrákban például a rubinnak és a zafírnak magas rangot és spirituális jelentőséget tulajdonítottak.

Az első nyomok a korundváltozatok bányászatáról és felhasználásáról Indiából, Sri Lankáról és Burmából származnak. A korundot már az ókorban ismerhették az emberek, de csak az 1800-as évek elején kezdtek el gondoskodni szisztematikus bányászatáról és kereskedelméről. A rubin és a zafír természeti előfordulásaiban történt felfedezések új lendületet adtak az ékszeriparnak és a korundok iránti keresletnek.

HOGYAN JÖNNEK LÉTRE A TERMÉSZET CSODÁI?

A korund ásvány általában metamorf kőzetekben vagy pegmatitokban alakul ki. Ezek a kőzetek a magas hőmérsékletű és nagynyomású környezetben zajló folyamatok során az ásványok belső átalakulásával képződnek. Egyes lelőhelyeken például hófehér márványban (kalcit kristályok között) jelennek meg a gyönyörű vörös rubin kristályok.

---

1 A cikkhez tartozó képeket ld. lapszámunk hátsó belső borítóján (A szerk.).

MITŐL SZÍNESEK A DRÁGAKŐ KORUNDOK?

A korundváltozatok színei sokfélék lehetnek, a rózsaszíntől a vörösön keresztül egészen a kékig, sárgáig, barnáig. A drágakövek színe a benne lévő nyomelemek típusától függ. A rubinok vörös színét a kristályrácsba beépült *króm* jelenléte okozza. A zafírok kék, zöld, sárga, barna, lila, rózsaszín színét a *két- meg a háromvegyértékű vas és a titán* jelenléte adja, de léteznek szintelen zafírok is (leukozafir).

A csillagrubinban és a csillagzafirban megjelenő különleges fényjelenség, a hatágú aszterizmus (csillaghatás) viszont már a rendezetten elhelyezkedő zárványok jelenlétére vezethető vissza. A rubinban a rutiltűk (titán-dioxid) sűrű, három irányban rendezett hálózatán (szagenit-rács) a fényszóródás mindháromra merőlegesen keskeny fénysávot hoz létre, mint a CD, vagy DVD lemezeken és így jön létre a fantasztikus hatágú csillag. A zafirban a selyemfényt okozó, apró, fehér böhmít-tűk (gamma AlO(OH)) lehetnek, amelyek rendezetten szintén csillaghatást produkálnak.

MILYEN KÖZÖS TULAJDONSÁGOK JELLEMZIK A KORUNDVÁLTOZATOKAT?

Háromszöges rendszerben kristályosodnak, de megjelenésük némileg különbözik egymástól. A rubin többnyire a kristálytani főtengellyel párhuzamos prizmalapokkal határolt és a tetejét sík bázislap zárja be, így a megjelenése hordószerű. A zafíron inkább szkalenoéderlapok jelennek meg, ami számára rendszerint csúcsos megjelenést kölcsönöz.

Sűrűségük 4 g/cm³ körüli, ami szerint nehezebbek a legtöbb ásványnál. Nem hasadnak, törésük aprókagylós. Karcuk szintelen, mivel színüket a beépült nyomelemek okozzák.

A korund ásványok számos különleges tulajdonsággal rendelkeznek, amelyek miatt keresettek az ékszeriparban és az ipar más területein is. Ezek közé tartozik:

Keménység: A korund az egyik legkeményebb ásvány a Földön, a Mohs-skála szerint 9-es, a 10 fokozatú keménységi skálán. Ez azt jelenti, hogy a drágakövek között csak a gyémánt keménysége haladja meg.

Pleokroizmus (többszínűség): A színes korundok a kristálytani főtengely és a mellék-tengelyek irányában más színt mutatnak. Ez a jelenség a dikroizmus (kétszínűség), ami a rubinnál például az egyik irányban ibolyásvörös, a másikban sárgásvörös színt jelent. Kék zafir esetében ez kék-szürkészöld. A drágakőcsiszoló feladata, hogy a legkellemesebb árnyalatot állítsa be a csiszolási formán, a szemlélő felé.

Színstabilitás: A korundváltozatok színe általában stabil és ellenáll az idő múlásának és a környezeti hatásoknak.

Fényesség: A korund viszonylag magas törésmutatója (kb. 1,762-1,770) alapján rendkívül fényesek lehetnek, ami még jobban kiemeli ékszeripari felhasználásukat.

Tisztaság: A legértékesebb korundváltozatok általában tiszták, mentesek a zárványoktól és a hibáktól, bár a zárványok jól jönnek a szakértőknek a valódiság, vagy a kezelések megállapítása céljából.

HOL TALÁLHATÓK A TERMÉSZETBEN?

A rubin viszonylag kevés helyen fordul elő a világban. A fő lelőhely továbbra is Myanmar (burma rubin), elsősorban Mogok környékén és Thaiföld. A változatos geológiai környezet következtében Sri Lankán is megtalálható bár a zafirral (ceylon zafir) nagyobb mennyi-

ségben találkozunk. Magas ára miatt az utóbbi évtizedekben a rubin kitermelésbe bekapcsolódott több más lelőhely mellett Vietnám, Madagaszkár, Kenya, Etiópia. A rubin még Ausztriában is előfordul apró, kukacszerű kristályokkal.

Zafír több helyen színesíti a palettát a világban. A legjobb minőségű kék zafír Kasmírból származik, ahol egy hegycsuszamlás következtében került a felszínre, még a 19. században. Thaiföld, Kambodzsa, Ausztrália, Kenya, Tanzánia (umba zafír, az Umba folyó hordalékából), Madagaszkár, USA (montana zafír, Montana államból). Magyarországon apró (1-1,5 mm-es) kék zafirokat találtak a Nagybörzsönyben és Szentendrén, ami igazi ásványtani kuriózum.

MILYEN MÁS KÖVEKKEL TÉVESZTHETŐK ÖSSZE?

Bár a korundvázlatok kristályformái alapján rendszerint könnyen felismerhetők, de megcsiszolt állapotban gyakran összetéveszthetők más kövekkel, különösen, ha a megfelelő eszközök és szakértelem nélkül vizsgálják őket. Néhány gyakori összetévesztési lehetőség:

Rubin: vörös spinell, almandin-gránát, rubellit, alexandrit, vörös berill, különféle szintetikus rubinok, vörös üvegutánzatok, gránát-üveg dublett, de gyakoriak a szín, vagy az állapot javítása érdekében, valamilyen módszerrel kezelt rubinok is.

Zafír: a kék zafírok esetében: kék spinell, kianit vagy disztén, kordierit, iolit vagy víz-zafír, tanzanit, kék apatit, benitoit, szintetikus zafír, kék üvegutánzat, gránát-üveg dublett, zafír-festék-zafír triplett, de itt is gyakoriak a szín, vagy az állapot javítása érdekében, valamilyen módszerrel kezelt zafírok. A többi színváltozatnál, a sárga, lila, rózsaszín, zöld, és a színtelen zafiroknál hasonló felsorolás listázható.

A felsorolásokból jól látszik, hogy a gemmológus (drágakövekkel foglalkozó szakember) feladata nem egyszerű, ha azonosítania kell egy vörös, vagy egy kék követ, pláne, ha már meg is van csiszolva.

HOL HASZNÁLJÁK A RUBINT ÉS A ZAFÍRT?

A legszebb korundvázlatok felhasználása az egész világon gyakori a luxus ékszerekben. A világmárkák, – mint például a Cartier, Bulgari, vagy éppen a Van Cleef & Arpels – ékszereinél lépten-nyomon találkozni velük világvárosok kirakataiban. A Cartier híres leopárd kitűzője érdekes módon egy hatalmas, kaboson (gömbölyded csiszolású), átlátszatlan zafírra épül, amelyet a benne lévő zárványokon szóródó selyemfény tesz lenyűgözővé. A Bulgari is kedveli kaboson köveket, de átlátszó színekkel. A Van Cleef & Arpels fejlesztette ki a láthatatlan foglalás (invisible setting) módszerét, ahol felülről nem látszik a foglalat, amely a köveket az ékszerben tartja.

Régóta használják a rubinokat, zafirokat amulettként, talizmánként. Mágikus erőt tulajdonítottak nekik, vagy éppen viselésükkel üzentek a világnak. A leghíresebb talán Nagy Károly talizmánja, ahol kék zafír zárja be a Jézus keresztjéből származó fatöredéket. Koch Sándor professzornak – a Dudichné-Koch: *A drágakövek...* című könyv társszerzőjének – is volt egy szabálytalan alakú kék zafíros függője, amelyet élete végéig viselt.

A legdrágább drágakövek természetesen megjelentek az uralkodók ékszereiben is. Szinte minden koronában előfordulnak a legértékeltőbb drágakövek közé tartozó rubinok és/vagy kék zafírok, amelyek reprezentálták a királyi, császári pompát. Példaként említhető a Magyar Szentkorona, amelynek abroncsába 3 db hatalmas kaboson csiszolású, va-

lószerűleg kék zafír van befoglalva. A negyedik kő Dukász Mihály képe alatt fazettált csiszolású és ez utólagos pótlásnak számít. A párta rész aszúrzmáncozott elemei fölött is vannak szabálytalan alakú, átfúrt világoskék kövek, amelyek valószínűleg ceylon zafírként azonosíthatók. A feltételes mód azért említendő, mert a drágaköveket még senki nem vizsgálta meg közelről, csak szemrevételezés alapján mondtak róluk véleményt. (Megjegyzendő: a Német-Római Császári Koronát is csak 2 éve vizsgálhatták meg először műszerekkel!)

Ide tartozik Magyarország második koronája, a Bocskai Korona, amelyet több, mint 400 éve a bécsi Schatzkammerben őriznek. A koronát 89 db szabálytalan alakú, zömmel kaboson csiszolású rubin díszíti. A rubinok egy része át van fúrva, így ezek korábbi gyöngyörökből származtak. A Bocskai Koronáról 2021-ben hiteles másolat készült, amely a hajdúszoboszlói Bocskai Múzeumban látható. A történelmi hűség kedvéért a másolatba is eredeti rubinok lettek foglalva.

A történelem nem mentes a korundokhoz kapcsolódó nagy tévedésektől. A brit Birodalmi Állami Korona elején egy hatalmas, 170 karátos (34 g) vörös drágakő látható, amely a Black Princess Ruby = Fekete Herceg Rubinja nevet viseli. A korona még 1837-ben készült, de csak az 1970-es években derült ki, hogy valójában nem is rubin, hanem egy vörös spinell díszíti. Hasonló a helyzet a Timur Ruby = Timur rubinja esetében is, ami szintén spinellnek bizonyult.

MI ALAPJÁN ÉRTÉKELIK A DRÁGAKÖVEKET?

A drágakövek értékelésénél leglényegesebb szempont a szépség és a ritkaság, de fontos szerepet játszik a méret, a csiszolás, a tisztaság, a kezelés.

A szépség elsősorban kellemes színt, színárnyalatot jelent. Rubinnál a legszebb ibolyászvörös szín csak a kristálytani főtengely irányában jelenik meg, tehát fontos a nyers kő orientációja. A szín lelőhelyenként eltérő lehet. Legértékeltőbb a „pigeonblood” (= galambvérvörös) színárnyalat, ami elsősorban a burma rubinok jellemzője. A kék zafírnál a „kornblue” (búzavirágkék) szín a legkedveltebb. Ilyenek a kasmír zafírok, amelyek se nem világosak, se nem túl sötétek. A világos színűeket hagyományosan „ceylon” zafírnak hívják. Ott a sötétebb árnyalatokat rendszerint kezeléssel érik el. A „montana” zafírnak általában acélkék színe van.

A drágakőminőségű korundok nagyon ritkák. Sokkal ritkábbak, mint például az arany és ezért szívesen fizetnek érte sokat a tehetősebbek. Egy alkalommal keresett valaki egy 1 karátos (0,2 g – kisebb, mint a kisujjköröm mérete) rubint 1 millió Ft-ért, de volt egy kikötése: a kő nem lehet kezelt. Ma már sokféle beszerzési csatorna létezik, de az adott határidőn belül a megrendelést mégsem sikerült teljesíteni.

A nagyobb méretű kövek ritkábbak, ezért rendszerint magasabb az áruk, magasabb a karátár. Egy svájci drágakőkereskedő cégnél járva kék zafírokat mutattak. Az egészen sötét, fekete zafírokra mondták, hogy 1,5 svájci frank karátonként, a kicsit már kékesnek tűnőre, hogy 15 svájci frank, a már elfogadhatóbb árnyalatúra, hogy 150 svájci frank, a jószíniúekre, hogy 1500 svájci frank és ezeknél nagyobbak pedig a kasmír zafírok. Mondtam, ha már az összesnek elmondták az árát, akkor mennyibe kerülnek a kasmír zafírok? Az mindegy, volt a válasz. Akármennyit kérhetnénk érte, de azokat nem akarjuk eladni. Nagyon örülünk, hogy van 2 db kasmír zafírunk. (A cégnek 15 országban volt irodája.)

A csiszolás nemcsak azért érdekes, hogy a fazetták jól illeszkednek-e, hogy szimmetrikus-e a kő, hogy nincsenek csiszolási hiányosságok, hanem az említett kristálytani pozicionálás miatt, ami a színre van hatással. A sötétebb köveket laposabbra csiszolják, a

világosabbakat magasabbra, hogy a színe világosodjon, illetve sötétedjen. Így viszont már eltérnek az ideális formától, ami kevesebbre értékelendő.

Fontos a kő átlátszósága is, amit a zárványok megléte befolyásol. Az a kő magasabbra értékelt, amelyben szabad szemmel nem látunk zárványokat és abban is van többféle kategória. A zárványos kövek ugyanakkor információt szolgáltatnak a kő eredetiségéről, segítenek elkülöníteni az utánzatokat, kezeléseket és eredményezhetnek különleges fényjelenséget (csillaghatás).

A kezelés a drágakő életébe való beavatkozást jelent, ami a kő értékét jelentősen csökkenti. Rendszerint a gyengébb minőségű köveket kezelik, hogy valamely tulajdonságát – elsősorban színét, átlátszóságát javítsák. A korundoknál hőkezelés, Be-diffúziós kezelés, repedezett nyersanyag esetében üveggel történő kitöltés szokott szóba jönni. A kezelés kisé emeli a kő értékét, de hozzánemértő vásárló esetén alkalmas a megtévesztésre.

A rubin és a zafír értékelésénél tehát elmondható, hogy sokféle szempont alapján történik és a karátár megállapítása tág határok között változik. A kereskedelemben előforduló adatok alapján a rubin és a zafír karátára 1 USD-től 420 000 USD-ig terjed!

MIÉRT ÉRDEMES A KORUNDDAL FOGLALKOZNI?

A korund ásvány a Föld egyik legkülönlegesebb és legértékesebb természeti kincse. A különböző színekben és formákban előforduló változatok nemcsak a természeti szépség megtestesítői, hanem kulturális és gazdasági szempontból is fontosak. A rubinok és zafírok évezredek óta vonzzák az embereket, és ma is az ékszeriparban és más iparágakban jelentős szerepet játszanak. A megfelelő ismeretek és szakértelem segít abban, hogy az emberek felfedezzék és megbecsüljék ezeket a csodálatos köveket, amelyek örökkévalóan ragyognak az emberi kultúra és történelem részeként.

Takács József

A rézérc, a 2024-es év nyersanyaga

Az ásványi nyersanyagok jelentőségének bemutatására a Magyarhoni Földtani Társulat 2015-ben indította útjára *Az Év Nyersanyaga* programot. E program, az addigra már sikeres *Év Ásványa* és *Év Ősmaradványa* sorozattal karöltve a szélesebb társadalom számára is elérhető földtudományos ismeretterjesztés sarokpontjává vált. 2024-ben az *Év Nyersanyaga* címet a rézérc nyerte el, mely nyersanyag a fejlődő gazdaság egyik kulcsfontosságú szereplője.

Az érc olyan ásványkeverék vagy kőzet, melyben a fém(ek) olyan mértékig dúsultak (a réz esetében nagyságrendileg 100x), hogy az adott társadalmi, technológiai, ipari körülmények között gazdaságosan kinyerhetőek. A ma ismert technológiákkal már 0,3-2 % réz-tartalmú érc is gazdaságosan feldolgozhatóak. Mivel relatíve alacsony a fémtartalmuk, ezért előbb fizikai dúsító eljárásokat alkalmaznak, és csak utána nyerik ki kohósítással a fémeket.

A rézérc többnyire réz-szulfid ásványokat, például kalkopiritet (CuFeS_2), bornitot (Cu_3FeS_4), kalkozint (Cu_2S), covellint (CuS), enargitot (Cu_3AsS_4) tartalmaznak, de előfor-

dulnak oxidos rézérc (pl. kuprit, Cu_2O és tenorit, CuO ásványokkal) is. A szulfidos ércekben gyakran egyéb vas- és színesfém szulfidok, pl. szfalerit (ZnS), galenit (PbS), pirit (FeS_2) is megjelennek, továbbá valamennyi rézércre igaz lehet, hogy gyakran másodlagos ásványok is színesítik (szó szerint is) a megjelenő együttest (pl. a zöld malachit, a kék azurit, vagy a türkizkék krizokolla). Ez utóbbi feltűnő ásványok már a korai embereknek is segíthettek a rézércesedések felfedezésében.

A rézércesedések jó része magmás, vagy melegvizes (ún. hidrotermás) oldatáramlási események során jön létre, az ismert hazai példák (pl. a Recski Érces Komplexum) is ez utóbbiak táborát erősítik. Míg az előbbi esetben a rézérc közvetlenül az olvadékból kristályosodva jön létre (tehát a kőzetképződéssel gyakorlatilag egyidős), döntően mélységi magmás folyamatok során, addig a hidrotermás ásványok a kőzettévalás után, a földkéreg repedéshálózatában létrejövő melegvizes oldatáramlási rendszerekből válnak ki. Egy ilyen oldatáramlási rendszer felépüléséhez földtani léptékben mérve is sok idő, és tartós hőható szükséges. Mindez többféle geológiai környezetben is rendelkezésre állhat, a recski példánál maradva, egy rétegvulkán létrejötte és az alatta jelenlévő mélységi magmás test szolgáltatta az ércesedéshez megfelelő környezetet.

A rézet az emberiség korai története óta bányászták, volt időszak, amit a felhasználás elterjedése, intenzitása miatt rézkornak neveznek (~ i.e. 4500-3000). Hogy miért pont a rézet használták? Jól megmunkálható, környezeti hatásoknak viszonylag jól ellenálló, és – szemben az arannyal – viszonylag könnyen elérhető fém. Legelőször a természetet használták, majd később az oxidos, és karbonátos érceket, azt követően pedig a magas réztartalmú szulfidos érceket is bányászták.

A rézérc manapság is kiemelt fontosságú nyersanyag; a gazdaság megfelelő működéséhez, az ipar fejlődéséhez, a hétköznapi élethez és a klíma-szemleges, felelős, fenntartható jövő biztosításához is elengedhetetlen. Kimondható, hogy gyakorlatilag nincsen környezettudatos, felelős gazdasági fejlődés

Kalkopiritet és piritet tartalmazó ércés átalakult tengeraljzati magmás kőzetben
(B. Kiss Gabriella felvétele)

dés réz nélkül! Hogy csak néhány példát említsünk, a napelemek gyártása, a szélenergia, az elektromos autók, az energia tárolás, és az elektromos vezetékek –melyek mind a „zöld energia átmenet” fontos elemei– egyaránt jelentős rézigényűek. Becslések szerint az ezekhez kapcsolódóan felhasznált réz mennyisége 2030-ra a 2020-as évek elejéhez képest 600%-ra növekszik. Mivel az előrejelzések szerint újrahaznosítással csak az igények 22%-át lehet fedezni, mindenképpen nagy felelősség hárul a nyersanyagkutató geológusokra és a bányavállalatokra világszerte. Köszönhetően az egyre fejlettebb kitermelési technológiáknak, szigorú környezetvédelmi előírásoknak, az említett növekedő igényeket felelős módon, a környezetre maximálisan tekintettel igyekeznek kiszolgálni a szakemberek.

A rézérc jelentősége a modern gazdasági fejlődéssel ugrásszerűen növekedett, jól illusztrálja ezt az a tény, hogy az elmúlt száz évben a világtermelés több, mint tízszeresére nőtt (az 1920-as években kevesebb, mint 2000 millió tonna Cu, szemben a 2020-as évek több mint 20 000 millió tonnás mennyiségével), míg a felhasználás még ennél is jelentősebben gyarapodott (a 2020-as években több, mint 24 000 millió tonna). A világ legjelentősebb rézérc termelője az összes bányászat 27%-át adó Chile, ezt Peru (10%), majd holtversenyben Kína és a Kongói Demokratikus Köztársaság (8-8%), továbbá az USA (6%) követi. Európa legjelentősebb termelői között Lengyelország említhető, míg Magyarországon jelenleg nincsen rézérctermelés, de ismert előfordulás található többek között a korábban említett Recskén, Rudabányán, Nagyborzsönyben és a Mátrában is.

B. Kiss Gabriella

Emléktábla

az első magyar könyvtárosnő, dr. Czeke Marianne tiszteletére

Az első magyar könyvtárosnő, dr. Czeke Marianne 150 évvel ezelőtt, 1873. október 18-án Sopronban született. Édesapja katonatiszti szolgálata miatt a várostól távol éltek, de az ő váratlan halála miatt visszaköltöztek szülővárosába, Sopronba. Tizenkét évesen a soproni felső leányiskolában folytatta tanulmányait. 1896-ban tanulmányútra ment Londonba, majd Párizsban élt. Kitűnően megismerte az élő és holt nyelveket és könyvtárosi tudással érkezett haza Párizsból a Bibliotheque Nationale-ban szerzett könyvtári gyakorlat után. Hazatérve, két év alatt, mint első nő, jelesen érettségi vizsgát tett a soproni Szent Benedek-rend főgimnáziumában. Az érettségi után, 28 éves korában beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi karának latin-görög szakára. Később latin-német-francia filológus szakokon tanult. Az 1904/05. tanévi értesítőből tudjuk, hogy doktorátust tett. 1906-ban – harminchárom éves korában – Czeke Marianne-t az Egyetemi Könyvtár igazgatója, dr. Ferenczi Zoltán kinevezte, mint első nőt, könyvtárosi állásba. Az Egyetemi Könyvtárban elsősorban címléíróként és bibliográfusként működött. Egyik legfontosabb műve a könyvtár Shakespeare-gyűjteményének (meglévő könyvtári anyag és Gróf Apponyi Albert adományából tevődött össze) katalógusa, amely 1920-ban nyomtatásban is megjelent meg. Megírta gróf Brunszvik Teréz életrajzát, kiadta naplóját (Gróf Brunszvik Teréz élet- és jellemrajza. Bp., 1926.; Montessori-gondolatok gróf Brunszvik Teréz naplójában. Bp., 1931.; Gróf Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága, Bp., 1935.; Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. 1. Szerk., bev. Bp., 1938.). 1928-ban áthelyeztette magát az Országos Pedagógiai és Tanügyi Könyvtárba, ahol ennek 1934-es megszűnéséig dolgozott. Ezután a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának tudományos munkatársa, főkönyvtárosa volt és címzetes főigazgatóként is többször helyettesített a könyvtárban. Az első politológusnőnek is nevezhető a soproni születésű bibliográfus, művelődéstörténész, fordító tudós nő, mert politikatörténeti előadásokat is tartott budapesti tudományos intézetekben és *Wilsontól–Rooseveltig: Értekezés a történet és a politika*

***Öten az emléktábla-avató résztvevői közül, balról jobbra:
Gráberné Bősze Klára ny. könyvtárostanár, Szinnyei-díjas könyvtáros,
dr. Farkas Ciprián polgármester, Gerencsér Judit az MKE elnöke,
Biczó Zalán az emléktábla kezdeményezője, Dr. Fabó Edit történész
(Máthé Daniella felvétele)***

köréből című munkája 1939-ben szintén napvilágot látott. Czeke Marianne 1942. január 4-én Budapesten halt meg.

Tartalmas, értékes életéről emlékeztek meg 2023. október 18-án – Biczó Zalán győri könyvtáros, helytörténész kezdeményezésére – Sopronban. A táblaavatás előtt a Soproni Evangélikus Egyházközség könyvtárában (Színház utca 25.) emlékeztek meg tartalmas, értékes életéről. Rövid előadásban emlékezett meg Gráberné Bősze Klára és dr. Fabó Edit a tevékeny könyvtárosnőről kutatásaik alapján. Soproni, szombathelyi és budapesti és győri könyvtárak munkatársai, szakmai szervezetek képviselői jöttek el és tisztelegtek Czeke Marianne, az első magyar tudós könyvtárosnő emléke előtt. Várkerületen lévő szülőházánál (Várkerület 12-14.) Gerencsér Judit, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnöke, az Országos Széchényi Könyvtár általános főigazgató-helyettese köszöntőjében elmondta, mindkét intézmény fontosnak tartja és támogatta az emléktábla elhelyezését. Dr. Farkas Ciprián Sopron város polgármestere is méltatta az első könyvtárosnőt és megköszönte azok közreműködését, akiknek köszönhetően felkerülhetett a szülőháza az emléktábla. Az emléktábla megvalósulásának segítői voltak, mint magánszemélyek: Biczó Zalán (az emléktábla kezdeményezője), Kovács Balázs, a Szülőföldünk Honismereti Egyesület Győr-Moson-Sopron vármegyei elnöke, Tóth Zsófia, a Kisalföldi Könyvtárosok és Könyvtárak Egyesülete elnöke; szervezeti támogató volt a Magyar Könyvtárosok Egyesülete és a Kisalföldi Könyvtárosok és Könyvtárak Egyesülete.

Biczó Zalán

Filmajánló

„A dunántúli, aki az Alföldnek szentelte az életét...”

Portréfilm Prof. Dr. Blazovich Lászlóról

Blazovich László Kőszegről került a szegedi Radnóti Gimnáziumba, majd a szegedi egyetemen végzett magyar-történelem szakos tanárként. Tanári pályája Hódmezővásárhelyen, a Bethlen Gábor Gimnáziumban bontakozott ki, ahol rendkívül sokrétű munkája mellett igazgatóhelyettes és diákszínpad vezetője is volt, szeretett tanár, kolléga és a város kitűnő kosárlabdázója. Tudományos munkája a doktori disszertációtól a Csongrád Megyei Levéltárat újjászervező igazgatói feladatain és a Szegedi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének professzori teendőin át a Magyar Tudományos Akadémia doktora címig és bizottsági feladataiig rendkívül sokrétűnek bizonyult. Életművét, kutatómunkájának eredményeit eddig mintegy 40 kötet és 300 tanulmány foglalja össze, amelyek mellett 70-80 kötet szerkesztését is elvégezte.

A filmben huszonnégyen mondják el a Csongrád Megyei Honismereti Egyesület volt elnökének munkájáról, kapcsolatukról, személyiségéről, emberi tartásáról a véleményüket – hódmezővásárhelyi diákjai, szegedi egyetemi és levéltári kollégái, jó barátai, sporttársai – mindannyian nagyra becsülik a kiváló tudóst és embert.

A 65 perces filmet Pataki Béla készítette 2023-ban. Az alábbi linken megtekinthető: <https://drive.google.com/file/d/1UKQdh5LFiKMsZSiBsGiI4EnZCNwL3jO7/view?usp=sharing>

Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna

In memoriam

Lukács László (1950–2023)

Professzor dr. Lukács László néprajzkutató, egyetemi tanár az ősztendő végén, 2023. december 29-én befejezte alkotó földi életét. Sok szenvedés utáni, döbbenetes halálával családját, Székesfehérvár szellemi életét és a magyar néprajztudományt pótolhatatlan veszteség érte. Elhalálásával Fejér vármegye és székhelye társadalomtudományi életének legjelentősebb személyisége távozott.

Életútján végigtekintve úgy tűnik, mintha a körülmények a kezdetektől a néprajz tudományának művelésére predesztinálták volna. A Székesfehérvártól tucatnyi kilométerre, a Vértes felé eső Zámoly községben született, ott, ahol a népi kultúra iránt érzékeny két jelentős költőnk és gondolkodónk, Csanádi Imre és Csoóri Sándor is. Két nővére után a legkisebbként, 1950. október 29-én. A szülőföld és a család révén gyermekkorában ismereteket, benyomásokat, élményeket szerzett a parasztság és az iparosság életéből. Református val-

lású édesapja, Lukács József és a mernyei származású, katolikus édesanyja, Képesz Mária által mindkét felekezethez közel került, vallási életüket megismerte, katolikus hitét pedig egész életében megőrizte. Kőműves édesapja a gyerekkorától kezdve megismertette az építés mibenlétével, gyakorlatával. Lukács Lászlót újabb impulzusok érték, amikor a család 1965-ben a Velencei-tó közelébe, Vörösmarty Mihály földjére, Kápolnásnyékre költözött. A falvakban kapott, megszerzett természetközeli és népismereti tudás mellé párosult a várososé. Tanulmányait Székesfehérvár legjobb középiskolájában, a József Attila Gimnáziumban folytatta, ahol főleg történelmi tudásával, irodalmi érdeklődésével tűnt ki.

Dr. Lukács László
(Simon Erika fotóriporter felvétele)

Az 1969. évi érettségi után az élete, a Dunántúlt követően, az Alföldhöz kapcsolódott, ahol a nagytáj sajátosságaiból szerzett izelítőt. Hódmezővásárhelyen, az előfelvételis egyetemisták ezredében letöltötte a csaknem egy esztendő katonai szolgálatot, egyidejűleg megismert sok későbbi bölcsészt. Azután Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen kezdte meg tanulmányait. Az univerzitáson történelem-földrajz szakos tanári és etnográfusi diplomát szerzett. A cívisvárosban megismerte a *debreceniség* értékeit, a legnagyobb hatást azonban a *Gunda-iskola* tette rá. Éltre szóló, meghatározó alapokat és iránymutatást adott számára Gunda Béla, a néprajz professzora és a tanszéke. A nagytudású és szakmai tekintélyű tanár a későbbiekben is segítette, folyamatos kapcsolatuk révén befolyásolta jeles tanítványa munkásságát. Gunda Béla, *a prof* Lukács Lászlónak példaképül is szolgált. Nemcsak a tudományos előrehaladás, a kutatás tárgya és módszere tekintetében, hanem egyfajta alkotói szabadság megteremtésében is.

Lukács László egyetemi társát, a balassagyarmati származású Demeter Zsófia történészt (a későbbi múzeumigazgatót) vette feleségül, akivel együtt 1974-ben lépték át a Székesfehérvári Szent István Király Múzeum (SZIKM) kapuját, hogy azután mintegy fél évszázadon át ehhez az intézményhez kötődjenek. A férj néprajzoscént a folklórkutatás kiválósága, Pesovár Ferenc mellett kezdte meg tevékenységét. A néprajzi osztályt 1984-től vezette, hogy végezetül, mint tudományos főmunkatárs vonuljon nyugdíjba. Felsorolni is alig lehet, hogy ez alatt az időszak alatt tudományterületén mennyi és milyen sokoldalú munkát végzett. Mindenekelőtt szellemi és tárgyi emlékeket gyűjtött, kutatott, kiállításokat, konferenciákat rendezett, tudományos és népszerűsítő előadásokat tartott, könyveket, periodikákat írt, szerkesztett, oktatott, valamint végezte a szokásos muzeológiai tevékenységet. A hatalmas életműből itt csak egyes területeket, elemeket, vonásokat, munkákat lehet kiemelni.

Lukács László tisztában volt vele, hogy az etnográfia a határainkon túlmutató, európai összefüggéseket látó ismereteket és szemléletet kíván. Ennek jegyében a középiskolai évektől kezdve kellő szorgalommal több idegen nyelv ismeretével igyekezett magát felvértezni. Elsősorban a némettel. A magas színvonalú német tudomány és kultúra mérvadó hatással volt rá. Így válhatott a német nyelvterület néprajzának talán legjobb hazai ismerőjévé. Jól látta, hogy a magyarság szomszédságában élő szlávok nyelvéből is tudást kell szerezni. Előbb éveken át oroszul tanult, majd a szlovákból igyekezett legalább az alapokat megsze-

rezni. A latinnal még a középiskolában került kapcsolatba. Az angolt sem kerülte ki. Minden alkalmat, lehetősége felhasználta, hogy idegen nyelven kommunikáljon. Szükségtelen részletezni, hogy ebbéli tudása milyen szerepet játszott kutató, publikációs és szervező tevékenységében. A vázoltakból következően élhetett a külföldi egyetemeken történő ismeretbővítés, kutatás, előadások tartásának lehetőségével. Ki kell emelni, hogy a Herder díjjal kitüntetett Gunda Béla jelölésének köszönhetően korán, fiatalon, 1978–79-ben Herder ösztöndíjasként a Bécsi Egyetemen tölthetett egy évet. A világra és a tudomány nemzetköziségére kaput nyitó időszak folytatását jelentette a Humboldt-ösztöndíjasként a Münchener Ludwig-Maximilian Egyetemen eltöltött összesen másfél év, majd három rövidebb időszak a Freiburgi Albert-Ludwig Egyetemen. Szakmai elismertségét is jelzi, hogy Európa számos országában vett részt konferencián, illetve tartott előadást. Nemcsak a magyar néprajzról, hanem a Kárpát-medencei és az európai összefüggésekről. Ugyanis európai horizonttal bírt.

Határozott, hosszútávú szakmai céljai voltak, melyek megvalósítása felé tántoríthatatlanul haladt. Mások számára is tett javaslatokat kutatásuk irányát illetően.

Abban, hogy Lukács László nem egyszerűen néprajzos, hanem tudós személyiség lett, igen nagy szerepe volt publikációinak. Korunk, sőt a magyar néprajztudomány teljes időszakának egyik legtöbbet publikáló alkotója volt, aki ráadásul a diszciplína csaknem valamennyi területét elmélyült, kiérlelt munkákkal érintette. Az összes publikációinak száma önmagában lenyűgöző: 718. Ebből 27 a könyv, benne 17 a saját, a többi másokkal közös. Az imponáló számhoz még hozzá kell tenni 59 ismertetést, 14 szerkesztést, 17 elektronikus formában megjelent cikket. Egy tucatnyi néprajzi film készítésénél működött közre. Sokoldalúságát is jelzi, hogy a tudományos pályán milyen tárgyköröket érintő kutatási eredményekkel haladt előre. *Kisdoktori* disszertációját a Mezőföld tanyáiról írta (1984). A kandidátusi címet 1989-ben a Káli-medence népi építészetéről szóló opusával nyerte el. A Fejér megyei népszokásokból habilitált (1996). A karácsonyfa történetét, elterjedését bemutató értékezése alapján kapta meg az akadémiai doktori rangot (2008). Természetesen a disszertációk kibővítve könyv alakban is megjelentek. Említhető, hogy írt – többek között – más népszokásokról, céhes-iparos hagyományokról, tájakról és azok népéről, a szentek kultúrájáról. Külön gondot fordított arra, hogy tudományos munkájának eredményei népszerű, olvasható, mégis igényes formában a helyi vagy az országos lapok hasábjain eljussanak egy igen széles olvasótáborhoz.

Voltak kedvelt kutatási területei. Így egyes történelmi személyiségek és események továbbbélése a néphagyományban: a honfoglalás, Szent István, Csokonai, Kossuth, Petőfi, a tatár és a török idők, 1848–49, benne a pákozdi és a móri csata. Egész életében gyűjtötte az adatokat ezekhez. Az említett témakörökkel összefüggésben érdemes még egy-két gondolatot megfogalmazni. A néprajztudomány 19. századi kialakulása, majd intézményesülése óta kutatóit döntő mértékben a hazafiság, a kereszténység és az európaiság hatotta át. Lukács Lászlót is, aki nemzeti érzései mellett soha nem feledkezett meg a szomszédos népekről és a velünk élő nemzetiségekről. Az utóbbiak körében főleg a németek és a szlovákok kultúráját kutatta, de nagy érdeklődéssel fordult a horvátok felé is.

Kutatási módszerének valamennyi elemét itt nincs mód bemutatni. Ám a rá leginkább jellemzőkről célszerű szólni. A terepi adatgyűjtések során alkalmam volt megfigyelni Lukács László ebbéli munkamódszerét. Ő nem csak jó, hanem jókedvű kapcsolatteremtő volt, aminek nagy hasznát vette. Az adatközlők számára beszélgetőtársak is voltak, akikkel percek alatt kellemes hangulatot alakított ki. Ezt segítette elő, hogy szívesen fogadta a kínáló gazda borát vagy a háziasszony süteményét. A szellemi kincsek begyűjtésénél

természetesen tudta, hogy mit akar kérdezni, ismerete sokkal szélesebb körű volt, mint egy-egy kérdőív. Az egyeseknél bizalmatlanságot teremtő hangrögzítést nem használta, viszont roppant alaposan jegyzetelt. Indokolt esetben, az egyértelműség érdekében, némi módosítással megismételte kérdését, a válasz bizonyos elemeit részleteztette, pontosította. Amíg az elhangzottakat leírta, a beszélőnek volt ideje gondolkodni. Figyelmesen hallgatta adatközlőinek a feltett kérdéshez nem kapcsolódó mondatait is. Amennyiben azok néprajzi tartalommal bírtak, rögvést lejegyezte. Vallotta, hogy minden fontosat, a gyűjtés témájához, területéhez nem kapcsolódót is meg kell hallgatni, sőt meg kell örökítenie. Hiszen még egy alkalommal talán el sem hangzik az a népi kultúrával vagy az egyéni sorssal kapcsolatos pár, netán több mondat. A paraszti, az iparos vagy a köznemesi élet egésze érdekelte. Így aztán a nép életének számos területét jól ismerte és be tudta mutatni. Rendszeresen felkereste a levéltárakat, könyvtárakat, adattárakat. Neki magának is számottevő néprajzi könyvgyűjteménye volt. Ha lehetett, nem használt másodlagos forrást. A kiadványt, iratot, amiből dolgozott, idézett szükségesnek tartotta kézbevenni, legalább átlapozni, a felhasznált szöveg környezetét is megvizsgálni.

*Lukács László és Gelencsér József
pincszeren, Sárkeresztes-Újhegy
1983. farsang
(Matovics Mária felvétele)*

A Magyar Néprajzi Társaság (MNT) és folyóirata, az *Ethnographia* a 19. század végi kezdetektől a Kárpát-medence valamennyi népének kultúrájával foglalkozott. Lukács László az MNT-nek 1971 óta volt tevékeny tagja, 2003 és 2006 között alelnöke. Az MNT szakmai folyóiratát 1992 és 1998 között szerkesztette. Ebben az időszakban több évi lemaradást sikerült behoznia, és számos külföldi néprajzkutató számára biztosította a magyar nyelvű publikálás lehetőségét. Ő maga a tudományterület megkívánta szakszerűséggel írt, igényesen, ugyanakkor élvezetes stílusban, közérthetően. Mondatában a magyar nyelv számos szépsége megmutatkozott. (Hasonló erények jellemezték előadásait is.) Nemcsak a belbecs, hanem a külsín is jellemezte munkáit, főleg a könyveit. Szép kiállítás, az olvasót is segítő tipográfia és minél több illusztráció. Az archív képek mellett lehetőleg a saját fotóit szerkesztette be. A technikai haladással összhangban a fekete-fehér mellett egyre több színes metszet, fénykép, más ábra gazdagította kiadványait. Itt kell megemlítenem, hogy újkor történész feleségével, dr. Demeter Zsófiával segítették, kiegészítették egymás tudományos munkáját. Ebben fiaik, Miklós és Károly is közreműködtek.

Publikációinak hatalmas mennyiségéből a legnagyobb elismeréssel kell kiemelni monográfiáit, az alig vagy még nem kutatott területek alapos vizsgálati eredményeit tartalmazó köteteket és számos tematikus kiadványt. Mindezekkel Magyarország és Európa néprajzi szakirodalmát, a tudományos ismereteket figyelemre méltóan gazdagította. Sokak számára nyújt elmélyülést a példaként említhető néhány kötete: *Csokonai a néphagyományban*; *Szép karácsony szép zöld fája... A karácsonyfa története és elterjedése Európában, a Kárpát-medencében*; *Szent István király a néphagyományban*.

Az elhunyt néprajzkutató tevékenységéből külön is kell szólni a nagy sikerű Fejér (Vár) Megyei Ifjúsági Honismereti Táborok szervezéséről, vezetéséről. 1976-tól kezdődően, 26 éven át, nyaranként a honismereti-helytörténeti szakkörökben tevékenykedő középiskolások kaptak itt részvételi lehetőséget. A tábor helyszíne évről-évre változott, ezzel is segítve a diákokat, hogy egy-egy település vagy kistáj történeti, földrajzi, néprajzi sajátosságait megismerjék. A programban múzeumi, levéltári és más kutatók, továbbá diákok előadásai, filmvetítések, speciális élményeket nyújtó kirándulások, terepi kutatások szerepeltek. Legnagyobb sikere kétségkívül az adatgyűjtéseknek volt, melyek a népszokásoktól a történeti hagyományokig terjedtek. Lukács László tehát méltán kapta meg 1998-ban a Honismereti Szövetség Bél Mátyás – Notitia Hungariae Emlékérmét. Évente szervezte a néprajzi gyűjtőpályázatokat is, melyek eredményeként a múzeum néprajzi adattára gyarapodott.

Az oktatói tevékenységről részben már említésre kerültek külföldi egyetemi előadásai. Hazánkban az ELTE néprajzi tanszékének hallgatói élvezhették színvonalas, biztos tudással, sokszor humorosan megfogalmazott gondolatait. A Kodolányi János Főiskolán, majd Egyetemen ugyancsak néprajzi témájú stúdiumokat tartott. 1999-ben, majd 2003-ban ide kapott egyetemi tanári kinevezést. A hallgatók között az egyik legkedveltebb előadó volt, színes, tartalmas óráinak és a számonkérésnél mutatkozó megértő magatartásának köszönhetően. Lukács László egyébként is népszerű személyiség volt. Diákjai *Tanár úrnak* titulálták, munkatársai, barátai, ismerősei nem *Professzor úrnak* szólították, hanem Lukács Laciként, Laci bácsiként emlegették. Személyiségéről sokat elmond az, amit az életútjával kapcsolatban nagyszámú adatot megörökítő közvetlen munkatársa, a néprajzos dr. Varró Ágnes mondott: Ideális főnök volt. A több évtizedes együttműködés során soha egy rossz szó nem hangzott el közöttük. Egyébként pedig sokat tanult tőle. Lukács László egyik erénye volt, hogy a fiatal néprajzosokkal megismerkedett, beszélgetett, nekik nagyon is hasznos emberi és szakmai tanácsokat adott. Különben mindenkor élmény volt őt hallgatni, hiszen szeretett és jól tudott mesélni.

Lukács Lászlónak joggal adományoztak számos elismerést, kitüntetést. Ahogy ő soha nem feledkezett meg szűkebb hazájáról, úgy az sem róla. Előbb Zámoly község (2007), majd Fejér megye (2008) díszpolgára lett. A szakmai elismerések már 33 éves korától követték egymást. Ekkor az MNT kiemelkedő tudományos tevékenységéért adta neki a fiatal kutatóknak járó Jankó János díjat (1983). A Gunda Béla-díjat (1989) a professor legjelentősebb tanítványainak egyikeként kapta. Székesfehérvár múltjának, népének megismertetéseért 2008-ban Deák Dénes-díjban részesült. Az MNT legrangosabb elismerését, a Györffy István-emlékérmét 2010-ben vehette át. A Magyar Állam kitüntetései közül a Köztársasági Elnök a Magyar Érdemrend tisztikeresztjét 2018-ban adományozta részére.

Végezetül engedtessek meg egynéhány szubjektív gondolat. Lukács László és szerény személyem családját távoli rokoni szálak kötötték össze. Mindegyikünket a szülőfalu, Zámoly, illetve a szomszédos Sárkeresztes bocsátott utunkra, majd Székesfehérvár város fogadott be. Ismeretségünk szinte gyerekkori, és a gimnáziumban egyre szorosabbá vált. Egy évfolyamon, párhuzamos osztályban tanultunk, az azonos érdeklődés közel hozott bennünket egymáshoz. Rendszeres beszélgetéseinken túl jókat versenyeztünk történelmi, múzeumi témakörökben. Diplománk megszerzése után, Székesfehérvárra visszatérve kerestük egymást. Én a már feleségül vett egyetemi társammal, a sokác Matovics Máriával együtt. Kapcsolatunk, illetőleg újonnan alapított családjaink kapcsolata mind szorosabb, baráti lett. Örültünk egymás gyerekeinek. Előbb a mieinknek, Gábornak és Andrásnak, azután az övéiknek, Miklósnak és Károlynak. Természetes volt, hogy komaságba is kerüljünk. Számos ünnep és hétköznapi óráit töltöttük együtt. Nagyon sok segítséget kaptam

tőle abban, hogy néprajzi ismereteim bővüljenek. Rövidesen bevont a kutatásokba, közös köteteink jelentek meg. Együtt vettünk részt a Káli-medence néprajzi kutatásában, melynek kiváló ötlete és fáradhatatlan szervezése dr. Lackovits Emőke néprajzkutatót dicséri. Lukács László a kutatás egyik oszlopát jelentette. A több évi munka a csoport valamennyi tagjának életre szóló élményt adott.

Legtöbb ember átvitt értelemben járja be földi vándorútját. Sok néprajzkutató a valóságban is egy vándoréval vetekedő távolságokat jár be. Lukács Lászlónak evilági, távoli tájakon is átívelő vándorútja most lezárult. Utolsó egy-két évtizedében a korábbinál is nagyobb, hallatlan elhatározottsággal, egészségét nem kímélő szorgalommal írt, hogy a *betakarítás idején* ismereteit papírra vesse, a tudománynak, az érdeklődőknek és a jövőnek átadja. Emléke, mosolya, mesélő kedve itt marad közöttünk. Tudományos, népszerűsítő, oktató munkájának eredménye pedig valamennyiünket messze túlél. Hat és örömet szerez mindaddig, amíg lesz művelt, érdeklődő olvasó.

A római katolikus szertartású temetésén, 2024. január 27-én több mint 250-en vettünk búcsút Tőle. Ennek keretében Pokrovenszki Krisztián, a SZIKM főigazgatója, dr. Cser-Palokovics András Székesfehérvár polgármestere és dr. Kemecsi Lajos, az MNT elnöke, egyben a Néprajzi Múzeum főigazgatója szólt az elhunyt kivételes életútjáról, nagyszerű eredményeiről, meggyerő személyiségéről. Talán mindnyájan gondoltuk vagy ki is mondtuk: Isten veled Lukács Laci! Requiescat in pace!

Gelencsér József

Lukács László a honismereti mozgalomban

2023. december 29-én nemcsak egy kiemelkedő magyar, hanem európai léptékben is jelentős néprajzkutató távozott közülünk. Halálával nagy veszteséget szenvedett a családja, egykori munkahelye, a székesfehérvári Szent István Király Múzeum, szegényebb lett az egyetemes néprajztudomány, Fejér vármegye és Székesfehérvár kulturális, tudományos élete, és nem utolsó sorban a honismereti mozgalom. Mi a honismereti mozgalom, a Fejér Megyei Honismereti Egyesület tagjaiként emlékezünk rá, mint előadásainak hallgatói, cikkeinek, könyveinek olvasói, honismereti táborainak résztvevői.

Lukács László 1950. október 29-én született Zámolyon, ott végezte az általános iskolát. Családjával 15 évesen költözött Kápolnásnyékre, akkor már a székesfehérvári József Attila Gimnázium (korábbi és mostani ciszter gimnázium) tanulója volt.

Nem iskolai tanórákon, kiállításokon, tudományként ismerkedett meg a néprajzzal, hanem Zámolyon, szülőfaluja mindennapjaiban. Benne élt, testközelből látott, tapasztalt mindent. A napi tevékenységek mellett ismerte a népszokásokat, a népdalokat, a babonákat, a mesterségeket, a falusi viseletet, az egyházakat, a vallási ünnepeket. Saját elmondása szerint édesapja kisiskolás korában elvitte a székesfehérvári Romkertbe, mesélt neki Szent István királyról, édesanyja népdalokra tanította. A haza, a történelem szeretetét, megismerésének igényét ők oltották belé gyermekkorában. A honismerettel, mint fogalommal középiskolás korában találkozott, erről vall a *Fél évszázad a „Honismeret” vonzásában* című írásában a *Honismeret* folyóirat 2022/6-os számában.

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem elvégzése után a székesfehérvári Szent István Király Múzeum (amely egyetlen munkahelye volt) munkatársaként tagja lett a Hazafias Népfront Fejér Megyei Honismereti Albizottságának, és közvetlen kapcsolatba került a Fejér megyei honismereti mozgalom akkori képviselőivel, akik most is ikonként állnak előttünk.

A népfront megszűnése után 1990-ben egyik alapítója volt a Honismereti Szövetségnek. Azóta is személyesen ismerte a honismerettel, a helytörténeti kutatásokkal foglalkozókat nemcsak Fejér, de más megyékben is. Készségesen segítette tanácsokkal, személyes jelenléttel a hozzá forduló helytörténeti kutatókat, önkéntes néprajzgyűjtőket. Vállalta előadások tartását, kiállítások, gyűjtemények berendezését, megnyitását. Szívesen adott tanácsokat kiadványok, könyvek megjelentetéséhez. Múzeumi kollégái bevonásával 1976-tól huszonhat honismereti tábort szervezett a megyénkben több településen Velencétől Abáig, egyes helyeken többször is. Ezek a táborok a népi kultúra és a település jellemzőinek megismerése mellett jó pályaorientációs hatással is bírtak. A résztvevők közül később többen történelemtanárok, régészek, könyvtárosok, néprajzkutatók lettek. A táborok megvalósításához támogatókat kellett megnyerni, a Honismereti Szövetség pályázati lehetőségével is élt.

Az egyesületünknek, a Fejér Megyei Honismereti Egyesületnek nem volt beiratkozott tagja, de akkor sem segíthetett volna többet szervezetünknek, ha az lett volna. A Honismereti Szövetség több programjának is házigazdája voltunk (Országos Honismereti Akadémiák 2000., 2013.; Iskola és Honismeret Konferencia 2003.; Ifjúsági Honismereti Akadémia 2005.), melyek szervezésének és megvalósításának tevékeny közreműködője volt. Segített a témaválasztásokban, a Honismereti Akadémiákra megjelenő *Honismeret* tematikus száma cikkíróinak kiválasztásában, előadók ajánlásában, és maga is vállalt minden eseményen előadást, szekció- és tanulmányút vezetést. Más megyék Honismereti Akadémiáin is nem egyszer szerepelt előadónaként.

Cselekvő közreműködője volt a 2007-ben Székesfehérváron rendezett Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők Országos Találkozásának is.

A Honismeret folyóirat legtermékenyebb Fejér vármegyei szerzője volt. Évente több írása is megjelent a lapban. Élete utolsó évében, 2023-ban is még két esetben találkozhattunk nevével: a *Petőfi Sándor Székesfehérváron* és a *Könyv a „dunai stílusú” festett népi bútorokról* című cikkeinél. (Az általa készített fotóval a címlapján jelent meg a folyóirat 2013/5-ös száma.)

Az egyesületünk szervezte honismereti szakkörvezetői tanfolyamok témaválasztásában mindig segített, folyamatosan támogatta a képzést, maga is ott volt az előadók között.

Az általános iskolásoknak szóló, több mint tíz évig tartó, bérletes előadásokon alapuló honismereti vetélkedőnknek is rendszeres előadója volt. A gyerekek nagy figyelemmel hallgatták az akkor már egyetemi tanárként is dolgozó Lukács László érdekesítő stílusban elhangzó, bőséges illusztrációval szemléltetett, számukra sok új ismeretet, tudnivalót tartalmazó beszámolóit.

Jeles személyek évfordulóira rendezett városi konferenciáink visszatérő szakembere, tudós közreműködője volt.

Egyesületi összejöveteleinken is gyakran tartott élményszámba menő előadásokat a legváltozatosabb témákban. Egyedi volt ízes, csak rá jellemző beszédstílusával, közvetlen, kedves habitusával, jó kedélyével, humorával, nagy műveltségével, sokrétű tájékozottságával, empátiájával. Elanyagiasult világunkban figyelemre méltó, hogy tiszteletdíjat csak pályázat útján megvalósult előadásokért fogadott el.

2009-től közbenjárására biztosított a Szent István Király Múzeum helyszínt és technikai feltételeket egyesületünk működéséhez, programjainak megvalósulásához.

Családcentrikus, példás családapa volt. Előadásából szinte sosem maradtak ki a családjával, főleg fiával kapcsolatos történetek, anekdoták. Előadásában, könyveiben gyakran használta illusztrációként családtagjai fotóit, idegen nyelvű fordításait. A *Szent Vendel főpásztor, barmok patrónusa...* című műve, amely Szent Vendel hitvalló németországi és magyarországi tiszteletét mutatja be, teljes terjedelmében Miklós fia német fordításában jelent meg.

Lukács László – lelkes lokálpatriótaként – egy pantheon kialakításával állított emléket a Szent István Király Múzeum Országházszló téri épületének falán az intézmény életében jelentős szerepet betöltő, általa nagyon tisztelt személyeknek: Weöres Sándor (1913–1989) költő, múzeumigazgató; Gunda Béla (1911–1994) néprajztudós; Marosi Arnold (1873–1939) régész, múzeumigazgató; Fitz Jenő (1921–2011) történész, múzeumigazgató; Pesovár Ferenc (1930–1983) néprajzkutató, Kralovánszky Alán (1929–1993) régész, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója; Radetzky Jenő (1909–1991) ornitológus. Ő volt a pantheon megálmodója, megtervezője, egy-egy dombormű leleplezéséig nyomon követte a kivitelezés minden pillanatát. A móri szobrászművész, Nagy Benedek által egységes stílusban készített domborművek megtekintése indíttatást ad városunk történelmének, kultúrájának felfedezésére, megismerésére, a jeles személyek tiszteletére, a mindennapi honismeret szolgálatára.

A jelenleg a Vörösmarty Mihály Könyvtárnak otthont adó egykori pálos, majd ciszterci gimnázium falán az iskola híres tanítványait – Egyed Antal (1779–1862) költő, Kaszap István (1916–1935) jezsuita novícius, Reguly Antal (1819–1858) néprajztudós, Semmelweis Ignác (1818–1865) orvos, Romhányi György (1905–1991) patológus, Wekerle Sándor (1848–1921) miniszterelnök – megörökítő emléktáblák egy részének is ő volt az ötletgazdája és megvalósítója.

Dr. Lukács László Zámoly község és Fejér vármegye díszpolgára, sok hazai és külföldi szervezet és tudományos társaság tagja volt. Számos hazai és külföldi kitüntetéssel 1998 óta a Honismereti Szövetség Bél Mátyás – Notitia Hungariae Emlékérmének is birtokosa volt. Kerek életművet alkotott, de biztosan magával vitt tervezett, meg nem írt műveket.

Amíg emlékezünk Rá, köztünk él! Olyan nyomot hagyott maga után, ami az emléket sokakban sokáig fenntartja. Nekünk, akik a kortársai, munkásságának élvezői, tanúi, és a honismereti mozgalomban munkatársai voltunk, nagyon hiányzik majd.

Nagy Éva

Búcsú Kupán Árpádtól

Újra elvesztettünk egy nagy embert! Kupán Árpád november 14-én hunyt el, 85 éves korában, Budapesten. Óriási veszteség ez nemcsak a mi társaságunknak, hanem az egész magyar történész/helytörténész társadalomnak.

1938. január 1-jén született Dobrán, Szatmár megyében. Elemi iskoláit szülőfalujában, a középiskolát Szatmárnémetiben végezte, majd a Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Történelem-Filológia Karán nyert szakképesítést 1954–1958 között. Sikeres diáktudományos-köri tevékenysége miatt szakirányítói, Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Jordáky Lajos professzorok, a kutató-történész pályára ajánlották. Főleg könyv- és könyvtártörténettel,

művelődéstörténettel kapcsolatos témákkal foglalkozott, de érdekelte a néprajz is, melynek megismeréséhez ifj. Kós Károlytól kapott támogatást.

Az egyetem elvégzése után a székelyudvarhelyi Dokumentációs (Tudományos) Könyvtárhoz kapott kinevezést, de mint papi család sarja, származása miatt megakadályozták az állás elfoglalására. Így Udvarhely-környéki iskolákban tanított. Két év után sikeresen versenyvizsgázott a gyulafehérvári Batthyaneum tudományos könyvtárának könyvtárosi állására, de a tanügyi hatóságok csak egy év után engedték el, mikor már az állást betöltötték. 1962-ben Nagyváradra jött, ahol ideiglenesen alkalmazást nyert az Állami Levéltárban. Itt hasonló okok miatt nem véglegesítették, s visszakérült a tanügybe. Előbb Kárásztelken volt egy évet, majd 1964-ben kérésére Mezőtelegdre helyezték, ahol 2001-ig, nyugdíjazásáig tanított.

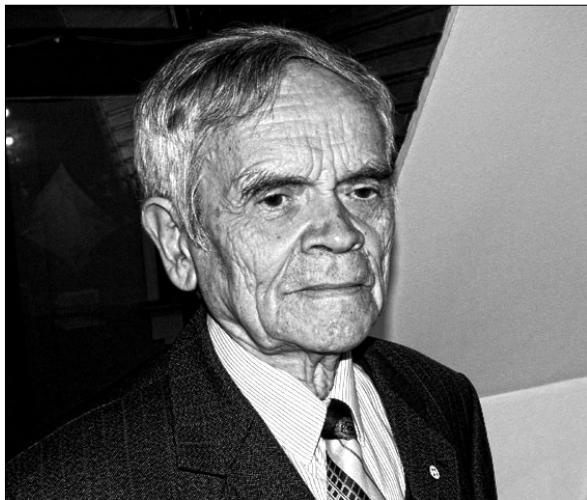
A kényszerűségből vállalt tanári pályát hamarosan sikerült élethivatássá változtatnia, megszerette és odaadással végezte az oktató-nevelő munkát. Tanítványaival köri tevékenységeket is szervezett és egy kis múzeum anyagát gyűjtötte össze, s állította ki az iskola folyosóján. Eredményeinek elismeréseként elnyerte az *Érdemes tanár* címet. Később elvégezte a nagyváradai népművészeti iskola színházrendezői tanfolyamát. Ezt a tevékenységét is kitüntetésekkel jutalmazták.

Ez időben gyűjtögette Mezőtelegd történetére vonatkozó forrásokat, adatokat, majd 1980-ban, megírta a település monográfiáját, az akkori igényeknek és lehetőségeknek megfelelően. Ennek a munkának részletei bekerültek az 1996-ban megjelent *Mezőtelegd története* című könyvbe, kiegészítéseként Sass Kálmán 1935-ben megjelent munkájához. Ezt a kötetet Varga Árpád, tragikus sorsú fiatal történésztársával együtt állította össze.

2000-ben, nyugdíjba vonulásának évében, jelent meg Árpád első önálló kötete *Mezőtelegd iskolatörténete* címmel, a Partiumi füzetek 15. köteteként. Ekkor kapcsolódott be a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság munkájába, melynek élete végéig tevékeny tagja volt. Rendszeresen jelentkezett a meghirdetett pályázatokon. 2002-ben *Mezőtelegd iparosításának történetéből* című tanulmánya I. díjat nyert. Ezután a pályázatot elbíráló zsűri tagja, majd elnöke lett.

2003-tól a Jubileumi Rákóczi Évek, majd a Bocskai Jubileumi Évek szervezőbizottságának tagja. Ezek keretében egy sor előadást tartott, amelyek megjelentek nyomtatásban is. Összeállította a felekezeti középiskolák számára készített pályázati anyagot és könyvszetet.

2004-ben *Szabadkőművesek Nagyváradon* című könyve látott napvilágot, a nagyváradai Ady Társaság kiadásában, amely rendkívüli érdeklődésnek örvendett. E témában úttörőnek tekinthető nagy ívű tanulmánya rengeteg tévhitet oszlatott el a szabadkőművesek fogalmával és tevékenységével kapcsolatban.

Kupán Árpád (Voiticsek Ilona felvétele)

2005-ben a *Magyar Napló*, a Magyar Írószövetség lapja, *Az év esszéi* című ünnepi kötetébe beválogatta egyik írását, s így elsőként képviselte Nagyváradot e jelentős kiadványsorozatban. Szintén 2005-ben jelent meg *Mezőbikácsi hősök és áldozatok a 20. század tragikus sodrában* című munkája, mely szintén kevésbé kutatott kérdéseket tárgyal.

Értékelve tudományos és szervezői munkásságát 2005-ben a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság Fényes Elek-díjjal tüntette ki.

2006-ban az 1956-os forradalom ötven éves évfordulójára megírta *1956 emlékezete Biharban* című kötetét. 2007-ben *A mozi évszázada Nagyváradon és Ősi magyar falu a peremvidéken. Nagyszántó története* című kötetei jelentek meg. Ezeket 2008-ban a *Hűség és helytállás. Biharszentjánosi krónika* című kötete követte, majd 2015-ben *Új borsi krónika*, 2019-ben pedig *Kisszántó és Nagyszántó párhuzamos története* című kötetét adták ki.

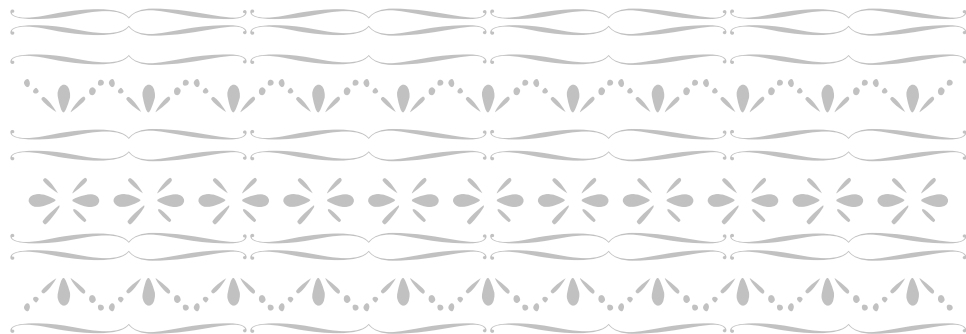
Kupán Árpád mindemellett számos cikket és tanulmányt publikált a *Nagyvárad* című kulturális folyóiratban, a Zilahon megjelenő *Hepehupában*, az *Erdélyi Naplóban*, a *Bihari Naplóban*, a *Partiumban*, a *Honismeretben* és a *Református Kalendáriumban*. Meg kell még említsük, hogy az utóbbi években számos előadást tartott különböző rendezvényeken, megemlékezéseken, ünnepélyeken.

Sorsfordító évek. Válogatáskötet a szerző 80. születésnapjára című kötetének előszavában a következőket írta:

(...) *Ha hív az Úr, bátran követem.
Drága szeretteimnek üzenem
Hű ragaszkodásom végtelen.
Ha szívükben őrzik emlékem,
Nem volt hiábavaló életem.*

Drága barátom ígérhetem, hogy valóban szívünkben, örökké őrizzük emlékedet. Nyugodjál békében, pihenésed legyen csendes!

Dukrét Géza

KÖNYVESPOLC

HUN A SZERET SZOMPOLYOG – CSAVARGÓ ÚTON A KELETI MAGYAROKNÁL

Hogyan kerül egy újkígyósi és kisiratosi gyökerekkel rendelkező, Békéscsabán született, Balatonalmádiban élő íróember – civilben női fodrász, népművelő, könyvtáros, mozigépész, moziüzem-vezető, újságíró, író, filozófus stb. – Moldvába, a Szeret, a Prut, sőt a Dnyeszter mentén élő/élt magyarokhoz, vagyis az Árpád vezette honfoglalásunk előtti szálláshelyeinket jelentő egykori Etelközbe? Ez ugyan nem derül ki egyértelműen a négy „expedíció” leírásából, de az a tény, hogy az első, fél évszázaddal ezelőtti látogatása után még háromszor felkereste azokat a tájakat, az ott élő embereket, és tapasztalatait papírra is vetette, számomra azt jelenti, hogy talán már 1972-ben sem vaktában, taláalomra indult kelet felé, a moldvai csángómagyarok közé. Akkoriban, a 70-es években a táncházak, Kallós Zoltán, Domokos Pál Péter és még néhányunk előadásai nyomán ugyancsak megnőtt a hazai érdeklődés, főleg, de nemcsak az ifjúság körében a hagyományos népi műveltségünk legarchaikusabb rétegeit őrző, részben még a nyelvújítás előtti állapotban lévő nyelvünkön beszélő csángómagyarok iránt. Voltak, akik komoly szándékkal keresték fel őket: fényképezték viseletüket, falvaikat, életüket, dalaikat vették magnetofonra, tárgyakat kunyeráltak, vagy vásároltak, élményeket szereztek, vagy csak nézelődtek, hogy visszatérve elmondhassák: *én is voltam a csángóknál!*

Sarusi Mihály számomra enyhén expresszionista stílusra emlékeztető könyvből az derült ki, hogy ő talán nem véletlenül indult el a keleti magyarok közti csavargásaira, és nemcsak nyitott szemmel, de nyitott szívvel és lélekkel is járta a felkeresett

tájakat, aminek kézzel foghatóan meg is lett az eredménye. Első útján, 1972-ben bizonyos értetlenséggel, sőt félreértésekkel szembeütközött a számára jórészt ismeretlen moldvai tájjal, az ott talált csángómagyarokkal és sorsukkal. Jugányban nem talált magyarokat pedig még az 1990-es években is élt ott a hatalmas hagyományos tudással rendelkező Gyöngyös Mária néni, akin lánykorában a három hónapig ott gyűjtő Lükő Gábornak megakadt a szeme, fiával én is tudtam magyarul szót váltani, s még legalább fél tucatnyi okos, értelmes emberrel, pedig csak néhány napot töltöttem abban a szívemhez nőtt faluban, persze megtervezett céllal. Szabófalván Perka Mihályban, akkor még a helyi iskola Kolozsváron végzett igazgatójában nem ismerte fel a népének elkötelezett csángómagyar értelmiségit, elhitte neki, hogy *„tíz éve nem beszélt magyarul”*. Persze hogy nem tárta ki azonnal a szívét a betoppanó, magát magyarországinak mondó látogatójának. Néhány esztendő múlva éppen azért váltják majd le az igazgatóságából, mert nem volt hajlandó diákjainak megtiltani, hogy anyanyelvükön is beszélgessenek az iskolában. S hogy tanítványából feleségévé lett Margit is *„csak oláhul beszélt”*, az jól mutatja a moldvai magyarok különös identitását: idegenhez, tehát nem falubelijükhöz automatikusan románul szólnak, hiszen az ilyen ember tapasztalatuk szerint az esetek 99 %-ában mi más lenne, mint román. Meg aztán annyiszor hallják – paptól, pedagógustól, előljáróiktól, s bizony nemegyszer még a tájékozatlanul odavetődő hazánkfiaitól is –, hogy az ő tájnyelvük nem magyar, hanem valami keverék, korcsitúra... Ezért kétszer is meggondolják a magyarországi látogató előtt, mielőtt megszólálnának – Illyés Gyula szavai szerint – *„megalázott, szél-kaszabolta”* anyanyelvükön. Arról pedig, hogy első moldvai útján, Szabófalván

nem az akkor még élő Lakatos Demeterre, hanem egy „oláhlul költő, magyarul alig magogó” emberre bukkant Sarusi, a görög tengerészek ismert mondása jut eszembe: *Aki nem tudja merre akar hajózni, sohasem kap kedvező szelet!* Valahogy ilyen tétován bolyonghattam én is ötvenhét esztendeje, első moldvai utamon.

Sarusi második etelközi útjára 23 esztendő múlva került sor. Erre a valósággal expedíciószámba menő, a Dnyeszter keleti oldalára vezető látogatásra már felkészültebben érkezett a szerző, és nem rajta múlt, hogy nem találta meg Csöbörcsökön a *félezer éve papot kérő magyarok* immár oroszra vagy románra vált leszármazottait. Felkészültebben – mondom –, mert azért szinte elhitte, hogy azokat a magyarokat Szent László „telepítette volna az öreg Nesterhez”, de ennek, mint mondják *fele sem igaz*, mert tudjuk, hogy a korántsem szent V. László király idejében Hunyadi János vonta ide, vagyis hátrébb a közelgő török elől Dnyeszterfehérvár védőit. Akik aztán később Rákóczi fejedelemtől kértek anyanyelvükön tudó magyar papot, 1767-ben pedig a madéfalvi vérfürdőből menekült székelekkel együtt Moldvába szökött Zöld Péter százával keresztelte, áldoztatta, eskette, gyóntatta a papot évtizedek óta nem látott csöbörcsökiet. Katolikus templomának és magyar lakosságának a 19. századra nyomra veszett, Sarusi is csak a hírét találhatta, s a nevét, akárcsak a többi Pruton túli, hajdan magyar településnek, mint Örhei – Orhei, Szentantal – Antonești, Szentjános – Ivanovka, Kisjenő – Chișinău... és a többiek.

A szerző moldvai magyarok iránti érdeklődésének tartósságát mutatja, hogy nem sajnálta az idejét önmaga képzésére. S amint megtudta, hogy miért kell elindulnia, máris megkapta a kedvező szelet. Szülőfa-

lujában, Újkígyóson a „testvéröccseként” emlegetett Harangozó Imre által létrehozott Ipolyi Arnold Népfőiskola és a Lakatos Demeter nevét viselő Csángómagyar Kulturális Egyesület által szervezett tanácskozáson megismerkedhetett a téma néhány Kárpát-medencei szakemberével, valamint a Moldvából érkező Erdős Szászka Péter szabófalvi amatőr helytörténésszel, Fazekas József lészpedi „önkéntes” magyartanítóval, a pusztinai Nyisztor Tinkával, a klézsei Csicsó Antallal. Ezután a háromszéki Illyefalvára összehívott „csángógyűlésre” is elment Sarusi Mihály, ahol a moldvai magyarok sorsáért felelősséget érző, s értük tenni is akaró erdélyiekkel találkozhatott, mint

például a népzene gyűjtő Kallós Zoltán, a szociográfus Gazda József, a Csíkszeredán tanuló moldvai diákokat befogadó iskola igazgatónöje: Borbáth Erzsébet. Sarusi könyvét lapozva szinte oldalról oldalra érezzük, hogy szerzője az 1994-1996-ban megkapott ismeretek birtokában egyre világosabban, egyre „megalapozottabban háborogva” látja a csángó sorskérdések megoldatlanságát, vagy talán megoldhatatlanságát.

A könyv utolsó, csaknem a teljes terjedelméig kitévő fejezetét már a tudásában és érzelmeiben teljesen felkészült, a Szereten túli Lányikra vezető útjára „csángókérdésben” professzionálisan jártas Sarusi Mihály írhatta meg. Az első látogatás óta eltelt 25 év alatt maga is elkötelezett „csángómentő”-vé vált, aki nyitott szemmel és szívvel, a témára hangolt gondolatokkal indult kelet felé a Baranya megyei Egyházaskozárról az 1940-es években kimentett 35 család hazalátogató leszármazottaival. Erre utal a fejezet címe is: *Lányiki Magyarmentés*. Az ötven esztendeje kalandos körülmények között kitelepült 13 család menekülését a kiváló

szervező és vezető képességekkel rendelkező Laczkó István intézte, később meg is írta kitelepülésük kálváriáját.¹ Ezt az 1997. évi „hazalátogatást” pedig fia, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem hadtudományokból doktorált, vezérezredesi rangban lévő Laczkó Mihály szervezte, aki ugyancsak feldolgozta, mégpedig szélesebb körből, írásos adatbázisból és falustársai emlékezetéből merítve, az ötven esztendeje megvalósult exodust.²

Már maga az, hogy Sarusi immár pontosan tudta: úti céljuk, Lábnyik lakossága a néprajztudomány által „székelyes csángó”-nak nevezett moldvai magyar népcsoporthoz tartozik, akik az 1764-es *madéfalvi veszedelem* poklából menekültek Moldvába, mai lakóhelyükre. Tudta azt is, hogy az osztrák ágyútüzből és az azt követő lovasroham kardcsapásai elől csak pusztai életüket menthették, de akik nem fagytak meg akkor a januári, behavazott Kárpátok rengetegeiben, Lábnyikban is azt kapták, ami elől szöktek, a szolgaságot. Sőt! Még az emberhez méltó élet feltételeire – a templomra és az iskolára – sem számíthattak. Anyanyelvükön csak 208 esztendő múlva találkozhattak az Istennel, amikor a közülük való, Gyulafehérváron szentelt, első miséjét bemutató pap – moldvai „románkatolikus” kollégái szégyenletes megbotránkozására – anyanyelvükön olvasta fel az evangélium üzenetét. Most pedig Partiumban lévő szolgálati helyéről jött velük, hogy bemutathassa ezüstmiséjét és felszentelje azt az emléktáblát, amit a kozáriak hoztak magukkal, hogy emlékeztesse falustársaikat a félévszázada történt eseményre. Ez a közösen megélt ünnepi zarándokút méltó jutalom

1 Laczkó István: A tizenhárom család. In: „Emléklül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...” Önéletírások. Szerk. Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János. Budapest 1974.; Laczkó Mihály: Észre sem vettük, magyarok lettünk – Moldvai csángómagyarok Magyarországon. Bonyhád 2004.

2 Laczkó Mihály: Idegen földre siettem... Moldvai csángók Baranyában. Budapest, 2015.

lehetett Sarusi Mihály számára a moldvai magyarok iránti kitartó vonzalmáért.

Már az odavezető út is jó érzelmi előkészítés volt számukra. Átérezhették, hogy nemcsak Moldvában, Dél-Erdélyben sem könnyű magyarnak megmaradni. Észrevehette, hogy a Biharból jött valamint a Belényesben szolgáló, ugyancsak csángók közül való pap „ahogy magára marad románra vált”. Ilyen jelenséggel én is találkoztam, amikor pusztinai születésű feleségemmel hazalátogattunk szülőfalujába, s egykori osztálytársaival román nyelven elevenítették fel diákkori emlékeiket, hiszen azokat azon a nyelven voltak kénytelenek megélni. Bonyolult és érzékeny tünetek halmaza tehát a moldvai magyarok identitásának személyekre lebontott állapota. Talán ezért összegezte Sarusi olyan jóleső érzésekkel Lábnyikba vezető útjuk állókítmásait: „*Almásfegyverneken pálinkával és miseborral, Belényesen szállással, étkezőhellyel, Gyimesközéplokon vetett plébániafölddel, Palánkán terülj asztalkámmal fogadták a lábnyiki búcsújárókat.*” De Lábnyikba érkezve bekövetkezett a fejbeközlítés: a római katolikusból Jászvásáron „románkatolikus” nevelt plébános ötszobás parókiáján „nem volt hely” a zarándokokkal érkező két magyarországi vendég számára. De – írja a „keresztény” pap által kitagadott – „*majd’ ugyanabban a pillanatban máshol befogadtak, jó szívvel s szóval láttak*”.

Ebben a fejezetben éreztem leginkább, hogy Sarusi sajátos, töredezett stílusa igen alkalmas arra, hogy érzékeltesse az odalátogató innen-onnan meghallott, elkapott beszédfoszlányokból, mozaikszerűen összeálló élményét: miként fogadja az elhagyott falu a félévszázada elköltözött hazanézőket. „*Hazajöttek, ahol születtek abba a mocskos faluba... hogy lássák miért is mentek el szüleik Magyarországra.*” Oda, ahol a magyar édesanya csak románul, magyarul nem is szól az édes gyermekéhez, hogy „... *kiemelkedhessék innen, könnyebben élhessen, mint ők.*” Ahol az itt született

s a Partiumban magyarul szolgáló pap ezüstmiséjét a helybeli „románkatolikus atya” nem engedi anyanyelven bemutatni; végül a jászvásári püspök a magyarországi vendégekre való tekintettel engedélyezi, de csak hirdetés és harangszó nélkül. Ennél hatásosabban, kézzelfoghatóbban nem is érzékeltethették volna az anyanyelvű valósággyakorlat moldvai állapotát.

Sarusi Mihály nem hiába látogatott újra és újra a moldvai magyarok közé. Olyan közelre sikerült hajolnia hozzájuk, hogy sorsuk legapróbb részleteit is megláthatta, meg is fogalmazhatta: „*Ha háromszázan vannak, románok, ha ketten, hatan, tízen, még magyarok.*” Milyen jó hogy ezt a megfigyelését velünk is megosztotta!

(Sarusi Mihály: Hun a Szeret szompolyog, Csavargó úton a keleti magyaroknál. Corvinka Könyvek. Békéscsaba 2020. 112 oldal)

Halász Péter

VESZPRÉMI JOGINTÉZMÉNY-TÖRTÉNETI EMLÉKKÖNYV

A kötet az Országos Bírósági Hivatal által meghirdetett Ráth György bírósági történelem és hagyományápolás pályázat alapján jelent meg. Mint a másutt kiadottak, ez is egy olyan korszak jogintézmény-történetét mutatja be, amely kitüntetett időszaka volt a jogtorzításoknak: az 1945-től 1990-ig tartó évek változó jogrendszerét, ítélezéseit.

E kötet, bár kifejezetten szakmunka, azonban a helytörténet, a helyi kutatók számára fontos mű, mert a népi joggyakorlat és jogszokás mellé felsorakozhatnak azok az alig-alig tudott, kevésbé ismert, számos alkalommal titkosított események (bírósági ítéletek, peren kívüli eljárások stb.), amelyek szinte soha nem kerültek be a településmonográfiák helyi társadalomtörténetébe. (1919 „fehér” résztvevői elítélése, a második világháború alatti helyszíni katonai bírások, a katonaszökevények likvidálása,

a kulák- és rendszerellenesek, vagy ennek vélték bírósági megtorlásai, az „ellenforradalomban” részt vett forradalmárok és a későbbiek elítélése stb.) S ha ezek utólag már nem is kerülhetnek be a már megjelent településtörténeti könyvekbe, de e mű adatai alapján lehetőség van/lesz arra, hogy a rehabilitációs ügyek, a rehabilitált személyek beépüljenek a helyi közgondolkodásba, a hagyományrendszerükbe.

Ezzel kapcsolatban írja a kötet köszöntő részében dr. Némethné dr. Szent-Gály Edit, a veszprémi törvényszék elnöke: „*A könyv tanulságos olvasmány a XXI. században jogállami keretek között ítélező bírának és mindenkinek, aki széles összefüggésben kívánja megismerni a rendszerváltás előtti veszprémi ítélezést. 1945 után a jogszolgáltatás szovjet típusú átalakításának Veszprém megye bíróságai is áldozatul esdtek; a ma ítélezők számára elképzelhetetlen mélységbe süllyedt az egykoron virágzó és független Veszprém megyei igazságszolgáltatás.*” (7. o.)

A könyv a Veszprémi Törvényszék 1945–1990 közötti működését, mindenkori jogrendjét és ítélezési gyakorlatát, valamint adminisztratív és társadalmi tevékenységét, a dolgozói munka- és életkörülményeit mutatja be. Szerzője Nagy Szabolcs jogtörténész, a Veszprém Megyei Levéltár levéltárosa volt. A forrásfeltárás nehézségeire országosan jellemző, hogy mint sok más, a későbbi társadalomtörténeti kutatások számára fontos irat-együttes eltűnt megsemmisült (megsemmisítették?). Ez történt Veszprémben is. A szerző erről így írt: „... *jelentős probléma, hogy a korszakban azokat az igazán fajsúlyos témákat, melyeket a politikai rendszer 'veszélyesnek', 'kényesnek' ítelt, különböző minősített iratokban tárgyalták. Ezek jó része a rendszerváltozásig ismeretlen helyre került, máig nem található.*” (10. o.) Vagyis: a kutató (a szerző) csak arra támaszkodhatott, ami a rendelkezésére állt, szerencsére, egy akkori bíró kéziratot feljegyzéseire és visszaemlékezésekre is.

A kötet első fejezete (a címétől eltérően!) az 1945-ös és az ezt követő évek helyi politikai küzdelmeinek a felvázolását tartalmazza, egészen addig az időig, amíg (a '70-es, '80-as évek fordulójáig), amikor politikai (és csak részben gazdasági) okokból Veszprémet közepes-nagy várossá akarták fejleszteni. Ez azonban a későbbi, józanul gondolkodó és tervező városvezetők realitásérzékén múlva, „elfelejtődött”.

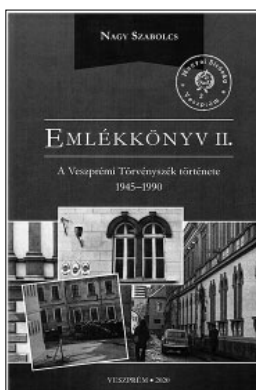
A második fejezetben (A jog „szocializálása” és az új jogrend Veszprém megyei vonatkozása) az 1944-ben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletei alapján történő bíraskodás jogi jellemezőit, számszerű adatait mutatja be a szerző. Ebben vizsgálja a népbíróságok működését, ítélkezési gyakorlatát, s természetesen, előtérbe helyezve a veszprémiét. Az országos jogalkalmazásról írja, hogy ekkor „...a népbírósági eljárások a magyar történelem egyedülálló politikai indíttatású igazságszolgáltatási eljárássorozatává váltak, egy nagyságrenddel nagyobbá, mint bármely másik, a 20. századi magyar történelemben lezajlott hasonló folyamat”. (35. o.)

Részletesen olvashatunk a megye járásbírósági területi illetőségének változásairól, amely részben összefüggött egy-egy térség dinamikus gazdasági fejlődésével. Ez bizonyos fokú ítélkezési szubszidiaritást jelentett: a járásokban történt jogsértéseket a lakóhelyhez közeli bíróságokon tárgyalták. Ezért a megyei bíróság elsősorban fellebbezési fórumként működött, elsőfokú bíróságként csak a törvény által kifejezetten a hatáskörükbe utalt büntetőügyekben jártak el (a gyilkosságok bizonyos alakzatai, háborús vagy népellenes bűntettek, szerzői és iparjogvédelem). A továbbiakban a büntető és a polgári kollégium működésének, a jogi vonatkozású törvények és törvénykezések változásairól olvashatunk bő

terjedelemben. A konklúzió: „A Veszprém megyei Bíróság korszakbeli története minden fenti kérdéssel kapcsolatban bőven szolgáltat példákkal.” (56. o.)

A harmadik, a legterjedelmesebb fejezet (A peres és peren kívüli eljárások) azzal indul, hogy 1945 után a bíróságoknak számos olyan ügyben kellett döntenüik, amelyek „békeidőben” alig-alig jelentkeztek. Pl. a háború alatt eltűntekkel kapcsolatos eljárások, közösségi és egyéni vagyon elleni bűntettek sokasága, a vélt vagy valóságos szabotázsok, a magánvádas ügyeknél a tárgyalásokon elharapódzott indulatok kezelése, a rendteremtés voltak az ítélkezéseket nehezítő körülmények. 1948 után az ítélkezési gyakorlat, a bíróságok működésének egésze az egypártrendszer hatása alatt volt, s egyre inkább távolodott a jogállami normáktól. A szerző számos eset felelevenítésével és ezek értelmezésével, a jogsértések tényeinek megállapításaival mutat rá arra, hogy a politika – nem egyszer direkt beavatkozásával vagy befolyásolásával – mennyire torzította el a jogállami gyakorlatot. Ráadásul, a lapokban egyre gyakrabban jelentek meg az ítélkezések eredményei (pl. árurejtegetéssel, a társadalmi tulajdonú vagyon meglopásával, majd később a mezőgazdasági vonatkozású beadási tervek nem teljesítésével kapcsolatban). Ez a nyilvánosság, bár nyilvánvalóan visszatartó erő is volt, azonban az ítéletek súlyossága csaknem mindig megkérdőjelezhető lett volna. (S

a helytörténet-kutatóknak e szegmensben lehetne bőséggel kutatni a helyi ügyekben: mit viselt el a helyi közösség, a helyi társadalom, a gazdák és az értelmiségiek, s mennyiben befolyásolta őket a helyi vagy a tágabb politikai szinten történő aktivitásukat, vagy éppen a közömbösséggé válásukat. Ezek megírása új fejezetet jelenthet a településtörténetekben nem csak ennek

az időszaknak, hanem a későbbiek feltárása, bemutatása is, mint ahogy erre számos példa van Veszprém vármegyében, főképpen a külküldözésre és 1956-ra vonatkozóan.)

Az ez utóbbi évet, 1956-ot követő bírósági, törvényszéki bíraskodás politikai háttérű anomáliái számos dokumentum-részlettel illusztráltak, amelyek alapján a szerző joggal állapította meg, hogy még az akkori jogrend szerint is törvénysértések történtek. (1990 után Veszprém megyében is számos felülvizsgálati, semmisségi határozat készült.)

A kötet két utolsó fejezetében a megyei bíróság adminisztratív és társadalmi tevékenységéről, valamint a bíróságok alkalmazottai élet- és munkakörülményeiről olvashatnak az érdeklődők.

Az olvasók tájékoztatását a felhasznált források és az irodalom felsorolása, valamint személynévmutató segítik.

(*Nagy Szabolcs*: Emlékkönyv II. A Veszprémi Törvényszék története 1945–1990. Veszprémi Törvényszék, Veszprém, 2020. 149 oldal.)

Tölgyesi József

FEJEZETEK KEREKEGYHÁZA TÖRTÉNETÉBŐL

„Azért vagyunk a világon, hogy valahol ott-hon legyünk benne.” (Tamási Áron)

Ezzel a szállóigévé vált mondattal kezdődik dr. Kelemen Márk polgármester köszöntője abban a tudományos-ismeretterjesztő jellegű kötetben, amely városuk történetét, annak kiemelt fejlődési szakaszait tárja elénk. Az idézet valóban helytálló, mert a régmúlt ismerete, az ősök emlékének megérdemelt tisztelete mindannyiunkat hozzásegíthet ahhoz, hogy a bennünket körülölelő jelent megértsük, abban otthon érezzük magunkat.

Végső István történész munkájának köszönhetően egy olyan helytörténeti könyvet szeretnék bemutatni a kedves olvasóknak, amely méltó emléket állít a Bács-Kiskun

vármegyében található Kerekegyháza alapítását és fejlődését szolgáló elődöknek. Az archív és napjainkban készült fotókkal illusztrált, gondosan szerkesztett összeállításból megismerhetjük a magyar kisváros gazdag kulturális, épített és természeti értékeit. Az író a történelem idővonalán lépkedve jut el a letűnt korok valóságos eseményeitől, emlékeitől napjainkig.

Nem ez az egyetlen kiadvány, amely megjelent Kerekegyháza történelmi múltjáról. A város történetének, vagy históriája részterületeinek feltárása igen népszerű volt már korábban is a helytörténészek körében. A könyv bevezetőjében Végső István megisztelő módon méltatja kutatómunkájukat.

Mint a legtöbb honismereti, helytörténeti szakirodalomban, az ősi időktől veszi kezdetét a történet. Ez így van jól. Érthető módon, szeretnénk tudni, hogy honnan indultunk, kik voltak felmenőink, milyen események alakították, formálták azt a helyet, ahova tartozunk. A szerző több oldalon keresztül mutatja be Kerekegyháza és annak környékén végzett ásatások során előkerült kincseket. A régészeti leletanyag a hozzáértő szakember kezében gyorsan „beszédesé” válik. Jó olvasni a korabeli archeológiai felvételeket és következtetéseket a hely Árpád-kori valós létezésével kapcsolatban.

A török hódoltságbeli időszakot követő évtizedek sorsfordító eseményeinek kronológiája elevenedik meg az olvasó előtt. Miután a Mária Terézia királynő által 1745-ben kibocsátott redemptio helyreállította a jász-kunok jogait, új szakasz kezdődött a főként állattartásra használt puszták életében. A nem kevés fordulattal és bonyodalommal terhelt újratelepítés „lázás-szép” eseményeit több oldalon keresztül részletezi az író.

„A szerint az új helység úgy lesz építendő, hogy az egyház a község közepén, iskola, községház, pap-, kántor és harangozóknak környezetében álljon, s a telkek olyformán fognak szép renddel felosztatni, hogy a közepén álló Istenháza az egész község minden utcájából látható legyen.” (21.)

A szerző kiemelt figyelmet fordít a 19. század közepének soknemzetiségű, többvallású, – akkori nevén Jászkerekegyháza – polgári fellendülésében szerepet játszó épületek, intézmények, társadalmi események, alapítók, ősi családok bemutatására. Korabeli statisztikák, anekdoták, régi fotográfiák, térképek színesítik a kötet szöveganyagát.

Igen fontos információ az itt élők és a település iránt érdeklődők számára: „1902-ben Jászkerekegyháza név helyett hivatalosan, minisztériumi rendeletre Kerekegyháza nevet kapta a község.” (41.) Ebben a szakaszban kapott helyet a református és a katolikus felekezeti templomok felépítésének rövid, ám mégis részletes bemutatása. E fejezet említésre méltó, korabeli dokumentális gyöngyszeme a száz évet megélt, tősgyökeres Macska Andrásról írt, jó hangulatú riport is.

A 20. század olyan tragédiák sorozatát indította el, amelyekre senki sem számíthatott. A hazát érintő háborúk és totalitárius diktatúrák Kerekegyháza életét sem hagyták érintetlenül. Végső István, – aki a magyar hadtörténet témában is járta – néhány kerekegyházi katona szomorú sorsán keresztül világít rá az első világháború pusztító erejére.

A továbbiakban is időrendben haladó történet több oldalon felidéri a város és a környék közigazgatási helyzetének változtatásaira irányuló törekvéseket. Megemlékezik az első óvodáról, a katolikus és a református elemi iskolák felépítéséről, a „visszatért” harangok felszentelési ünnepségéről, emléktáblák avatásáról, az első itteni születésű pap felszentelési szertartásáról. Kitűnő rész a negyvenes években készült tárgyi, szellemi és társadalmi néprajz.

A folytatásban kapott helyet a második világháború, a katonai megszállások, a zsi-

dó- és a kuláküldözések békétlenségének éveit, a diktatúrák és „látszatdemokráciák”, a magántulajdon államosítása, a beszolgáltatási rendszer, az 1956-os forradalom itteni eseményei, a termelőszövetkezetek megalakulásainak bemutatása.

A hetvenes évektől napjainkig terjedő fejezetben rövidebb lélegzetvételű írások mutatják be a város továbbfejlődésének fontos állomásait, kiemelt értékeit. Természetesen nem minden pillanat vagy esemény történelmi jelentőségű, de érdemes volt megörökíteni őket azért, hogy minél teljesebb kép alakuljon ki a település életéről.

A keménytáblás, fűzött kötésű könyv egy olyan város múltját és jelenét foglalja össze, ahol: „Mindenféle nemzetiségű települők voltak születésénél, a babiloni nyelvzavarban nehezen értették egymást, így lett a neve Kulkália is. Talán azért, hogy kevesebbet beszélhettek, többet dolgoztak és maradandóan.” (74.)

A kötet a korábban megjelent helytörténeti gyűjtemények és az újonnan felkutatott forrásanyagok igényesen megformált összegzése. A gördülékeny írói megfogalmazásnak köszönhetően igazi időutazásban lehet része az olvasónak. Az eredeti dokumentumok patinás nyelvezete valódi élménnyé teszi az olvasást. A régi iratokban rögzített és a jelenkor helyi nyelvhasználatának összevetése során képet kaphatunk a település stílusjegyeinek alakulásáról is. A szöveganyag mellett komoly szerepük van a letűnt korok lenyomatainak, a képi információknak, illusztrációknak. Az archív fotográfiák mellett megjelennek a modern technikával újjávarázolt, kitűnő minőségű felvételek. (A kötet elkészültében a szerzőt a következő munkatársak segítették: Dúl Ágnes Veronika, Szőnyi Gábor, Taskó Klaudia.)

Jó szívvel ajánlom ezt a szép könyvet, figyelemre méltó olvasmányt, amely az eddigi helytörténeti ismeretek bővítése mellett tovább erősítheti a Kerekegyházán élő helyi közösség lokálpatrióta érzését.

(Végső István: Fejezetek Kerekegyháza történetéből – kezdetektől napjainkig. Kerekegyháza Város Önkormányzata, 2022. 160 oldal)

Nothof Éva

MÓDUVÁBA' ES LÁSZLÓ KIRÁL DOMINÁLT AZ ASZÚSZERETIG...

Az asztalon két vaskos kötet. Különös ígében lapozom, forgatom ezeket a friss, nyomda illatú könyveket. Újra és újra leteszem, felveszem, már-már szinte mohón olvasom a szöveg sorait és különös emlékek hatalmába kerülök: Egyik első moldvai utam emléke sejklik föl. Végletesen elnyűtt és fáradt voltam, meg borostás – fárasztó, s akkor még bizony veszélyektől sem mentes út után. Hosszú órák öntudatlan alvása után először csak a bőrömön éreztem a későn érkező reggelt. Lassan, óvatoskodva nyitottam ki a szemem és néztem a szöttesekkel, szentképekkel felöltöztetett szobát. Velőig ható hideg volt, már-már fojtogató naftalinszag és szúrt a vastag gyapjúlepedő is. Mégis valami különös, euforikus érzés suhant át rajtam: Istenem, Etelközben vagyok, ősi beszédű csángómagyarok között, valahol ott, ahol a Moldova és a Szeret vize sompolyog...

Ahogy leteszem és felveszem a könyvet, olvasom a sorait, világossá válik, mennyire nem voltak hiábavalók ezek az akkori útjaink: „Kisásiába' vót egy gyermek. Etette a juhokot s az Isten megszólalt neki: Attila! Hadd el a juhokot, mett király kell legyen belöled! Hogy belölem? –mondta Attila– én gyermek vagyok, nem tudok király lenni! – Igen, király kell légy! A gúnyád es meg fogod kapni! Lépjél előre tíz lépést és hármat csinálj jobbra, három lépést jobbra, akkor ottan emeld meg a követ, mett ottan van a gúnyád. Király gúnyád!”

Aki megtette a tíz lépést előre, hármat jobbra, hogy megemelje azt a bizonyos követ, e hatalmas összegzés szerzője Magyar Zoltán generációnk talán legelhivatottabb és legszorgalmasabb néprajztudósa, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Széles érdeklődési területéhez leginkább a folklórszövegek, a hiedelem és történeti mondák, a néphit és a népi szentkultusz, tudományos rendszerezése, mesemondók elbeszélői repertoárja tartozik. Szinte hihetetlen, ötvenöt évesen több mint 80 megjelent kötet szerzője, szerkesztője!

Ez a monumentális, most éppen két kötetbe tagolt alpmű a teljesség igényével veszi számba és foglalja jól tagolt rendszerbe a magyar népi kultúra különösen értékes és régies rétegét megőrző moldvai magyarság körében lejegyzett hiedelem- és történeti mondák szövegtöredékét. Az első kötet, a maga 650 oldalán jól áttekinthető fejezetekbe rendezve mutatja be a moldvai csángómagyarok körében hihetetlen változatosságban fennmaradt és összegyűjtött eredetmagyarázó, történeti és vallásos tematikájú mondák, legendák képi világát, motívumait.

„Jelen kötet formájában a nemzetközi folklorisztika első, műfaji tekintetben teljes körű mondanakatalógusa készült el. – írja a kötet bevezetőjében a szerző. Olyan lexikon-szerű kézikönyvről van szó, amely A magyar

történeti mondák katalógusa, valamint az Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus által elkezdett trilógia harmadik darabjaként a moldvai csángó mondahagyományt adja közre típus- és motívumindex formájában, a magyar kulturális örökség integráns részeként állítva tudományos emléket egy [...] nagy múltú magyar népcsoportnak.”

Az első kötet második felét a hiedelemmondák regisztere képezi. Így megjelenik a halál és a hozzá kapcsolódó hiedelmek a mágikus képességű személyek, mint például a boszorkány, a garabonciás, a halottlátó, a román pap, a táltos, vagy éppen a tudós kocsis, őket a mitikus állatok és növények sora követi, meg a sorshoz kapcsolódó jó és rossz előjelek, valamint a természetfeletti lények népi hitvilágba ágyazódó színes, mozgalmas világa.

Magyar Zoltán a második, összesen 380 oldalra terjedő részében az első kötetben ismertetett szöveg típusainak tudományos segédanyagát és alapoató elméleti szintézisét nyújtja át. Ezt úgy tesz, hogy míg a könyv első felében alfabetikus rendbe helyezi a tárgyszó szöveggörnyezetére is utaló motívumindexet, addig a kötet második felében pedig a vizsgált mondahagyomány tájspecifikus témaköreit és típusait veszi számba.

Különösen is fontos a motívumindex, jelentősége pedig abban áll, hogy éppen e kiegészítő alkalmazás révén válik igazán használhatóvá az első kötet szöveggörpuzsa! Tudniillik a tárgyszavas mutató alapján fogalmat alkothatunk az éppen keresett motívum a recens mondaanyagban való beágyazottságáról, gazdagságáról és sokszínűségéről. A kutató a feltüntetett típusszámok alapján visszakereshet az eredeti helyekre is.

Olvashatjuk a szerző tanulmányát moldvai csángók történetéről és hagyományairól, táji és történeti tagolódásáról. A mondahagyomány mellett olvashatunk a népzenei és táncagyományról, szokásvilágról és a csángók viseletéről is. Mindenről, amit illik és kell is tudnunk, hogy mélységében

is megismerjük és megértjük e különös archaizmus okait és belső dinamikáját. Képet kapunk a moldvai csángók szellemi hagyományának kutatástörténetéről is, de az apokrif szájhagyomány nemzetközi, illetve interetnikus háttéréről is.

Könyvismertetőnket személyes emlékekkel indítottuk. Azzal, a pompás pillanattal, amikor először kézbe vehettem ezt a szép és hiányt pótló nyomda illatú kötetet – amelyre oly sokat kellett várni. Várakozni, hogy jöjjön egy ilyen elkötelezett, különösen felkészült, avatott tudós, mint Magyar Zoltán és a kezünkbe adja. Igen, avatottat, „beavatottat” írtam, hiszen mint minden valódi hivatáshoz, így a hagyományos műveltséggel foglalkozó néprajzosnak is beavatásban kell részesülnie, hiszen lényegében a profán, a múltó időben az időtlenséget, pontosabban a szent időt, a kairoszt keresi és jó esetben tapasztalja meg.

Ha így indítottunk, hát zárásnak is idézzük föl ezt az éppen ide illő (valamiképpen közös) emléket, hiszen kis eltéréssel, – egymástól függetlenül, de nagyjából egyszerre jártuk Moldva akkor még poros útjait, nyitottuk meg ugyanazokat a kapukat, ajtókat, hogy megtudjuk milyen álmot is látott az ifjú Mátyás király, vagy, hogy abba’ az üdőbe, mikor még a kő is lágý volt, egészen az Aszúszeretig László király „dominált”... S ne hagyjuk feledeni azokat az időket sem, amikor csak nagy titokban juthattunk el ide – álmaink földjére. S ha már itt tartunk emlékezzünk hát meg a mondák mondóiról, rossz néprajzos kifejezéssel élve „adatközlőiről” is. Feltétlenül érdemesek rá, hiszen azokban a rossz emlékü évekbén a kapcsolat tartása nem csupán a Magyarországról érkező érdeklődő számára volt kockázatos vállalkozás, de azoknak is, akik találkoztak, szóba ereszkedtek velük. De még így is mindig akadt szállás és volt olyan jótét lélek, aki ismeretlenül is étellel, itallal kínált és házába fogadott minket.

Én például éppen huszonkét esztendő voltam az első csángó faluban töltött éjsza-

kám idején. Visszatérve a nyitó emlékhöz – késő este, érkezésem után szinte öntudatlanul zuhantam a fűtetlen szoba kemény és szűrős gyapjúlepedői közé és már aludtam is. Reggel azután ének hangjaira ébredtem. A szobában, vagy ahogyan ott mondták, az „*odájban*” félhomály volt. Tágra nyílt szemmel néztem körbe – a takarón kívül csontig hatoló hideg uralt mindent, mégis úgy éltem meg ezt az ébredést, hogy megvalósult az életem nagy álma. Mintha valami ősi időben valahol egy nemezsátorban lennék, a falat tán még tenyérnyi helyen sem lehetett látni, mindent élénk színű gyapjúszöttek takart. A ruhák egy mennyezetre rögzített rúdon sorakoztak, sok erős illatot árasztó vászonzacskóval együtt. Fölkeltem s szinte félálomban fázósan kezdtem illatolni a sorakozó gyógynövényes batyukat. A hidegtől hamar éber lettem s egyre tudatosabban figyeltem a beszűrődő énekre, ami szerint ez a kis Lészped nem jó helyen van... Mikor kiléptem a konyhába láttam, hogy a háziasszonyom énekel s közben a szoba platnija mellett állva éppen számomra süti a tyúkmonyokat. Az énekkel is előre haladt, melynek élményéhez immár a kínálkozó reggeli finom illata is társult: „*Bévan zárva a vas zár alá, / Büszke oláh király fegyvere alá, / Nincsen olyan, ki kizárja, / Ki a szűvem kiszabadítsa...*”

(*Magyar Zoltán*: Moldvai csángó mondatakatalógus I-II. I. A mondák típusai – II. Index, konkordancia, tanulmányok. Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2022. 1030 oldal)

Harangozó Imre

EGY 19. SZÁZADI REKONSTRUÁLT KÖNYVTÁRI KATALÓGUS HELYISMERETI HOZADÉKA

Március végén jókora borítékot hozott a postás recenzensnek. Egyetemi évfolyamtársam, Murányi Lajos frissen megjelent vaskos könyve bélelte a borítékot. A kö-

tet címe: *A Fejér Megyei Olvasó Társaság könyvtára. A Fejérmegyei Olvasó Társaság könyvtárában lévő könyvek című, 1842-ben megjelent katalógus rekonstrukciója*. A munkát az MTA Könyvtár és Információs Központ és a székesfehérvári Városi Levéltár és Kutatóintézet közösen adta ki.

Murányi Lajos tizenhét éven keresztül élt és működött előbb tanárként, majd könyvtárosként Székesfehérváron. Másfél évtized után a fővárosba költözött, ott dolgozott tovább, az MTA könyvtárából ment nyugdíjba, de a fehérvári könyves téma „nem engedte el”. Úgy érezte, folytatnia kell a megkezdett munkát, mert más azt már nem végzi el helyette. Első nyomtatott műve harminc éve látott napvilágot *A reformkori Fejér vármegye olvasás-kultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849)* címmel. Az a dolgozat, a téma doktori disszertációjának átdolgozott változata, a most megjelent mű szerves előzménye. (A *Honismeret* folyóirat olvasói már találkozhattak hasonló tárggyal Komlói József cikkében 2000-ben: *Polgári olvasóköri Székesfehérváron a dualizmuskorában*).

Murányi a könyve *Bevezetésében* gondosan számba vette a felvilágosodás és a reformkor magánkönyvtáiról (Dugonics András, Kölcsey Ferenc, Eötvös József stb.) korábban készült feltúcatnyi feldolgozást. Ehhez a sorhoz kívánt csatlakozni a Fejér Megyei Olvasótársaság könyvtára katalógusának rekonstrukciójával. Egy 19. századi egyesületi könyvtár nyomtatott katalógusának rekonstrukciója, vagyis a mai könyvtárszakmai előírásoknak megfelelő címleírások „előállítását” szakmailag szükséges, de az elvégzendő munka a szaktudás mellett szívós szorgalmat, precizitást, egy szóval igen komoly és időigényes munkát követel meg.

Mielőtt azonban közelebbről is megismerhetnénk az itt prezentált kötetet, Recenzens kötelességének gondolja annak a lehetséges kérdésnek a megválaszolását,

hogy mit keres egy könyvtári, közelebről könyvtártörténeti szakmunka a *Honismeret* című folyóirat hasábjain. Az egyszerű és rövid válasz: Murányi Lajos munkája a reformkori Fejér vármegyei művelődéstörténet megismerését is érdemben szolgáló, értékes kiadvány, amely elsőrendűen járul hozzá a korszak helyi olvasáskultúrájának feltáráshoz.

A katalógust kiadó Olvasó Társaság (1840-1846) létrejöttét elsősorban annak köszönhetjük, hogy – amint az egyik alapító, Madarász József (1815–1915) megfogalmazta – olyan társaskörre volt szüksége a kormánypárttal szembenálló Fejér megyei köznevelésnek, ahol a vármegyei közgyűléseken kívül is rendszeresen találkozhattak, kicserélhették nézeteiket, és megállapodhattak a követendő célokban, taktikában. Mindemellett még a „belműveltség” ápolását is a könyvtár fontos feladatának ítélték. Hiszen az élesedő politikai küzdelmekben csak a művelt, jól felkészült, szónokilag is iskolázott férfiaknak volt esélyük a sikerre. Az 1840-es években egyébként Fejér vármegyeiben politizáló, de a pozsonyi országgyűlésben Kossuth köréhez tartozó, később tolnai Madarász József már 1834-ben alapító tagja volt a saját könyvtárt is szervező Országgyűlési Ifjúság Társalkodási Egyesületének.

A Fejér Megyei Olvasó Társaság 1840. június elsejével kezdte meg működését Székesfehérvár belvárosában, id. Rosty Zsigmond házának emeleti négy szobájában. Az eleve kötött időtartamú, hat évre alakult Társaság így fogalmazta meg alapvető célját: „*a honi nyelv, s minden nemes ipar [törekvés] elősegítése, és a honi törvényekkel egyező kéziratok s nyomtatványok közérvelű megszerzése által egyeseknek alkalom-adás művelődésre.*”

Ezen a ponton merülhetett felt (akár már akkor is) a kérdés, hogy az 1838 óta működő városi nemesi és polgári kaszinó mellé tényleg szükség volt-e olvasás társaságra? Az „igen” választ a működésbeli különbségek

magyarázták, s igazolják vissza. Az Olvasó Társaság sokkal demokratikusabban működött, mint a kaszinók. Például „beengedték” a nőket a tagság sorába, volt is 29 nőtagjuk, olvasójuk, s akadt az állományban kifejezetten nőirodalom is. A Társaság továbbá az alapszabályban deklarálta a maga nyitottságát, nyilvánosságát, valamint az egész vármegyére kiterjedő céltudatos könyvtár- és tagszervezési tevékenységet folytatott.

A könyvtár tényleges megnyitására csak az alapítási év november elején került sor. Az eltelt öt hónapban a városi tanács fölszólítására bejelentették a nádori hivatalban a Társaság megalakulását és működési szándékát, berendezték a helyiségeket és összegyűjtötték a tagoktól a könyvtár gerincét alkotó jelentős mennyiségű könyvanyagot, amely két évvel később, 1842-ben már 2269 címből, illetve 4680 kötetből állott. Volt *könyvtárosuk* is, éves fizetéssel.

Az olvasótársaságnak megalapítása után röviddel, 1842-től hat településen működött „kültára”, vagyis fiókkönyvtára: Alapon, Csákváron, Baracskán, Bicskén, Sárobgárdon és Rácalmáson. A Társaság nemcsak Fejér-, hanem még a szomszédos Veszprém vármegye településeiről is verbuválta tagjait. Ezt az állítását, de legalább feltételezését a tagnévsor családneveire alapozza a szerző, amelyhez felsorolja igazolásul Alapról a Salamonok és a Horváthok, Sárobgárdról a Mészölyök, Abáról a Fiáthok, Baracskáról a Kenesseyek, Kajászóról a Hollósyak, Csőszyről a Molnárok, Rácalmásról a Lehoczkyak, Kovachich Kandid, Mezőszentgyörgyről Karátsony Antal és Lázár, Veszprémből Bezerédy Miklós kanonok, Gr[a]manetz Gábor, Kálozról a Zichyek stb. nevét. (Az udvarhoz lojális Zichy Ödön és nyolc rokona is tagja volt az olvasótársaságnak. Ödönt 1848-ban hazatérülését vádjával végeztette ki Görgey Artúr a Csepel-szigeten.)

A tagok száma évről évre nőtt, már az alakulás évében 179, a negyedik esztendő-

ben pedig 332. A társadalmi összetételre jellemző a gazdálkodó köznemesek és a főnemesség meghatározó szerepe, de a polgári, értelmiségi foglalkozást űzők legkülönbözőbb rendű és rangú elemeinek (hivatalnokok, tisztviselők, táblabírák, ügyészek, ügyvédek, számtartók, írnokok, egyházi személyek, katonák stb.) jelenléte is jellemző volt. A társaságon belül két kategória jelentett egyfajta rangkülönbséget: a „rendelkezők” 8, az „olvasók” 4 ezüstforint tagsági díjat fizettek. A felvétélről és a kizárásról külön bizottság döntött.

A több magángyűjteményből „összeállt” könyvtár az átlagnál magasabb műveltséggel, idegen nyelv- és irodalomismerettel, történelmi, politikai és kulturális érdeklődéssel rendelkező közösség igényeit kielégítő, mindössze két-három évig bővülő állományt tükröz, így rávilágít az 1840 és 1843 között nagyjából harmincezer lakosú dunántúli, szabad királyi város, Székesfehérvár, illetve Fejér megye egykorú könyvkultúrájára is.

Amíg a korábban megjelent, hasonló tárgyú publikációk magánkönyvtárakat dolgoztak fel, a fehérvári már egyesületi könyvtár – de az alapállománya 20–25 egyedi gyűjtemény „összerakásából” jött létre. Az alapító-adományozók közül azonban sajnos csak három név ismert: Madarász Gedeon, Madarász József, Mérey László, további néhányat pedig csak feltételezni lehet a fennmaradt könyvanyag bejegyzései nyomán. A gyarapításnak ez az „összehordó”, ad hoc jellege természetesen nem engedett meg valamiféle tudatosságot, célszerűséget a gyűjtemény kialakításában.

Az állomány feltárását és az olvasók tájékoztatását az 1842 őszén Halléban nyomtatott 72 oldalas katalógus biztosította. A katalógus anyagát magyar, német, latin és

egyéb nyelvű művek szerint csoportosította a szerkesztő. A könyvek közel fele német nyelvű, de erős a dominanciája – közel egyharmad! – a latin („diák”) nyelvű munkáknak is. Minden ötödik könyv volt magyar nyelvű a gyűjteményben. Az „egyéb” könyvek csoportjába a francia, olasz és angol nyelvű könyvek tartoztak – ebben a mennyiségi sorrendben, alig két és fél százalékkal. (Összesen 125 db!)

Tartalmi összetételét illetően a gyűjtemény – Murányi sommás minősítésével – esetleges, enciklopédikus és eklektikus volt, de (a szerzőt idézve) mégis „elmondható róla, hogy minden igényt, még a szűkebb szakmai ... igényeket is kielégítette.” Nagy valószínűséggel jól közelíti az igazságot ez az állítás akkor is, ha a katalógus elemzése azt is igazolja, hogy különösen a szép- és az ismeretterjesztő irodalom anyaga volt rendkívül népes és sokrétű.

A 170 példányban megjelent, három szerkezeti egységre tagolt (Bevezetés, Katalógus, Névmutató) 431 oldalas kötet árnyaltan tárja elénk a reformkori

művelődő, művelt köznemesesség és polgárság eszmei nyitottságát, kulturális igényét, a katalógus mélyebb vizsgálata, tartalmi elemzése segítségével pedig megállapítható, milyen sokrétű érdeklődés jellemezte a tagságot. Murányi Lajos könyve további tájékozódásul szolgálhat nemcsak a korszak Fejér megyei, hanem közvetve a magyar nemesi-polgári olvasáskultúrájának, művelődési viszonyainak megismeréséhez is.

(Murányi Lajos: A Fejér Megyei Olvasó Társaság könyvtára. A „Fejérmegyei Olvasó Társaság könyvtárában lévő könyvek címlé, 1842-ben megjelent katalógus rekonstrukciója. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új

sorozat 48.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Városi Levéltár- és Kutatóintézet. Budapest–Székesfehérvár, 2023. 431 oldal)

Balogh Mihály

GYÜMÖLCSÖK GAZDAGSÁGA – REMÉNY AZ EMBERISÉG MEGMARADÁSÁBAN

Mekkora gyerekkori élményt jelentett, amikor édesapám a Mecsekben kirándulva felkiáltott: nézzétek, mennyi szedernye! Óvatosan leszededegettük a szúrós bokorról az érett, ép szederterméseket és élvezettel ízleltük, nem kis lila maszatot hagyva arcunkon. Akkor még fogalmam se volt a Rubusok rendszertani helyéről, a szeder antioxidáns cianin-jairól, sem a szeder agresszív, térhódító természetéről. Később, szemlélve a vadon termő növényeket, egyre közelebb kerültem a botanikához. Számomra a botanika vált a legszebb tudománnyá.

A gyerekkori személyes emlék ma csodálattal tetőzik, amikor olyan könyvet olvashatok, amely a gyümölcsök szinte végtelen gazdagságát mutatja be.

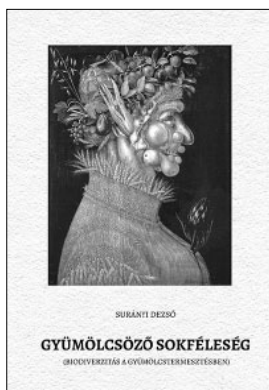
Surányi Dezsővel, a könyv szerzőjével fiatal kutatóként ismerkedtem meg, amikor Tápiószelére kerültem. Ott néhai Jánossy Andor igazgató és Mándy György agrobotanikus professzor elmélyítették bennem a természetű növények iránti érdeklődésemet. Emlékszem, hogy az Országos Agrobotanikai Intézet előcsarnokában egy hatalmas szekrényben táruult a látogató szeme elé Magyarország kukorica tájfajtáinak csőtermés-gyűjteménye. A száraz kukoricaszem is gyümölcs. Botanikai neve: fructus, akárcsak a szeder boggyótermése. Surányi Dezső Ceglédre került, s egész éle-

tét a gyümölcsfajok megismerésének szentelte. Magam a génbankban tárolt magvak csírázását tanulmányoztam. Barátságunk, szakmai kapcsolatunk máig tart.

Most bemutatott könyve a szerző enciklopedikus tudásának bizonyítéka. Azért is jelentős, mert az ismertetés olyan fokát érte el, ami már a szeretettel határos. Aki leveszi a polcra, rögtön a magyar gyümölcs szerelmésévé válik. Már „csak” az marad vissza, hogy megszagoljuk, megízleljük a szép gyümölcsöt!

A szerző a könyvet Fekete Gábor és Juhász-Nagy Pál emlékének ajánlja. A két nagy tudós akadémikus a magyar botanika és ökológia kiemelkedő alakjai. A fiatalon elhunyt Juhász-Nagy Pál a biodiverzitás dinamikájának elméleti megalapozója volt, Fekete Gábor pedig a növényi biodiverzitás hazai kutatásának összefogásában szerzett elvülhetetlen érdemeket. Surányi Dezső ökológiai szemléletének formálói az említett tudósok. Meg kell említeni, hogy Surányi sárgabarack- és szilva-fajtáismerete és genetikai kutatása terén nemzetközi hírű kutató, aki e növényekről monográfiákat írt az MTA Kultúrfióra-sorozatban.

Jelen műve a biológiai rendszerek diverzitásának elméleti alapjai után a történelmi és ökológiai előzményekkel foglalkozik kitérve a géncentrumok jelentőségére és a történelmi-régészeti vizsgálatok eredményeire. A természetes és kultúrvegetáció sajátosan változott az erdős sztyeppek övében (vadkörte, kökény, galagonya, húsos som, sajmeggy, csepleszmegegy, berkenye; természetű körzetek kialakulása: mandula, őszibarack, sárgabarack, naspolya), zárt tölgyesekben (vadkörte, vadalma, vadcseresznye, szelídgesztenye; természetű körzetek kialakulása a Dunántúlon: alma, körte, szelídgesztenye), bükkösökben (köszméte,

málna, ribiszke, áfonya, hamvas szeder). A középkorban gyümölcsfákat és cserjéket erődítmények, kolostorok és települések környezetében telepítettek a Kárpát-medencében is. Ezt bizonyítja a Tihanyi Apát-ság Alapítólevelében fellelhető gyümölcsfajok listája. Eszerint alakultak ki a hagyományos természetői körzetek. Később ezeken a területeken a régi (történelmi) és helyi fajták szabták meg a biodiverzitást. A tradicionális fajták előnyeik kívül számításba kell venni, hogy a fajtaváltás lelassul. Új fajtákra az újabb szempontok figyelembe vételével van szükség (kórokozók, kártevők újabb- és újabb peszticid-rezisztens változatainak terjedése, élőmunka ráfordítás, szállíthatóság, feldolgozóipari igények).

A ragyogó képekkel illusztrált mondanivaló különlegesen értékes fejezettel folytatódik. A „második honfoglalás” és az ártéri gyümölcsstermesztés felvirágzása című áttekintés példákkal bizonyítja, hogy a gyümölcsészetben és gyümölcsstermesztésben milyen jelentős szerepet tölthettek be a Kárpát-medence árterei. E tényre már Lippay János is utalt, újabban Andrásfalvy Bertalan a Duna völgyeiben és szigetein, továbbá a Dráva árterein végzett kutatásokat. Bellon és munkatársai néprajzi kutatásai a Tisza-völgy, különösen Szatmár értékeit elemzik és reményt nyújtanak a szokások feltámasztására.

A következő fejezetek sorra veszik a magyarországi, termesztett fajták tudnivalóit. Szép színes képek mellett megtudjuk a fajták származását, termőhelyét és termesztési igényeit, és a gyümölcs jellemzőit.

Külön érdekesek a fajtanevek! Például az *almatermésűek*nél: Asztraháni piros, Barátalma, Batul, Budai Domokos, Ceglédi piros, Daru alma, Húsvéti rozmaring, Kecskeméti vajalma, Kormos alma, London pepin, Masánczki alma, Nemes Sóvári, Nyári csíkos, fűszeres, Nyári foltos, Orbai alma, Parker pepin, Pázmán alma, Piros Páris alma, Pogácsa alma, Pónyik alma, Sándor cár, Sikulai alma, Simonffy piros,

Szabolcsi Jonatán, Szercsika, Téli arany parmen, Télifehér kálvil, Téli piros pogácsa, Téli tafota, Török Bálint.

Újabb fejezetben olvashatunk a történelmi és tájfajták perspektívájával. A Kárpát-medence adottságai lehetővé teszik a „magyar gyümölcs” hírnevének megőrzését, génbank-hálózatának bővítését és az organikus gazdálkodást. Újabb gyümölcsfajok honosítása is lehetséges (pl. datolyaszilva, nashi japán körte). Az ökológiai szemléletű termelés kisebb terhelést jelent a természetes és kultúrvegetációra, s nagyobb diverzitást biztosít.

Önálló értékű és olvasmányos fejezet *A történelmi-gyümölcsstermesztés és a biodiverzitás*, továbbá *A gyümölcsfajta egyedek kiválasztása, szaporítása és elültetése, Művelési módszerek és a szaporítás folyamata, Régi művelési rendszerek, Matuzsálemi gyümölcsfák és cserjék az országban*. A védett gyümölcsfák, egyedek listája zárja a művet.

Utóbbi kapcsán az Olvasóval megosztok egy tréfás esetet. Pécsen élt két Mecsekjáró legényember, jól ismerték a növényeket, amatőr botanikusok voltak. Millner Pál és Millner Jenő nyugdíjas banktisztviselők (öccsük a neves Millner Tivadar elektromérnök akadémikus) elhatározták, hogy megtréfálják a ritkaságokat vadászó botanikusokat. Vörösáfonyát telepítettek a mecseki Jakab-hegyre. A homokköves talajon olyan jól érezték magukat a növények, hogy hamarosan kisebb állományt alkottak. A cél teljesült. A „hozzáértő” botanikusok leírták, hogy a Mecseken megtalálható a vörösáfonya is. Így kerülhetett be az antropológén telepítésű vörösáfonya az említett listába, Tardy könyve nyomán. A példa nem elítélendő, de természetes ökoszisztémában nem illő cselekedet.

Az „Összegezés” fejezetben a szerző kiemeli, hogy az ökológiai krízis, főként a fenyegető vízhiány mennyire indokolja, hogy kihasználjuk a Kárpát-medence természetföldrajzi adottságait, hogy továbbra is védjük a meglévő biodiverzitást és támogassuk

a gyümölcskultúrák telepítését. A történelmi-ökológiai szemléletű gyümölcsstermesztés a magyarság jövőjének záloga. Példa lehet Európában és az egész Földön. E nagyszabású célt szolgálja a kitűnő könyv, amely nem hiányozhat a könyvespolcunkról.

(*Surányi Dezső: Gyümölcsöző sokféleség – Biodiverzitás a gyümölcsstermesztésben. 2. (bővített) kiadás. Sztárstúdió, Gödöllő, 2023. 164 oldal, 194 kép*)

Szabó László Gy.

„A SZÜLŐFÖLD ÖRÖKSÉG” – GONDOLATOK GÖNYŰ ÚJ HELYTÖRTÉNETI KÖTETÉRŐL

Kinek mit jelent az 1222. év? Minden bizonytalansággal a magyarság nagy részének az általános iskolában belénk égetett ezerkető-huszonkettő-aranybullát, azaz egy olyan középkori okiratot, a nemesség „alkotmányát”, amiről többet az átlagember általában nem is tud, mint a dátumot. A 2022-ben megjelent *Szülőfalunk, Gönyű története* című kötet szerkesztőjének, Bárány Krisztiánnak azonban ez a dátum Gönyű első okleveles említését is jelenti.

Gönyű történelme azonban nem itt kezdődik, természetföldrajzi adottságai (Cuhai-Bakony-ér–Duna torkolat) miatt régóta lakják, az itt feltárt leletanyag a neolitikumba vezet vissza, de ugyanilyen fontos mérföldkő volt a településnek a római korban betöltött szerepe, mert azon a limesúton fekszik, melyet a középkor óta a Buda–Győr–Bécs közötti, tehát bécsi útnak nevezünk.

És valahol a kötet alapjául szolgáló kutatás is ezekkel a leletekkel kezdődött, mikor saját vallomása szerint a szerkesztő a kert végében és a falu határában „apró, azonosítatlan korú cserépdarabokat” lelt, talán ezek a kicsi emléktöredékek indították el Krisztiánt a történelem szak, majd a történelmi animációs és a tudományos filmek felé. Eddig őt rendezőként ismertem, olyan

embernek, akinek megvallott szívügye a magyar történelem (épp egy hete néztük meg az *Árpádok felemelkedése* filmet), de most egy új oldaláról mutatkozott be nekem: jól is ír. És írásaiban, illetve a szerkesztőként nyilvánvalóan tudatosan választott témákban ugyanaz a múltunk felé forduló szeretet, az adatokon túlmutató személyes lelki érintettség sugárzik, ami egy történelmi munkát élvezhetővé, könnyedén olvashatóvá tesz.

És jó rendezőként olyan a szerzőket (Bíró Szilvia, Csillag Péter, Fazekas István, Gönczöl Lászlóné, Hargitainé Bartha Annamária, Horváth Richárd, Katona Csaba, Küstlérné Virág Éva, Losonczy Máté, Nádudvari Péter, Perger Gyula, Ternovác Bálint, Toma Katalin, Tóth Gergely) kért fel társszerzőknek a kötet írásához, akik maguk is gyakorló történészek, korszakuk egyedülálló szakértői, és hasonló szellemben közelítenek a magyar történelemhez, mint Krisztián.

A kötetben előforduló történetek közül az egyik személyes kedvencem a Vencel király ellen vétő, I. Károly pártján lévő nemesekről szól, akiket fővesztésre ítélték, már korábban elvett (!) birtokukat elkobozták, eladományozták, és mindezt a későbbi király hívei túléltek. A „sztori” kiemelését azért tartottam fontosnak, mert egyrészt megvilágítja, mennyi minden rejtezik egy „egyszerű” oklevélben, valamint egy forrás alapján mennyire nem tudjuk meghatározni a „valóságot”, másrészt – levéltárosként, illetve személyes érintettség miatt – szívem külön megdobbant a Bana nemzetség vagy a Szomor név olvasatán.

A másik rendkívül izgalmas történetet Zsigmond király 1436-os gönyűi tartózkodása indítja el, hiszen számos kérdés megfogalmazódik az emberben: hol és hogyan kelt át a király, ha a Duna jobb partjáról Pozsonyba tartott, mi is az a háramlási jog vagy a jogi tekintetben fiúsítás, és hogy nézhetett ki az a vár, melynek történetét a Sárkány-rend alapítójának a településre ér-

kezésével indítja ennek a fejezetnek a szerzője, Horváth Richárd. (Tényleg, Krisztián, mikor láthatunk egy, az Anjou- és a Zsigmond-korban, a gönyői várban és környékén játszódó filmet töletek?)

Nyilvánvalóan fontos eleme a kötetnek a fogadóként indult Reitermajer József karrierjének bemutatása, de a postakocsi-fogadó öreg falai felidéznek egy régi technikaóra emlékét is, szinte látjuk a cseréptetős épületet, halljuk a lovak nyerítését, és érezzük a cserépkályha mellett felszolgált gőzölgő étel illatát. Ahogy Bárány Krisztián a filmjeiben, úgy ebben a kötetben is az egyéni történetek kibontásával mutatja be a kisembereket, a hajósokat, a halászokat, a tanítót és a diákokat, a javasasszonyokat, a futballedzőt és a deportáltaknak segítőket is. Mindezt úgy, hogy a történetek nemcsak a levéltárak, múzeumok mélyéről, de a ma még szerencsére interjúzható idős emberektől is származnak. A „falu” történelme így élő, kézzel fogható, a gönyőiek számára személyes, a magyarság számára pedig büszkeséggel eltöltő örökséggé válik.

Kötelezően felteendő kérdés, kinek ajánlom a kötetet? Elsősorban a magyar történelmet kedvelő embereknek (6-99 éves korig), de nagyon jó oktatási segédanyag is. És egyúttal ajánlom azoknak a történészeknek, akik településtörténetet kívánnak írni, mert a 21. század elején ezt úgy érdemes művelni, ahogy Bárány Krisztián (és csapata) ezt tette. (És egyúttal ajánlom a kutatásokat összefoglaló, *Amiről a kincsek mesélnek* kisfilm megtekintését is!)

A belbecs mellett a kötet nagyon szépen szerkesztett, mutató könyv. A „keretes” írások, a gazdag képanyag tanulságosan szemléltetik az írások forrásait, melyek rögtön egy kis internetes kutatásra serkentenek, pillanatok alatt megtalálhatjuk például a

Pazirik Kft által készített 3D-s római kori fogadó rekonstrukcióját vagy a Gönyút említő oklevelek digitalizált másolatát – és emellett megmutatják azt is, milyen nehéz dolga van a történészeknek, ha a korabeli íráskép alapján kíván egy személy- vagy helynevet kisorsolítani, és milyen nehéz is az átírás, de már maga a rábukkanás is kutatásunk tárgyára. Az aranymosók jegyzéke, a jobbágylevél, a Toma Katalin által szóra bírt inventárium vagy a térkép-másolatok kézzelfoghatóvá teszik a ma már „mindent” digitálisan készen kézhez kapó ember számára, miért is fontos mindezek megalapozására a történészek és – hazabeszélve – a levéltárosok munkája.

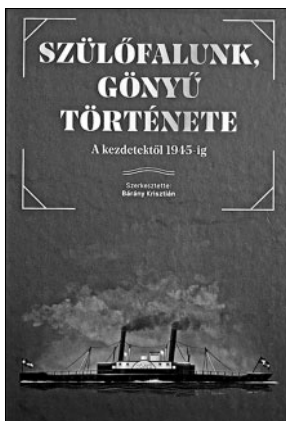
Végezetül egy időtlen programajánlót kínálok az olvasónak: miután kézbe vette a kötetet, olvasása közben vágyat fog érezni arra, hogy – kezében a könyvvel vagy a Bakony felől érkezve turistatérképpel – felkerekedjen, és megnézze a ma is festői települést, Gönyút.

(Szülőfalunk, Gönyü története. A kezdetektől 1945-ig. Szerk.: Bárány Krisztián. Gönyü Község Önkormányzata. Gönyü, 2022. 200 oldal)

Rácz Attila

VAS VÁRMEGYEI HÁZTÖRTÉNETEK

Vas vármegyében napjainkban Acsádtól Zsenyeyig 216 önálló település található. Feiszt György nyugalmazott főlevéltáros hat esztendeje kezdett kutatásokba annak érdekében, hogy a *Vas Népe* napilap szombati számaiban minden településről legalább egy házat vagy más jellegű épületet – de sokkal inkább az ott élt vagy oda kötődő hírességet, ismert vagy éppen elfeledett

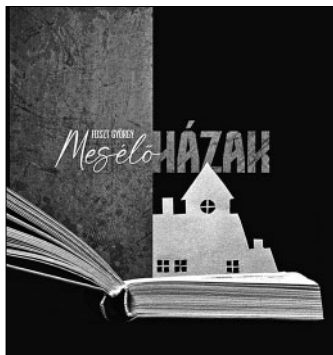

– személyt, illetve a hozzá tartozó néprajzi, kultúrtörténeti érdekességet bemutassa az olvasóknak.

Feiszt György neve nem ismeretlen a vasi közéletben: korábban Szombathely kultúráért is felelős alpolgármestere, majd hosszú ideig a megyei levéltár igazgatóhelyettese volt. Az ő nevéhez fűződik a rendszerváltás után a legtöbb vasi település egykori címerének felkutatása, majd a mai települési jelképek újra- (vagy meg)alkotása is. Levéltárosként izgalmas kutatási feladatnak találta, és elfogadta a megyei napilap szerkesztőségének 2016 nyarán érkezett megkeresését, hogy *Mesélő házak* címmel írjon cikksorozatot a vasi települések egyes, közérdeklődésre számot tartó házairól és a hozzájuk tartozó személyekről, eseményekről. Azt azonban ő maga sem gondolta volna, hogy az akkor indult cikksorozat még 2024 tavaszán is rendszeresen megjelenik, sőt 2022 októberétől az újságcikkhez még podcast is társul a *vaol.hu*-n.

A megvalósult cikksorozat igazi időutazás a múltba. Nemcsak olyan – a vármegye határain túl is közismert – helyszíneket és személyeket idéz meg, mint Mindszenty József és Csehimindszent vagy Weöres Sándor és Csöngé kapcsolata, de az is kiderül, hogy ki volt a sajtoskáli cukorbáró; ki volt a Gellért-hegyi Szabadság-szobor modellje; hol tevékenykedtek a híres

vasi kuruzslók; ki volt a veleméri templom felfedezője; ki volt a kőszegpatyi genetikus; hol született a bányászhimnusz szerzője, vagy hogy voltak-e boszorkányok Vas vármegyében. És így tovább, megannyi érdekes oknyomozó írás...

A szerzőt az ismerősei, majd a cikkek olvasói is arra ösztönözték, hogy ezt a temérdek történetet egybe szerkesztve készítsen belőle könyvet. Az ötletet a Szülőföld Könyvkiadó karolta fel, a megyei napilap pedig átengedte a közlési jogokat, így készült el a cikksorozattal megegyező címet viselő kötet, benne

268 történettel. A legkisebb falvokról egy-egy oldal szól, a nagyobbakról 2–3, a vármegyeszékhelyről pedig 8.

A négyzet alakú, 210x210 mm-es formátumú, keménytetővel kötött könyvben minőségi fényes papíron szerepelnek az egyoldalas írások. Minden oldal alján megtalálható az az információ is, hogy az adott írás eredetije mikor jelent meg a *Vas Népében*. A kötet végén 21 oldalnyi személynévmutató segíti a keresést, és 10 oldalnyi képjegyzék is található.

A vasi településtörténeti mozaikok gazdag tárháza a kötet, amely jó szívvel ajánlható az olvasók figyelmébe!

(Feiszt György: *Mesélő házak*. Szülőföld Könyvkiadó. Szombathely, 2023. 312 oldal)

Kuglics Gábor

HÍREK

Honismeret napi ünnepi ülés a Magyar Nemzeti Múzeumban. A Honismereti Szövetség 2024. március 23-án (14 és 17 óra között) Budapesten, a Nemzeti Múzeum dísztermében tartotta a *Honismeret Napja* alkalmából központi ünnepi rendezvényét. Az ülést Debreczeni-Droppán Béla, a szövetség elnöke nyitotta meg megemlékezve arról, hogy 2007 óta ünnepe ez a honismereti mozgalomnak, mely a nagy honismertető előd, Bél Mátyás születésnapjára esik. A mozgalom tagjai példaként tekintenek rá, aki honfitársainak és a külföldnek is be szeretne volna mutatni, hogy milyen gazdag is Magyarország. Igazi országmertető munkát végzett és ehhez munkatársakat keresett és talált, mert tudta, hogy a közösségért dolgozni is csak közösségben, csapatban érdemes, így lesz belátható időn belül eredménye. A megnyitóbeszéd után születése 175 évfordulója kapcsán szólt Zsigmond Gábor történész, a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum főigazgató-helyettese Balázs Mórról, aki – mint az előadás címe is jelezte – „*mozgásba hozta Budapestet*” a 19. század végén. Bár nagyon sokat köszönhet neki a főváros, hiszen a közlekedés fejlesztésébe igazi innovációt hozott, jóformán nem ismerjük az ő személyét. Pedig megérdemelné, hogy közteret is elnevezzenek róla, hiszen ő állt a budapesti közlekedés 1880-as években történt nagyarányú fejlesztése, a villamosközlekedés beindítása és a kontinens első, a világ második földalattijának megvalósítása mögött. Ez utóbbi jelentőségét tovább növelte – mint azt az előadó kiemelte –, hogy bár a Millenniumi Földalatti Vasút a második volt a világon, de villamos üzemben, tehát korszerűségében (ilyen szempontból) világelsőnek számított és emiatt a Nyugat akkor Magyarország fővárosába járt ezt tanulmányozni.

A következő előadó is egy kerek születési évforduló alkalmából kapott lehetőséget az ülésen: Száraz György, a Magyar Lovaregylet elnöke a 150 éve született magyar csodakancáról, Kincsemről beszélt (a verhetetlen magyar lóról írt cikkét az idei első számunkban közölte). A magával ragadó előadás általában a kor lovaséletére vonatkozóan is sok érdekességet tartalmazott.

Ezt követően Debreczeni-Droppán Béla, a *Honismeret* (új) szerkesztője mutatta be a folyóirat idei első számát, melynek bevezetéseként a lap történetéről is összefoglalta a legfontosabbakat.

Az ünnepi ülés utolsó programpontjaként egy nemrégien elkészült e-könyv és adatbázis bemutatójára került sor. Simonik Péter helytörténész, a győri Széchenyi István Egyetem docense tartott előadást *Temető kutatás és helytörténetírás* címmel a tatai zsidó temető 18–21. századi sírköveiről. Ismertetésében beszélt a korábbi szakirodalmi előzményekről – melyek inkább csak említésszerűen foglalkoztak a temetővel, amely kivételesen jó

állapotban fennmaradt napjainkig. Simonik Péter és munkatársai szisztematikusan feldolgozták a temető sírjait, azok feliratait. Az előadó módszertanilag is megvilágította e feltáró munka jelentőségét, részletezve mindazt, amit nyújthatnak ezek a sírkövek a helyi zsidóság történetéhez, amelyek sok-sok életrajzi, illetve helytörténeti adatot tartalmaznak. A hatalmas gyűjtő és tanulmányokban szintetizálni is képes kutatás eredményei egyelőre e-könyvben, illetve digitális formában jelentek meg.

A Honismeret napi ülésen szép számú érdeklődő vett részt, a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermét, történelmi helyszínét majd teljesen megtöltve.

REJTVÉNY

Kedves Olvasónk!

A honismereti munka vagy kutatás során gyakran van szükség a tudományágak összehangolására. A Honlabor-műhely a folyóiratban közzétett feladataival a tudományköziség fontosságára hívja fel a figyelmet. A következő fejtörő Száraz György *Kincsem örök! A verhetetlen csodakanca születésének 150. évfordulóján* című írásához kapcsolódik, mely előző, 2024/1-es lapszámunkban jelent meg. A fizikafeladatot Szabó Róbert¹ készítette, a kereszt-rejtvényt Juhász Zoltán szerkesztette.

A beküldési határidő: 2024. május 1. 23:59

*A helyes megfejtők között egyéves Honismeret-előfizetést,
valamint ajándéksomagot sorsolunk ki.*

Tekintsük Kincsem tizenharmadik győzelmét, amit a versenyló a Budapesten megrendezett (1877. május 8.), „Hazafi Díj” elnevezésű versenyen aratott. A *Vadász- és Verseny-lap* május 9-ei száma szerint a 1,5 hossz (azaz másfél kör) befutásával a ló 1600 m utat tett meg 1 perc 45 másodperc alatt.

Egészre kerekítve határozzuk meg km/h-ban Kincsem (átlagos) kerületi sebességét, ha a versenypályát kör alakúnak feltételezzük! Melyik a helyes válasz?

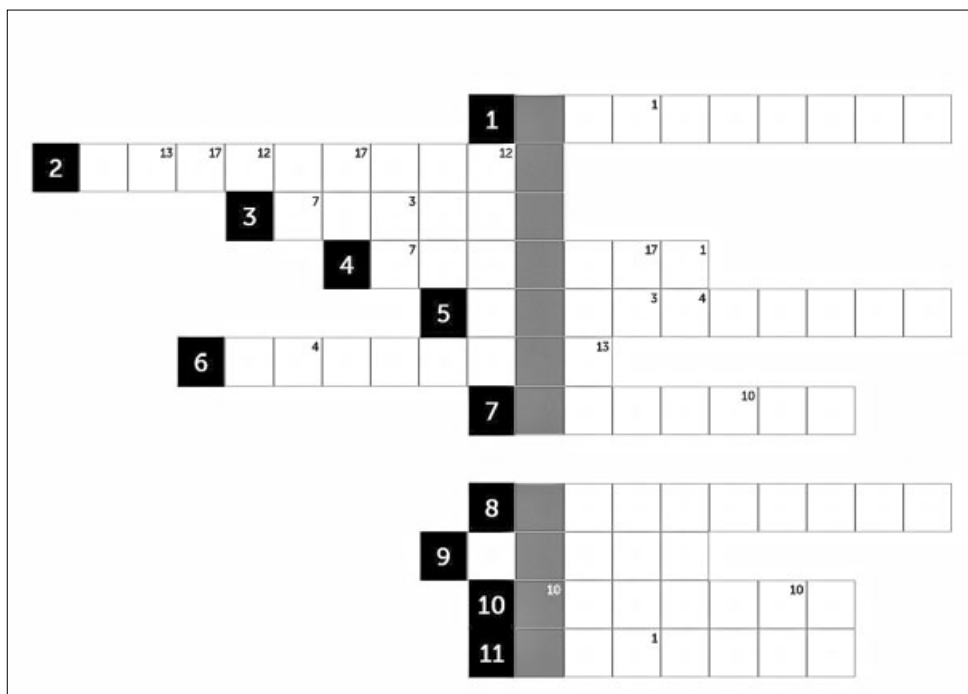
A fizikakérdés helyes megfejtése adja a keresztrejtvény 10. sorát!

a) ötvenöt km/h

b) harminc km/h

c) tizenöt km/h

¹ Szabó Róbert: Történeti fizika példatár I. (Mechanika). ELTE Fizika Doktori Iskola, Budapest, 2021.

1 1879. október 21-én ezen a díjon fejezte be versenykarrierjét **2** Ezen a pályán gratulált Ferenc József császár kincsem tulajdonosának **3** Kincsem zsokéja a goodwoodi pályán **4** Emil Adam festő ebben a városban alkotott **5** Így is nevezik Kincsemet **6** A lóversenyben használatos kifejezés, amikor egy nagy esélyű ló ellen nem áll ki senki **7** Ebben a mérték-egységben mérték a goodwoodi versenypályát **8** Ennyi futamon nyert Kincsem pályafutása alatt **9** Az 1877-es szezont ebben a városban zárta Kincsem **10** A fizikakérdés helyes megfejtése **11** Ezt írta a Kincsem patkóját egy antikvitásban megvásároló báró Hoeller Móric *Kincsemnek* címmel

Visszaküldendő szelvény	
Beküldő neve:	
Címe:	
E-mail-címe	
A helyes megfejtés:	

*Korund (változat: rubin). Vatomandry
rubin lelőhely, Madagaszkár.
(Kupi László felvétele)*

*Korund (változat: sárga zafír).
Ratnapura, Srí Lanka. 42 mm, privát
kollekción.
(Kupi László felvétele)*

*Rubinok a Bocskai koronában. (Renyó Norbert felvétele
– Kunsthistorisches Museum, Kaiserliche Schatzkammer, Bécs)*

1000 Ft

MAGYAR
NEMZETI
MÚZEUM

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

ALTAMIRA BARLANGRAJZAI A MŰVÉSZET KEZDETEI

2024.01.23.–2024.06.02.

jegy.mnm.hu

MAGYAR
NEMZETI
MÚZEUM